

**TEXT LITE
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192649

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP--552--7-7-66--10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83/A43L Accession No. M270

Author 3-1221412 मि. फे

Title मनचा कां

This book should be returned on or before the date
last marked below.

लग्नाचा फांस

लेखक— नारायण रामकृष्ण अभ्यंकर
प्रस्तावना— आचार्य प्र. के. अत्रे

प्रथमावृत्ति

(१९३९)

किंमत १ रुपया

प्रस्तावना

‘लयाचा फांग’ ही सामाजिक स्वतंत्र कादंबरी मुंबईचे तरुण साहित्य-सेवक श्री. ना. रा. अभ्यंकर यांनी लिहिलेली असून तिचा पुरस्कार करण्यास मला अतिशय आनंद वाटत आहे. श्री अभ्यंकर यांची ही दुसरी कादंबरी. त्यांची पहिली कादंबरी ‘खरा वारकरी’ ही असहकारितेच्या चळवळीवर आधारलेली असून ती १९३१ सालीच प्रसिद्ध झालेली आहे. वास्तविक ते नाटककार म्हणूनच पुढे यावयास पाहिजे होते. गंधर्व नाटक मंडळीच्या रंग-भूमीवर ‘शवाई सूड’ हे त्यांचे थेंबे घातलेले नाटक केवळ त्यांच्या (किंवा मंडळीच्या म्हणा!) दुर्दैवासुळेच थेंबे शकले नाही. श्री. अभ्यंकर हे मध्यां वृत्तपत्रीय मराठीत उत्तम प्रकारे मंचार करीत आहेत. हास, उत्साह आणि जीवनाचे विविध अनुभव यांचे जबरदस्त भांडवल जवळ असूनहि यज्ञज्ञा वाटा त्या मानाने कमी-पण त्यांतून सिद्ध वाटण्याचे कारण नाही ! महाराष्ट्रातील अनेक कर्तबगार साहित्यिकांच्या नशिबी हेंच विधिलिखित कोरलेले आहे !

विवाह हा या कादंबरीचा मध्यवर्ति विषय आहे. मनाविरुद्ध झालेल्या विवा-हामुळे दोन प्रेमी जीवांचा संबंध आयुष्यभर कसा कोंडमारा होतो हे या कादंबरीत लेखकाने अत्यंत हृदयभेदक पद्धतीने चितारलेले आहे. नायक आणि नायिका यांचे बाल्यापासूनचे संबंध लेखकाने विस्तृतपणे रंगविले असल्यामुळे इतर पात्रांच्या स्वभावपरिपोषाची पार्श्वभूमी त्या मानाने अपुरी वाटते. एक तरुण आणि एक तरुणी यांचे परस्परांवर गाढ प्रेम असते. परिस्थितीच्या पोलादी पकडीमुळे दोघांमहि एकमेकांशी विवाहबद्ध होता येत नाही. त्या तरुणीचें दुसऱ्याशीच लग्न होतें आणि त्यामुळे तिन जीवांच्या आयुष्याची राखरांगोळी होते. समाजात प्रत्यही आढळून येणारी ही परिस्थिति आहे, त्यामुळे वाचकाला कथाभागाशी सहज समरस होता येण्यासारखे आहे. सामान्यतेकरून पारंपरिक आणि भिन्नता ग्राहकांना जबरदस्त धक्का देणारी एक घटना या कथेत आहे ती

ही की, पत्नी आपल्या पूर्वीच्या प्रणयसंबंधाची हकीकत आपल्या पतीला कळविते. प्रथम तो रागावतो पण मागाहून त्याला काँव येते आणि नंतर तो पति तिच्या प्रियकराला तिच्याकडे आणून भेटवितो. तथापि, त्या प्रियकराचें लग्न ठरलें आहे अशी तिची गैरसमजूत झाल्याने ती आत्महत्या करते. अशा रीतीने ' लग्नाचा फांस ' हा तिच्या मृत्यूचा फांसच ठरतो. ' उपभोगाच्या लालसेनें उत्पन्न झालेले प्रेम हें त्यागाच्या पायावर उभारलेल्या प्रेमापुढे केव्हांहि हिणकसच ठरणार ! ' हें वाक्य या कादंबरीचें मेरुवाक्य समजावयाला हरकत नाहीं. कादंबरीतील निरनिराळ्या पात्रांचें स्वभावचित्रण पुष्कळमें कौशल्यानें चितारलेलें असून संवाद थोडेसे नाटकी थाटाचे व पातहाळिक वाटत असले तरी अत्यंत आकर्षक आहेत. हिरा आणि माधव यांच्या भेटीतला प्रसंग कित्येकांना अनैसर्गिक वाटण्याचा संभव आहे. ' मी लग्न झालेली सौभाग्यवती नसून लग्न झालेली कुमारिका आहे ! ' ही नाथिकेनें पत्करलेली भूमिका अत्यंत धोटाईची आणि निर्भय आहे. तथापि त्यामुळे तिच्याबद्दल वाचकांच्या मनांत उत्पन्न झालेल्या आशा तिच्या आत्महत्येमुळे विफल होतात. विवाहाने बद्ध होऊनहि ज्या व्यक्तीवर आपलें निस्सीम प्रेम आहे तिची प्रेममय मानसपूजा करून स्त्रियांना आपलें आयुष्य कंठतां येईल किंवा काय हा एक महत्वाचा प्रश्न या कादंबरीत उमन्न झालेला आहे. अर्थात् घटस्कोटाच्या पुरस्कर्त्याच्या दृष्टीनें तो गौण असला तरी कांहीं ध्येयनिष्ठ व्यक्तींना तरी चिंतनीय वाटण्यासारखाच आहे. या कादंबरीतील महत्त्वाचें वैशिष्ट्य म्हणजे तिची प्रासादिक भाषा आणि अगदीं घरगुती स्वभावाचे प्रसंग. हिंदुसमाजातील मध्यमवर्गाचें चित्र या कादंबरीत उत्तम प्रतिबिंबित झालेले आहे. आपल्या अपत्यासाठीं प्रत्यहीं मनाची कुचंबणा पावणाऱ्या मातृ-हृदयाचें करुणपूर्ण आविष्करणहि या कादंबरीत केलेलें आढळून येईल. घरांतील श्रीलंडपुरीचें जेवण सोडून बाहेर कुठ्याचें पिठलें खाणाऱ्या गोविंदरावासारख्या पतिराजाचें चित्रहि यांत पहावयास मिळेल.

या कादंबरीतील पात्रांचें आणि तिच्यांत उत्पन्न केलेल्या प्रश्नांचें अधिक विश्लेषण करणें आवश्यक होतें. तथापि कार्यबाहुल्यामुळे तसें करतां येत नाहीं याबद्दल खेद वाटतो.

एवंच, श्री. अभ्यंकर यांची ही सामाजिक नवलकथा हृद्य आणि उद्बोधक असून मराठीतील विवाहाविषयक कादंबऱ्यांत तिने एक अमूल्य भर पडेल असे माझे मत आहे. वाचकांकडून तिचा यथायोग्य सत्कार होईल अशी आशा आहे.

२७ एप्रिल १९३९ }
भारस्वत वग्राहत }
पुणे.

प्रल्हाद केशव अत्रे

प्रकाशकः—मेसर्स टी. वाय्. फडके अँन्ड सन्स,

प्रोप्रायटर्स—रत्नागिरी बुक डेपो,

पाटुरंग बाई, मुंबई नं. ८.

[सर्व हक्क प्रकाशकान्या स्वार्थान.]

मुद्रकः—रघुनाथ भाऊराव जावकर,

जयसिंग प्रिं. प्रेस,

बनाम हॉल लेन, मुंबई नं. ४.

आभार

‘ खरा वारकरी ’ ही माझी पहिली कादंबरी प्रसिद्ध होऊन आज आठ वर्षे झाली. कारणे कांहीहि असली तरी एवढ्या दीर्घ अवधीत माझे एकहि पुस्तक प्रसिद्ध होऊं शकलें नाहीं हें खरें आहे.

माझी ही कादंबरी प्रसिद्ध होण्यास मेसर्स टी. वाय्. फडके अँड सन्स-चालक-रत्नागिरी बुक डेपो, हेच मुख्यतः कारणीभूत आहेत. त्यांनी या कादंबरीच्या प्रकाशनाचें काम आपल्या अंगावर घेतलें याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

दे. भ. आचार्य प्र. के. अत्रे यांनी आपला अमूल्य वेळ खर्चून या कादंबरीसाठी प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानण्यास माझ्याजवळ शब्दच नाहींत.

सदर पुस्तकाच्या छपाईचें काम सुंदर प्रकारें केल्याबद्दल जयसिंग प्रि. प्रेसचे प्रोप्रायटर्स मेसर्स जावकर अँड सन्स व इतर बंधुतुल्य सहकार्या या सर्वांचा मी आभारी आहे.

माझ्या कनिष्ठ परिस्थितीतहि माझ्यावरचा आपला लाभ ज्यांनी कायम ठेवला त्यांचा तर मी कायमचाच ऋणी आहे.

फडके ब्राडी, विठ्ठलभाई
पटेल रोड, मुंबई ४.
ता. ५-५-३९

}

वाचकांचा नम्र,
ना. रा. अभ्यंकर

“वरं हो अगदी ! एवढ्या माझ्या व्याख्या म्हणून घ्यायला सुद्धा तुला वेळ नाही ना ? आपला तेवढा अभ्यास झाला म्हणजे झाले ! असा कितीसा वेळ मोडणार आहे तुझा माझ्या एवढ्या दोन व्याख्या म्हणून घेतल्यास तर ?”

“अनं काय वरं यमूताई ! मी तुझ्याशी आजपर्यंत कधी तरी खोटं बोललं आहे का ! मला जर एवढा वेळ फुकट दवडतां येण्यासारखा असता—”

“माझा अभ्यास घेणं म्हणजे आपला वेळ फुकट दवडणंच वाटतं ना तुला ?”

“किती उतावळी आहेस तूं यमूताई ! तूं मला पुरतेपणीं बोलं सुद्धां देत नाहीस ! उद्यांपासून माझी वार्षिक परीक्षा सुरू होणार—मला माझाच अभ्यास करायला पुरेसा वेळ नाही ! मग तुझा अभ्यास घेत बसण्यांत वेळ खर्च करून माझं कसं चालेल ! तुमच्या शाळेत दिपोटी यायचे असले म्हणजे तुम्हांला सुद्धां नाही का अभ्यास करावा लागत !”

“हो—पण आमचा अभ्यास कच्चा असतो म्हणून आम्हांला तो करावा लागतो. तुमची गोष्ट काही आमच्यासारखी नाही. तुझा अभ्यास नेहेमीं झालेलाच असतो. आई तर नेहेमीं तुझी वाढवा करीत असते. ती नेहेमीं म्हणते कीं, माधवाची शाबास आहे ! त्याचा नंबर आपला नेहेमीं पहिला ठरलेला !”

“ती उगाच तसं म्हणते झालं ! तुझ्या आईला मी आवडतो, म्हणून ज्याच्या त्याच्याजवळ ती माझी स्तुति करीत असते. उद्यांच्या परीक्षेची तर मला फारच भीति वाटते आहे. अलीकडे माझा बराचसा वेळ खेळांतच जाऊं

लागला आहे, त्यामुळे परीक्षेबद्दल मनाला खार्त्री अशी कर्जा ती वाटतच नाही. आज आणि उद्यां सकाळीं कांही वाचलं तर काही तरा गाडे निभावेळ, नाहीतर फजितीला पारावार उरणार नाही ! ”

“ मग नाही ना घेत तुम्ही आमच्या व्याख्या ? ”

“ असा काय बरं हट्ट करावा यमूताई ! मी तुला पुन्हा पुन्हा सांगत आतां, तुझी समजूतच पटत नाही याला काय म्हणावं ! तूं शहाणी ना ? ”

“ मी नाही जा शहाणी—तूंच शहाणा आहेस ! मी आपली वेडांच ! हो—आमचं काय जातं ? आम्ही मुळीं आजपासून तुमच्याशी कधी कधी बोलणारच नाही—”

“ अरे बापरे ! इतका का आमचा राग आला तुम्हांला ! मग काय करणार बुवा ? आम्हांला तुमच्या व्याख्या म्हणून घेतल्याच पाहिजेत ! उद्यां मी नापास झालों तर नानांना तुझें नांव सांगेन कीं, यमूताईनं मला अभ्यास करूं दिला नाही म्हणून मी नापास झालों म्हणून ! आण तो भूगोल इकडे—”

“ नको—नकोच आतां ! इतकी अगदी ही कशाला ! ” असे म्हणून यमू फणकाऱ्यानें आपल्या घरी निघाली. पण माधवाला तें बरे वाटेना. तो लगेच दारांत येऊन उभा राहिला व तिला अडवून म्हणाला—“ यमूताई...”

“ दूर हो हां माधव—नाहींतर बघ मी आईला सांगेन—”

“ असं काय यमूताई ! मां कुठें आज एक दिवस तुझा अभ्यास घ्यायला वेळ नाही म्हणून म्हटलं तर तूं माझ्यावर इतकी रागावलीस ! म्हणजे आजपर्यंत ‘रोज’ मी तुझा अभ्यास घेत आलों हें तूं विसरलीसच ना ? बरं आहे—मर्जी तुझी ! जायचंच म्हणतेस तर जा बापडी ! पण मला मात्र त्यामुळे फार वाईट वाटेल एवढं तुझ्या लक्षांत असूं दे—” असें म्हणून माधव बाजूरा झाला. यमूनें एकवेळ त्याच्याकडे पाहिलें व आपल्या घरी निघून गेली. ती आपल्या घरी पोहोंचेपर्यंत माधव तिच्याकडे पहात होता. त्याच्या डोळ्यांतून आपोआप

माधव—

दोन अश्रुबिंदू बाहेर पडले. यमूचा राग येण्याऐवजी त्याला स्वतःचाच राग आला. तिला आपण उगाच दुखविलें अने त्याला वाटूं लागलें. तो त्या स्थितींत उभा अमतांनाच त्याचे वडील गंगाधरपंत भाजी घेऊन घरी आले.

माधव त्याचा अतिशय लाडका होता. माधव या वेळीं तेरा वर्षांचा असून तो इंग्रजी पांचवीत होता. गंगाधरपंतांना सर्वजण 'नाना' या नांवानें संबोधित असल्यामुळे माधवाहि त्यांना त्याच नांवानें हांक मारीत असे. माधव हा त्यांचा सर्वांत वडील मुलगा. त्याच्या पाठीवर त्यांना तीन चार मुळे झालीं होती परंतु तीं सर्व अल्पजीवि ठरल्यामुळे माधव हाच त्यांचा जीव की प्राण होऊन बसला.

माधवावर गंगाधरपंतांचें प्रेम असायें यांत काहीं आश्चर्य नाही, कारण त्यांचा तो मुलगाच होता. परंतु माधव सर्वांनाच आवडत असे. रूपानें चांगला असल्यामुळे त्याच्याविषयी कोणालाहि प्रथमदर्शनीच चांगला ग्रह होई. त्यात आणखी त्याचे गुण प्रत्ययाला आले म्हणजे तर विचारायलाच नको ! वय इतकें लहान असून समजूतदारपणा किता ! चार मोठीं माणसें जमलीं म्हणजे त्यांचें बोलणें ऐकण्यागारचें असलें तर तें ऐकत तो एका बाजूला बगावयाचा. पण त्यांच्या काही तरी बायफळ गप्पा सुरू झाल्या म्हणजे लगेच तो तेथून निघून जायचा ! स्वभावाने अतिशय मनमिळाऊ आणि गरीब. कोणालाहि कोणत्याहि कारणानें दुःख झालेले त्याला पहायत नसे. त्याचें अंतःकरण कोमल व प्रेमळ असलें तरी वृत्ति भेकड नसल्यामुळे त्या दुःखिताचें दुःख दूर करण्याचा तो आपणाकडून शक्य तितका प्रयत्न करी. आतां, त्याच्या वयाच्या मानानेंच त्याचे प्रयत्न असणार ! पण अशी बुद्धि तरी सर्वांच्या ठिकाणीं असतेच असें नाही. यावेळीं तो यमूचा अभ्यास घेऊं शकला नाही, यांत वास्तविक त्याची काहीच चूक नव्हती. पण आपली काहीं चूक नसली व आपलें कारणहि सबळ असलें तरी यमूचा आपल्यामुळे हिरमोड झाला या विचारानें त्याला वाईट वाटूं लागलें.

गंगाधरपंतांची सांपत्तिक स्थिति सामान्य होती. कोणत्याहि कारणानें दुसऱ्या-पुढें तोंड वेगाडण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर येत नसे. याला, त्यांची स्वतःची

लग्नाचा फांस

ग्रपटिपीची व निर्व्यसनीरहाणी हें एक कारण असलें तरी त्यांच्या पत्नीची—पार्वती-बाईची—व्यवहारकुशलता हेंच मुख्य कारण होतें. नाही तर आपल्या पतीच्या सांपत्तिक परिस्थितीचा कांहींहि विचार न करतां आपणांला चारचौघांत श्रीमंत म्हणून मान मिळावा अशा क्षुद्र बुद्धीनें नवऱ्याला धुळीचे दिवे लावावयास लावून गृहिणीपदाचा टेंभा भिरविणाऱ्या स्त्रिया समाजांत कांहीं थोड्या थोडक्या आढळत नाहीत ! परंतु पार्वतीबाई यथार्थ सुगृहिणी होत्या. गंगाधरपंतांवरहि कधीं कधीं हलाखीचे प्रसंग येत असत. परंतु अशा प्रत्येक प्रसंगां आपल्या पतीचें मन आपल्या जळफळाटांनें दुखविण्याचें पातक तर पार्वतीबाईंच्या हातून कधीं घडलें नाहीच पण उलट आपल्या शांत व आनंदी वृत्तीनें आलेल्या अडचणीचा पर्ताला विसर पाडण्याचें पुण्यच त्यांच्या हातून घडलें. अशा प्रकारचें उत्तम गृहसौख्य लाभलें असल्यामुळे गंगाधरपंतांना, आपल्याला चार पैमे कमी भिळतात याचा कधीं विषाद वाटत नसे.

ते येतात तों माधव खिन्न मुद्रा करून दारातच उभा असलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला. माधवाचा असा पडका चेहेरा पहाण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर क्वचितच येत असे. कारण माधव हा जाण्याच खेळकर व आनंदी वृत्तीचा असे. घरांत त्याचें कांहीं विघडलें असण्याचाहि संभव नव्हता. मग याला वाईट तरी कशाबद्दल वाटतें ? एकदम माधवालाच विचारण्यापेक्षां घरांतच अगोदर चौकशी केलेली बरी असें ठरवून त्यांनीं त्याविषयीं पार्वतीबाईंना विचारलें. परंतु माधव आणि यमू थोड्या वेळापूर्वीं एकमेकांशीं कांहीं बोलत होतीं यापलीकडे त्यांना कांहींच सांगतां येईना. गंगाधरपंत बाहेर आले तरी माधव यमूच्या घराकडेच पहात उभा होता व अजूनहि त्याची मुद्रा हिरमुपलेलीच दिसत होती. गंगाधरपंतांनीं त्यालाच काय तें विचारण्याचें ठरविलें.

“ कां रे माधव ? तुझा चेहेरा आज असा उतरलेला कां दिसतो आहे ? ”

माधव आपल्याच तंद्रींत असल्यामुळे गंगाधरपंत घरीं आले हेंहि त्याला माहीत नव्हतें. म्हणून त्यांचा प्रश्न ऐकतांच तो गोंधळल्यासारखा झाला. आपल्या

माधव—

मनांत चाललेले विचार नानांना समजूं नयेत या हेतूने त्याने आपला चेहेरा शक्य तितका निर्विकार करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत त्याला यश येणे शक्यच नव्हते. आपल्या मनात चाललेले विचार दुसऱ्यापासून छपवून ठेवण्याचे कौशल्य त्या एवढ्याशा मुलाच्या अंगी कुठून असणार? आणि शिवाय तो बेमावध असतांना त्याला कशाबद्दल तरी वाईट वाटत आहे हे गंगाधरपंतांनी ओळखलेलेच होते. खोटे बोलून नानांना फगवावे म्हणून नव्हे तर त्यांनी विचारलेल्या प्रश्नाला कांहीं तरी उत्तर द्यावयाचे म्हणून तो म्हणाला, “ नाही बुवा—कुठे ?—कांही नाही—”

“ माधव, असा मांबावू नकोस. इकडे येऊन बस बरं,” असे म्हणून गंगाधरपंतांनी त्याला चटईवर आणून बसविले. “ इं, सांग बरं आतां तुला कसलं इतकं वाईट वाटतं आहे ते. सांग, अगदी मंकोच करूं नकोस. मी तुझ्यावर कधीमुद्दां रागावत नाहीं हे तुला माहीत आहे ना ? ”

माधव कांहींच बोलत नाहीये पाहून गंगाधरपंत पुढे बोलू लागले, “ असं काय बरं माधव ! मी तुला तीनतीनदां विचारतो आहे आणि तू कांहींच बोलत नाहीस ! हे तुला बरं वाटतं का ? अगदी काहीहि झालेले असू दे, तें मला खुशाल मनमोकळेपणानं सांग. मी तुझ्यावर कधी रागावत नाहीं हे तर तुला माहीतच आहे. पण मी तुला आणखी असें आश्वासन देतो कीं, शक्य तर तुझ्या मनाचं समाधान करण्याचाच मी प्रयत्न करीन. पण काय झालं तें तूं मला सांगितलंसच नाही तर मला काय करतां येणार ? तुला दुःखी पाहून माझ्या मनाला फार आनंद होत असेल, नाही ? तूं मला काय झालं तें सांगितल्याशिवाय मला चैन पडणार नाही. मग काय ? नाही व ना सांगत तूं मला काय झालं तें ? ”

आतां माधवाला स्वस्थ रहावेना.

“ नाना—” असे म्हणून त्याने बोलण्यास सुरुवात केली, पण पुनः त्याला अडल्यासारखे झाले.

“ सांग-सांग काय तें. असा अडखळतोस कां ? ”

“ नाना, ती यमू किनई आत्तां इथं येऊन मला आपल्या व्याख्या म्हणून ध्यायला सांगत होती. पण माझी उद्यांपामून परीक्षा असल्यामुळे मी तिला वेळ नाही म्हणून सांगितलं. तेव्हां ती माझ्यावर रागावली आणि मी तिचा अभ्यास ध्यायला तयार झालों तर ‘ आतां कशाला ? काहीं नको-मी आतां तुझ्याशी कधी बोलायचीच नाही, ’ असे म्हणून ती माझ्यावर रागावून निघून गेली. ”

“ हात्तिच्या ! याचंच का तुला इतकं वाईट वाटलं ? असल्या क्षुल्लक गोष्टीला भलतंच महत्त्व देऊन आपल्या मनाला वाईट वाटून घेण्याइतकं तुझं वय आतां लहान राहिलेलं नाही. आतां आणखी दोन वर्षांनीं तूं मैट्रिक होणार-म्हणजे तूं आपली बाल्यावस्था संपवून तारुण्यावस्थेत जाण्याच्या संधिकालांत आहेस. अशा वेळीं तुझ्या अंगी अमणाऱ्या बालिश विकारांचा नाश करून तारुण्यातील वलिष्ठ विकारांचाच तुला सराव करून घेतला पाहिजे. असल्या बारीकसारीक गोष्टींनीं मनाला धक्का बसवून घेण्याची संवय जर तूं आत्तांच मोडून टाकली नाहीस तर पुढे जेव्हां तुझ्यावर विशेष जबाबदारी येऊन पडेल आणि त्यामुळे बिकट संकटांना तोंड देण्याचा प्रसंग तुझ्यावर येईल तेव्हां तुला फार जड जाईल. म्हणून एवढांपासूनच आपलं मन तयार करून ठेवण्याचा अभ्यास तुला केला पाहिजे. आलं का लक्षांत तुझ्या, मी काय म्हणतो तें ? ”

“ नाना, माझ्यामुळे दुसऱ्या कोणाला वाईट वाटलं तर त्याबद्दल माझ्या मनाला दुःख झाल्याशिवाय रहातच नाही, त्याला काय करायचं ? ”

“ दुसऱ्याचं दुःख पाहून मन द्रवणं हा सद्गुण आहे यात शंका नाही. कोणी याला मनाचा हलवेपणा मानित असले तरी मी याला प्रेमळपणाच समजतो. तरी सुद्धा, दुसऱ्याला होणाऱ्या दुःखांत आपण कितीसे जबाबदार आहोंत याचा विचार अवश्य केलाच पाहिजे. एकादा आंधळा पाहिला तर आपणाला त्याची दया येते. पण त्याच्या त्या दुःखाचा भार, आपण आपले डोळे फोडून घेतले म्हणजे का हलका होणार आहे ? तो आंधळा आहे याला आणून कारण आहोंत

माधव—

कीं काय, याचा विचार नको का करायला ? नाहीतर उभ्या आयुष्यांत आपल्या मनाला क्षणभरहि प्रसन्नता मिळणं मुश्किलीचं होईल. आतांचीच गोष्ट पहा ना ! आजपर्यंत तूं नेमानें यमूचा अभ्यास घेत आलास. पण उद्यांपासून तुझी वार्षिक परीक्षा सुरू होणार असल्यामुळें तुला तिचा अभ्यास घेतां आला नाही. तमं तूं तिला सरळ सांगितलंस, पण तिचं अगदींच पोरवय असल्यामुळें तूं सांगितलेलं कारण खरं आहे कीं खोटं आहे याचा सुद्धां तिनें विचार केला नाही. हां—आतां तूं तिला एखादी थाप ठोकून दिली असतां तर गोष्ट निराली होती. तुझं कारण अतिशय महत्त्वाचं व खरं असून सुद्धां तिच्या समजुतीसाठीं तूं तिचा अभ्यास घ्यायला अखेर तयार झालासच; तरी तिनें आपला राग सोडला नाही आणि ती निघून गेली ! मग आतां तूंच आपल्या मनाशी नीट विचार कर बरं की, या प्रकरणांत तिच्या रागाला किंवा वाईट वाटण्याला तूं कितीमा जबाबदार आहेस ? ”

“ नाही—यांत मीं मुळींच जबाबदार ठरत नाही. पण तरी सुद्धां मला वाईट वाटल्याशिवाय रहात नाही.”

“ वाः ! म्हणजे हा तर जवळजवळ वेडेपणाच म्हणायचा ! आपली कांहीहि चूक नसतांना आपण आपल्या मनाला वाईट वाटून घ्यायचं म्हणजे काय ? ”

“ नाना, दुसरं कोणी निष्कारण माझ्यावर रागावलं असतं तर न्याकडे मां विशेषसं लक्ष दिलं नसतं व तें केव्हांच विमळूनहि गेलों असतों. पण माझ्यावर या वेळीं रागावलेली व्यक्ति यमूताई आहे ही गोष्ट मला विसरतांच येत नाही. माझ्यावरील तिचा राग नाहीसा झाला आहे अशी माझी खात्री झाल्याशिवाय माझ्या मनाला चैन पडणार नाही. ”

“ अरे, यमूताई झाली म्हणून काय झालं ? ती तुझ्यावर निष्कारण रागावली आहे हें जर तुला माहीत आहे तर त्याबद्दल तुला वाईट वाटून घेण्याचं कारण काय ? हा तिनें तुला धडाच शिकविला आहे म्हणेनास ! या स्वार्थी जगांत

असले प्रसंग वारंवार येतच असतात. आपणाकरितां नेहमीं कष्ट घेणारा मनुष्य एखादे बेळीं कांहीं सबळ कारणामुळे आपल्या उपयोगीं पडूं शकला नाहीं तर पूर्वीं त्यानें आपणासाठीं म्हणून केलेला त्रास विमळून केवळ त्या क्षणाकडेच लक्ष देऊन त्याच्यावर रागवायचं, असा स्वार्थी दृष्टीच्या माणसांचा प्रघातच असतो. इतकें दिवस यमूताईला तूं नीटशी ओळखली नव्हतीच. पण आजच्या तिच्या बागणुकीमुळे ती कोणत्या प्रकारची मुलगी आहे याची, तुझ्यासारख्या हुषार मुलाला परीक्षा करणं कांहीं कठीण नाही. तेव्हां अमन्या स्वार्थी माणसांच्या रागालोभाची आपण फारशी पर्वा बाळगतां कामा नये. ”

“ नाही, नाना ! यमूताई निव्वळ स्वार्थी दृष्टीनें माझ्यावर रागावली असेल असं मला वाटत नाही. तिला मी फार आवडतों हें तुम्हांलाहि माहीत आहे. जें मनुष्य आपल्याला फार आवडतं त्यानं एखादी गोष्ट आपल्या मनासारखी केली नाहीं कीं, आपणांला अतिशय वाईट वाटतं. तेव्हां यमूताईला माझा राग आला याच्या मुळाशीं तिला माझ्याविषयी वाटत अमलेला आपलेपणाच असला पाहिजे; आणि आपणाबद्दल प्रेम वाटत असणाऱ्या व्यक्तीच्या मनविरुद्ध आपल्या हातून जर एखादी गोष्ट घडली आणि ती जरी सकारण असली तरी आपल्या मनाला दुरदुर लागतेच. आतांचीच गोष्ट पहा ना ! यमूताईला मी तिच्या व्याख्या म्हणून घ्यायला मला वेळ नाही म्हणून सांगितलें पण स्वस्थ बसण्यांत आणि तुमच्याशीं बोलण्यांत मी किती वेळ घालविला ? मग तेवढ्या अवकाशांत मला तिच्या तेवढ्या व्याख्या नसत्या का म्हणून घेतां आल्या ? ”

“ बरं, जाऊं दे बरं तें आतां ! तुला उद्यांचा अभ्यास करायचा असेल ना ? मग आतां उगाच बोलत बसून किंवा झाल्या गोष्टीबद्दल विचार करीत बसून आणखी वेळ फुकट घालवूं नकोस, ” असें म्हणून गंगाधरपंत स्नानाला निघून गेले. माधवहि आपलें डोकें अभ्यासांत खुपसून बसला. पण त्याचा उपयोग काय ? आपण यमूताईकडे जावें आणि तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करावा असें त्याला एकसारखें वाटत होतें. पण नाना येण्यापूर्वीच आपण तसें करू शकला

माधव—

पाहिजे होतें असा त्यानें विचार केला. कारण नानांनीं आपणाय हा विषय विसरून जाण्यायदल परोपरीनें सांगितलें अगतां, आपण त्यांच्या उपदेशाच्या विरुद्ध आचरण करणें म्हणजे त्यांचा मान तो काय राहिला, असा त्याला विचार पडला. तिची समजूत घातल्याखेरीज आपल्याला बरें वाटणें शक्य नाहीं हें खरें असलें तरी तें नानांना समजूं देणे इष्ट नाहीं असे वाटल्यावरून त्यानें आपला चेहेरा शक्य नितका निर्विकार केला.

गंगाधरपंत स्नान करूं लागतांच पार्वतीवाई बाहेर आल्या. त्यांनीं मघांचा दोंघांचा संवाद स्वयंपाकघरांतून ऐकलाच होता. त्या माधवाजवळ आल्या आणि “मी करीन हो तिची समजूत—तूं अगदीं स्वस्थ रहा,” असें त्यांनीं त्याच्या कानांत सांगितलें. माधवाची मुद्रा लगेच प्रफुल्लित झाली. आपल्या-प्रमाणेंच आपल्या आई-वहि यमूताई फार आवडते हें त्याला माहीत होतें आणि आईनें तिची समजूत घातली म्हणजे यमूताईचा आपल्यावरील राग नाहींमा झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं, अशी त्याला खात्री वाटत होती.

“खरंच तूं तिची समजूत घालशील ना ? कीं विसरून जाशील ? ती माझ्याशीं पूर्वींमारखी हंसूं खेळूं लागल्याशिवाय मला काहीं चैन पडणार नाहीं.”

“आज मधल्या मुर्तीत ती घरीं आली म्हणजे मी तिला खायलाच इकडे बोलावीन. तूं अगदीं खुशाच एकवित्तानं आपल्या अभ्यासाला लाग. आज संध्याकाळीं तूं झालेतून घरीं येतोय तों ती तुझ्याशीं नेहेमींमारखी हंसतांना खेळतांना दिसल्याशिवाय रहाणार नाहीं. आतां झालें ना तुझ्या मनाचें समाधान ?”

“होय आई. तूंच अशी हमी घेते आहेस म्हणूनच मला विश्वास वाटतो आहे. आपला अजून तोच विषय चाठला आहे हें नानांना समजलें तर ते कदाचित् आपल्यावर रागावतील. त्यांची आंघोळ एवढांना झालीहि असेल. तूं जा आतां. मात्र दुपारीं यमूताईला आपल्याकडे बोलवायला विसरूं नकोस हें—”

गंगाधरपंत स्नान आटोपून येतात तों माधव अभ्यासांत गर्क झालेला त्यांना दिसला. आपल्या उपदेशाचा आपल्या मुलाच्या मनावर आपल्या इच्छेप्रमाणें

परलणलड ङललल डलकें तुललनल कुलतुक वलटलें. आडलल डुललल डल वडलंत डर इतकल सडङुतदलर आहे तर डुलठेडणीं हे आडललल कुललल धनड कुतुडलशलवलड रललणलर नलही, असें तुललनल वलटूं ललललें.

डलधव डुढें कुललल धनड करणुडलइतकल थुर हेईल असल अंदलङ डलंधणुडल-इतकें डलधवलनें कलड करुन दलखवललें हुलतें ? डण आंधळे ड्रेड तें हेंच. डलधवल-इतकल हुडलर आणल सद्गुणल डुललल सर्व ङललंत तरी डलणडेल कल नलही डलकल गंगलधरडतलनल शंकल वलटत हुलती. तुललनीं ङेवण उरकले व ऑफलसकल वलट धरली.

यमू माधवाकडून जी फणकाऱ्याने निघाली ती आपल्या आईला येऊन विलगली. निघतांना ती माधवावर रागावून निघाली पण आईला भेटल्यावर निला एकमारखे रडून येऊ लागले. रमाबाईंना कळेचना ही काय मानगड आहे ती ! दररोज यकाळी आपली यमू कोल्हटकरांच्या माधवाकडे अभ्यासाला जाते हे त्यांना माहीत होतं. तेथे तिचे कांहीं बिघडलं असण्याचा कांहींच संभव नव्हता. मग हुंदके देण्याची पाळी येईपर्यंत हिला झालं तरी काय ? त्यांना एकदां आपल्या पतिराजांचा संशय आला. कारण गोविंदरावांना यमूविषयी कितीसं प्रेम वाटतं याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. यमू एवढेच त्यांचे अपत्य. यमू जन्माला येण्यापूर्वी रमाबाईंवर गोविंदरावांचे अतिशय प्रेम होतं. पण यमूचा जन्म झाला आणि नव नूर एकदम पालटला. गोविंदराव रमाबाईंचा तिरस्कार करू लागले व त्या तिरस्काराचेच रमाबाईंची व यमूची हेळसांड होण्यांत पर्यवसान झालं.

गोविंदरावांजवळ थोडीफार वडिलोपार्जित जिदगी होती. स्वस्थ बसून सारे आयुष्य काढण्याची त्यांची इच्छा असती तरी ते मीठभाकरीला महाग नव्हते. परंतु मीठभाकरीत समाधान मानण्याइतके ते अल्पसंतुष्ट नव्हते. सुदैवाने त्यांना नाकरीहि बऱ्यापैकी मिळाली होती. त्यांचे शिक्षण कांहीं फार झालेलं नव्हतं. त्यांच्याशीं तुलना करतां गंगाधरपंतांचे शिक्षण पुष्कळच झालेलं होतं. असें असूनहि एकाच ऑफिसांतील या दोघां कारकुनांत गोविंदरावांस गंगाधरपंतांच्या तिप्पट पगार मिळत होता. हल्लींच्या काळांत द्रव्यप्राप्तीशीं पराक्रमाचा फारसा

संबंध नसतो, त्याचप्रमाणे अकलेचा किंवा शिक्षणाचाहि फारसा संबंध अमतांच असें नाही. निदान चालू युगात तरी द्रव्यप्राप्ति ही बहुशः गद्दीच्या बळावरच होत असते. शिक्षण व बुद्धि यांत गंगाधरपंत श्रेष्ठ अगळे तरी सद्दीच्या सामर्थ्यांत गोविंदराव त्यांना नक्कीच भारी होते.

आपल्या पतिराजानीच यमूला रडवून आपला पराक्रम गाजविला अमावा अशी रमाबाईंना शंका आली खरी पण लगेच, ते अजून बाहेरून परत आले नसल्याचे त्यांच्या लक्षांत आले. ते बाहेरून येतील त्यावेळा त्यांनी यमूला रडतांना पाहिले तर तिच्यावर मार खाण्याचा प्रसंग ओढवेल ही रमाबाईंची खात्री असल्यामुळे त्या तिची हळुहळू समजूत घालण्याचा प्रयत्न करू लागल्या. वेळेवर स्वयंपाक तयार करण्याची जबाबदारीहि त्यांच्यावर होतीच.

“ काय झालं यमू तुला एकदम असं रडायला ? ”

“ आई, किनी मी माधवकडे गेलं होतं माझ्या व्याख्या म्हणून घ्यायला, तर तो मला वेळ नाही म्हणून म्हणाला ग ! ”

“ हात्तिच्या ! एवढंच ना ? मग यांत एवढं रडायला काय झालं ? मला दे तें पुस्तक, मी घेतं तुझ्या व्याख्या म्हणून ! ”

“ अग, पण मला म्हणून नाही काहीं रडूं येत ! तो म्हणाला की, उद्यां माझी परीक्षा आहे व म्हणून माझाच अभ्यास मला करायचा आहे. त्याचा अभ्यास झालेला नसला तर नको का ग त्याला तो करायला ? त्यांत त्यानं खोटं तें काय सांगितलं ? पण मी त्याच्यावर रागावले आणि ‘ आतां काहीं नको जा-आम्ही मुळीं तुमच्याशीं कधीं बोलणारच नाहीं, ’ अगं म्हणून मी त्याची गट्टी फू केली. त्याला वाईट वाटलं आणि त्यानं अगदीं वाईट चेहेरा केला. मी त्याची गट्टी फू केली म्हणून त्याला वाईट वाटलं आणि त्याला वाईट वाटलं म्हणून मला रडूं येऊं लागलं ! ”

“ बरं-बरं, मी घालीन हो माधवची समजूत ! त्याला आतांच सांगूं का ? ”

यमू—

“ आत्तां कशाला ? त्याला त्याचा अभ्यास करायचा आहे ना ? ”

“ बरं—मग केव्हां तरी ! आता अगोदर रडणं बंद कर पाहूं. माझ्यावर तुझा विश्वास आहे ना ? ”

“ हो—पण अगदी आजच ना ? ”

“ हो हो—अगदी आजच बरं. आतां जा बाहेर आपला अभ्यास करीत बघ. घरी यायची वेळ झाली हो आतां—”

‘ घरी यायची वेळ झाली ’ हे शब्द रमाबाईंच्या तोंडून बाहेर पडतांच यमून आपलें रडे एकदम थांबविलें. तिचा चेहेरा गंभीर झाला. काका घरी आले आणि जर त्यांनीं आपले तोंड दुर्मुखलेलें पाहिलें तर आपली कांहीं धडगत नाहीं हे तिला माहीत होतें. इतक्यांत गोविंदरावांची स्वारी आलीच. आपल्या सोंगाची बतावणी करावयाची म्हणजे चेहेरा नुमता गंभीर करून भागणार नाहीं अशा विचारानें तिनें तो शक्य तितका हंसरा केला.

“ अं ? अगे दांत काढायला काय झालं ? शाळेंतला अभ्यास झाला का सगळा ? घरांत मोडफोड करून माझी सारखी नुकसानीं चाललीच आहे आणि प्रत्येक यत्नेत दोनदोन चारचार वेंपें रगवून तुम्हांहि आमचा सूड उगवा ! शाळेंतून नांव काढून टाकलें तर निकडूनहि लोक बोलणार ! एक तर मुलगा पण तिला शिकविण्याचं सुद्धां झालं नाहीं म्हणतांल यांच्याकडून ! पण यांचे बाप येताहेत का इकडे फी भरायला आणि एकसारखी पुस्तकें घ्यायला ? आज काय पाटीच फुटली, उद्यां पेन्सिलच हरवली आणि परवां गाण्याचंच पुस्तक फाटलं ! एक ना दोन ! लोकांना हें कांहीं दिप्तं का ? त्यांना फुकटचं बोलायला काय होतं ? इकडे टांके डिले होतात आमचे ! ” असें म्हणून त्यांनीं स्वयंपाक-घरांत डोकावून पाहिलें. रमाबाई कणीक मळीत होत्या.

“ अजून तुझ्या पोळ्यासुद्धां झाल्या नाहींत ना ? कंटाळलों बुवा या संसाराला ! तुम्ही मायलेकीं लवकरच मला घर सोडायला लावणार ! रोज उठून ही कटकट नाहीं बुवा आपल्याला सहन करवत ! ”

लग्नाचा फांस

“असं काय तें ? आपल्याला गरम हव्या असतात म्हणून मी त्या मुद्दाम भाजायच्या ठेवल्या ! ”

“वा-वा-तर ! कोणी म्हणेल काय हे, ही आपल्या नवऱ्याची इतकी काळजी घेते आणि हा उगाच दुष्टासारखा हिच्यावर दांतोंआठ खात असतो ! तुला जर माझी किंवा माझ्या संमाराची खरोखरच काळजी वाटत असती तर आतांपर्यंत तू अशी कां वागली असतीस ? माझी किंवा माझ्या संमाराची काळजी करणं तर दूरच-पण माझी राखरांगोळी उडविण्यासाठीच तू आपलं पांढरं पाऊल माझ्या घरांत टाकलं आहेस ! या गोष्टीची साक्ष यमूवारग्यी परकरी पोरसुद्धां देईल ! ”

गोविंदरावांचीं हीं अगलीं बोलणीं ऐकण्याचीं रमाबाईंना संवयच झाली होती. त्यामुलें गोविंदरावांच्या या बोलण्याचा त्यांच्यावर काहीं परिणामच झाला नाहीं. काहीं न बोलतां त्या पाटपाणी करूं लागल्या.

“पाटपाणी करूं लागलीस ते तुझे कोणा जेवायला यायचे आहेत वाटतं ? ”

“काय हे असं बोलायचं ! आपण इतर काहीं बोलल्यांत तर तें निमूटपणें मढन करायला मी तयार आहे. पण अगलं काहीं तरी बोलणं मात्र मी केव्हांहि मुकाट्यानं ऐकून घेणार नाही ! ”

“ऐकून घेणार नाहीस तर काय करणार आहेस ! येऊनजाऊन माहेरी निघून जाण्याचीच तूं मला भीति घालणार कीं नाहीं ? याहून जास्त तें तूं काय करूं शकणार ? मी तर त्याच गोष्टीची वाट पहातो आहे. कायमचीच जा माहेरी रहायला. माझ्या मागची व्याद तरी एकदांची नाहींशी होईल. आतां-या घटकेला करूं का तुझी रवानगी ? ”

“माहेरी जाण्याची मला कधीं इच्छासुद्धां होत नाहीं. माझं सासरमाहेर आपणच आहांत ! आपणांला सोडून माझ्याच्यानं एक क्षण तरी राहवेल का ? ”

यमू—

“ मग माझा अजून आंघोळसुद्धां झाला नाही हें तुला माहीत नव्हतं का ? मग अगोदर पाट कशाच्या मांडायला लागलीस ! ”

“ आपले अजून कपडे निघायचे होतं म्हणून मी पाट ठेवायला लागले. पाणी काय, केव्हाच तापून तयार आहे. आपल्या शर्ट निघाल्याचरोबर पाणी ओतून तयार आहे की नाही पहावं ! ”

आपल्या पतीचे आपल्यावर पहिल्यासारखे प्रेम तर नाहीच पण उलट आपल्याविषयी त्याला अतिशय तिडकाराच आहे याची रमाबाईंना पूर्ण जाणीव होती. परंतु त्यांच्या तोंडून आपल्या पतीबद्दल तिरस्काराचा किंवा अवज्ञेचा एक शब्दसुद्धां कधीं निघत नसे. रमाबाईंना स्वतःविषयी फारशी काळजी वाटत नव्हती. कारण देवाब्राह्मणाच्या साक्षीने आपण ज्याच्या गळ्यांत माळ घातला त्याच्याशी एकनिष्ठेने वागण्यातच आपल्या जीविताचे सार्थक आहे, असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. परंतु आपल्या यमूवर आपल्या पतीचे मुळीच प्रेम नाही, उभ्या महिन्यातसुद्धां यमूच्या पाठीवरून त्याचा हात प्रेमाने फिरत नाही याबद्दल त्यांना अतिशय वाईट वाटत असे. आणखी कांहीं वर्षे अशीच गेली म्हणजे त्या विचारीच्या लग्नाचे काय धिडबडे निघताल कोण जाणे, या चिंतेने त्यांचे चित्त वारंवार व्याकुळ होई. कारण प्रत्येक पित्याला आपल्या मुलीच्या कल्याणाविषयी वाटत असलेली आस्था गोविंदरावांच्या ठिकाणीं मुळीच नाही हे तर त्यांना अगदीं उघडच दिसत होते. आपला किंवा यमूचा कांहीहि अपराध नमतांना आपणा दोघींना विनाकारण जाव सोसावा लागत आहे बद्दल त्यांच्या मनाला वाईट वाटत असले तरी त्यामुळे त्यांच्या पतिनिष्ठेत मात्र णत्याहि प्रकारे न्यूनता आली नव्हती. आपल्या पतीला आपल्यावर पूर्ववत् करण्याची सुबुद्धि होवो, अशी त्या रात्रंदिवस परमेश्वराची करुणा भाकीत करत. आपल्या पतीच्या मनांत आपल्याविषयीची प्रेमभावना जागृत झाली गजे मग यमूवर प्रेम करण्यास कांहीं त्यांनी सल्लोखी करावयास नको हे

त्यांना माहीत होतं. परंतु अखिल विश्वाच्या निराकार परमेश्वराला रमाबाईच्या साकार परमेश्वरापुढे हात ठेकावे लागले होते !

समजू लागल्यापासून आपल्या बापाच्या तोंडचा एकहि प्रेमळ शब्द ऐका-वयाम न मिळाल्यामुळे आपल्या बापाचा यमूला लळा लागणं शक्यच नव्हतं. कारण, हा आपला बाप आहे, तो कसाहि अगला तरी त्याच्यावर आपण प्रेम केलं पाहिजे एवढी समजूत येण्याइतकं अद्यापि तिचं वयच नव्हतं. बापाविषयी तिला प्रेम तर वाटत नव्हतंच पण भीति मात्र वाटत होती. गोविंदरावांचं पाऊल उंबरठ्याच्या बाहेर पडलं म्हणजे तिला कैदेतून सुटलेल्या कैद्याइतका आनंद होई व त्यांचं पाऊल घरांत पडलं म्हणजे तिला छातीवर थोंडा पडल्यासारखं वाटत असे. बापाविषयी अशा प्रकारं परकेपणा वाटत असल्यामुळं रमाबाई याच तिच्या सर्वस्व होऊन बसल्या होत्या. आपण शक्य तितक्या तत्परतेनं पतिगेवा करीत असतां आपणाला आपल्या पतीकडून योग्य तो प्रेमाचा मोबदला मिळत नाही याबद्दल त्यांना आपल्या पतीचा राग येत नसला तरी त्याबद्दल वाई-वाटल्याशिवाय रहात नसे. ज्या मुलांची बापाकडून आबळ होत असते त्यांच काळजी आई विशेष कनोशीनं घेते. रमाबाईंना यमूची फारच काळजी घ्याव लागत असे आणि त्यांत त्या यत्किंचितहि कसूर करीत नमत.

आदळआपट करून गोविंदरावांनीं कगे तरी दोन घांस पोटांत कोंबले आणि ऑफिसची वाट सुधारली. रमाबाईंनीं आपल्या यमूला पुनः दोन सम-जुतीच्या गोष्टी मांगून तिला शालेंत रवाना केली.

गोविंदराव व गंगाधरपंत यांच्या परिस्थितींत अंतर असलं तरी तें, 'कहां राजा भोज और कहां गंगा तेली' इतक्या प्रमाणांत खास नव्हतं. निदान री दोघांत बोलण्याचालण्यापुरता तरी संबंध असण्यास कांहीं हरकत नव्हते परंतु गोविंदरावांचीं सर्वच मते लोकबिलक्षण असल्यामुळं, आपल्यासा लक्ष्मीपुत्रांनं या भणंगाशीं बोलणं म्हणजे काय गोष्ट आहे अशा विचार आ गंगाधरपंतांशीं एक शब्दहि बोलत नसत. अर्थातच गंगाधरपंतांना, म्ह

यमू—

इच्छा असतांहि, गोविंदरावांशीं बोलतां येत नये. कारण तेवढा स्वाभिमान त्यांच्या ठायीं होता. आपण त्यांच्याशीं सभ्य माणसाप्रमाणें दोन शब्द बोलायला जावें आणि तेवढे आपणाशीं परत बोलण्याचेंहि त्यांना प्राणसंकट वाटावें अशी परिस्थिति स्पष्ट दिसत असतांहि अमला मूर्खपणा करण्याचें पातक कोणता स्वाभिमानांनी मनुष्य करील ?

रमाबाई आणि पार्वतीबाई यांचें मात्र फारच सख्य होतें. त्या एकमेकांना बहिणीच मानीत असत. दोघांचे पति आपापल्या कामावर गेले म्हणजे त्या एकमेकांकडे जात येत, गप्पागोष्टी करीत, सर्व कांहीं सुरळितपणें चालत असे. ते दोघे घरी आले म्हणजे मात्र त्या दोघांची वागणूक अशी असे कीं, त्यांच्या निकट संबंधाबद्दल त्या दोघांना वामहि लागूं नये. पार्वतीबाईंना माधव जितका आवडे तितकीच यमूहि आवडे आणि रमाबाईंना यमू आणि माधव यांच्यांत तफावत वाटत नसे.

यमू आणि माधव या दोघांच्या शाळा मधल्या सुट्टीत जवळजवळ एकाच वेळीं बंद होत असल्यामुळें दोघेहि जवळजवळ एकदमच चाळीच्या आवारांत शिरलीं. दोघांनाहि एकमेकांशीं बोलण्याची इच्छा होती, पण त्याचबरोबर त्यांना परस्परांविषयीं शंकाहि वाटत होती. दोघेहि आतुर होती पण त्याचा एकमेकांना पत्ता नव्हता. यावेळीं रमाबाई व पार्वतीबाई पार्वतीबाईंच्या घरी बसल्या होत्या. सकाळीं घडलेल्या गोष्टीबद्दल दोन्ही मुलांची समजूत कशी घालावयाची हें त्या दोघांनीं ठरवून टाकलें होतें. त्याप्रमाणें रमाबाईंनीं माधवाला व पार्वतीबाईंनीं यमूला आपल्याकडे खाण्यास बोलाविलें. रमाबाईंनीं माधवाला व पार्वतीबाईंनीं यमूला, ' आतां जर तुम्ही एवढ्याशा झुलक गोष्टीवरून फुरगटूं लागलीं तर उद्यां तुमचं दोघांचं एकमेकांशीं लग्न होऊन तुम्ही संसार करूं लागल्यावर तुमचं कसं जमणार ? ' असा प्रश्न केला.

झालें—हा एकच प्रश्न ! पण तो त्या मुलांच्या काळजांला जाऊन भिनला ! काय ? आपलें एकमेकांशीं लग्न होणार ? त्या बिचाऱ्या चिमुकल्या जीवांना, लग्न

लग्नाचा फांस

म्हणजे काय किंवा संसार ही काय भानगड आहे याची कल्पना तरी होती का ? पण या नुसत्या प्रश्नाने त्या दोघांचे इतके समाधान झाल्यावर खरे दिमलें कीं, समजुतीच्या शंभर गोष्टी सांगूनहि तें झालें नव्हतें. माधव आणि यमू यांना परस्परांची ओढच तशी जबरदस्त होती. त्या ओढींत विषयलालमेचा लेशहि नव्हता—कारण त्यांना विषयाची कल्पनाच नव्हती. असे असले तरा नवराबायकोला जन्मभर एकत्र रहावयास मिळतें एवढें मात्र त्यांना माहीत होतें. दोघांनाहि आनंद झाला तो या एकाच कल्पनेनें कीं, सारा जन्म आपणांला एकमेकांच्या मैत्रींत घालविण्यास मिळणार ! त्यांच्या त्या आनंदाच्या भरांत त्यांना, आपलें प्रत्यक्ष लग्न झालें नसून आपल्याला फक्त तशा अर्थाचा प्रश्न विचारण्यांत आलेला आहे याचेहि भान राहिलें नाहीं. दोघांनाहि, एक-मेकांना डोळे भरून केव्हां एकदां पाहूं असें होऊन गेलें आणि आपणांला विचारलेला प्रश्न ही आपली थट्टा नसून ती खरीच गोष्ट आहे याची शहानिशा करून घेण्यासाठीं दोघांनींहि न्या दोघांना हडसून—खडसून विचारलें. यांत आपली फसवणूक नसून या गोष्टीला खरोखरच मूर्तस्वरूप येणार आहे अशी त्या मुलांची त्यांच्या बुद्धीप्रमाणें खात्री पटतांच माधव आणि यमू हंगत बाहेर पडलीं. एकमेकांची दृष्ट्यादृष्ट होतांच मात्र दोघांचेहि हास्य मावळलें आणि त्यांच्या मुद्रा गंभीर झाल्या. एवढींशीं मुले तीं ! त्यांना काय वाटलें न कळे, एकदोनच क्षण त्यांनीं एकमेकांकडे पाहिलें पण तेवढ्या वेळांत त्यांनीं एक-मेकांच्या हृदयांतील तंतू छेडून पाहिले. दोघांनाहि, एकमेकांच्या हृदयाच्या आरशांत स्वतांचें प्रतिबिंब दिसलें. एकमेक एकमेकांची प्रतिमा वाटूं लागल्यावर बोलावमाचें तें काम उरलें व त्याचें प्रयोजन तरी काय ? यावेळीं त्यांना काय वाटलें याचें वर्णन करण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे अशक्य कोर्टीतील गोष्ट शक्य कोर्टींत आणून बसविण्याचा फोल प्रयत्न करण्यामारखें हास्यास्पद होणार आहे !

कांहीं वेळानं दोघेहि बरोबरच शाळेंत जाण्यास निघालीं. त्यावेळीं मात्र त्या दोघांनींहि, आपण एकमेकांशीं यापुढें कधींहि भांडावयाचें नाहीं असें ठरवून टाकलें.

यमू—

या गोष्टीला पंधरावीस दिवस झाले. माधव आतां सहावीत गेला होता. त्या तेवढ्या अवधीत त्या दोघांनीं कितीतरी मनोरे बांधले !

बिचारीं मानवहृदयें ! भावी सुखाचे काल्पनिक मनोरे उभारण्यापलीकडे मानव काय करूं शकणार ! एखादी गोष्ट त्यांना कितीहि उचित व हवीशी वाटत असली तरी ती होऊं देणें किंवा न देणें हें जोंपर्यंत विधीनें आपल्या हार्तां ठेविलें आहे तोंपर्यंत ती घडून येईलच असा कोणी भरंवसा द्यावा ? तंत्री मानवांतहि अशीं खंबीर माणसें निघतातच कीं जीं आपल्या निरपराधित्वानें, मनाच्या खंबीरतेनें व ‘ प्रेम ’ या दैवी गुणाच्या आश्रयानें विधीशींहि टक्कर देतात आणि त्याला कर्धाकधीं आपल्या पायांशीं लोटांगणहि घ्यावयास लावतात. यमू आणि माधव अजून बालकेंच होती. इतक्या उच्च दर्जाला जाऊन पोहोंचण्याची पात्रता त्यांच्या अंगी होती किंवा नाहीं हें समजण्याला तूर्त कांहीं आधार नाहीं !!

गोविंदरावांना एक बहीण होती. तिचें नांव सत्यभामा. सत्यभामाबाईचे पति मुरलीधरपंत हे चांगले सभ्य गृहस्थ समजले जात असून सुखवस्तुद्धि होते. त्या दांपत्याला सर्व सुखें अनुकूल असूनहि त्या मुखांपासून त्या उभयतांम प्रसन्नता वाटूं नये अशी त्यांची स्थिति होती. कारण मंग्यारमुखाची चढती कमान जें अपत्य तें होण्याची त्यांना कांहींच आशा दिसेना. नवससायास झाले, नेमधर्म झाले, सर्व कांहीं होऊन गेलें, पण अपत्यदर्शन मात्र झालें नाहीं ! सत्यभामाबाईनीं घातलेल्या प्रदक्षिणांनीं कित्येक पिंपळांचे पार, पार झिजल्यामुळें, पुनः बांधण्याची पाळी आली ! मांत्रिकांनीं ताईत देऊन पाहिले, पण अपवादा-शिवाय नियम सिद्ध होत नाहीं हें गिद्ध करण्यामाठींच कीं काय, हटकून गुण देणाऱ्या ताईतांचाहि अपत्यजननाच्या कामीं कांहींहि उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं सर्व बाजूंनीं निराशा झाल्यावर आणखी कांहीं वर्षे देवावर व दैवावर हवाला ठेवून स्वस्थ बसावयाचें व मग एखादा योग्यया मुठ्ठा दत्तक ध्यावयाचा आणि अशा रीतीनें देवानें नाहीं तर नाहीं, पण निदान मानवानें तरी आपल्याला मुलगा दिला असें आपल्या मनाचें समाधान करण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

शेजारणीपाजारणींत सत्यभामाबाईविषयीं बरेच वेळां विषय चालत. एखादे वेळीं सदर विषयास तोंड फुटलें व प्रत्यक्ष सत्यभामाबाई किंवा त्यांच्या बाजूनें एखाददुसरा शब्द बोलणारी त्यांची मैत्रीण त्या बैठकीत हजर नसली म्हणजे त्या सभासदांच्या वागंगेला असा कांहीं पूर यावयाचा न्ही, त्यांत नाहीं

‘सत्यंबाई’-

नाहीं तें वाढून जावयाचें ! टवाळी करणाऱ्या बऱ्याच होत्या तरी सहानुभूति दाखविणारीहि एखादा शेजारीण असेच ! रंगूबाई म्हणजे ‘सत्यंबाई’ची सर्वांत मोठी कैवारीण ! अपत्यजननाच्या कामीं खुद्द ‘सत्यंबाई’ किंवा ‘मुरलीअण्णा’ हताश झाले होते, पण रंगूताईचा मात्र आशावाद जबर ! त्यांना आपलें वाटे की, योग्य उपाय झाल्याम हा रोग-म्हणजे अपत्याबाबतचा हद्दोग-नाहींसा होणें काहीं अशक्य नाहीं ! सत्यंबाईच्या व त्यांच्या पुष्कळदां यासंबंधानें गोष्टी चालत. एक दिवस असाच त्यांचा विषय चालला होता.

“पण मी म्हणव्यें सत्यंबाई, तुम्ही दाखवा ना कां त्यांना हात ? आतांपर्यंत तुमचा थोडा का खर्च झाला ?”

“इश ! खर्चासाठी का मी नको म्हणतें ? खर्चाचं काय मेलं ? तो तर रोजच्या रोज वाढतोच आहे. पण माझा मुळी या ज्योतिषी लोकावर विश्वासच नाहीं !”

“मला तरी मेलं नवलच वाटतं हो तुमचं ! तुमचा आणि ज्योतिषी लोकां-वर विश्वास नाहीं हें आतां तुम्हींच म्हणत आहांत म्हणून खरं मानायचं ! सारेच ज्योतिषी मेलं खरं सांगतात असं नाहीं हो म्हणत मी ! पण या बाळ-शास्त्र्यांची आमचा बापू कितीतरी स्तुति करीत होता ! आमच्या बापूसारखा हपिसर माणूस (बापू-रंगूताईचा मुलगा-एका ऑफिसांत जात असे. तेथें त्याला कसलें काम करावें लागत असे हें बिचाऱ्या रंगूताईला काय माहीत ? तिला आपलें एकच माहीत की, ऑफिसांत जातो तो हपिसर !) का उगाच स्तुति करायचा आहे ?”

“माझी अगदीच ना नाहीं त्याला ! पण आपली त्यांची कांहीं ओळख नाहीं, कांहीं नाहीं ! त्यांना एखादा उणाअधिक प्रश्न विचारायचा म्हटला तरी संकोच !”

“त्यांत कशाचा संकोच धरायचा ? मारे वाटेल तसले प्रश्न विचारून त्यांची भंबेरी उडवून टाकायची ! त्यांच्याकडून बरोबर उत्तरें आलीं तर

लग्नाचा फांस

तुमचीहि त्यांच्या सामर्थ्याबद्दल खात्री होऊन चुकेल. तुमच्या प्रश्नाला उत्तरं देतांना त्यांची तारांबळ उडाली तर अनायासेच पीडा गेली ! मग सांगू का बापूला उद्यां त्यांना आणायला ? ”

“ तुमचा का शब्द रंगूताई, मला खाली पाडतां येणार आहे ? आणवा त्यांना उद्यां—इतके प्रयत्न झाले त्यांत हा आणखी एक ! ”

“ तसं नव्हे हो सत्यंबाई. पण माझं म्हणणं इतकंच की, ज्योतिषी हा मनुष्य असल्यामुळं, तसं कांहीं होण्यासारखं नसलं तर तो निदान तसं सांगून तरी टाकील ! वरं, यांत कांहीं कोणाचं नुकसान करायचं नाही की कोंबडं—बकरं कापापुरायचं नाही ! झालाच तर आपला. फायदा, नाही तर कांहींच नाही ! ”

“ बरं चला, जाऊंच या आतां ! आज आले तर एक पाहुणे याबचे आहेत जेवायला. उशीर झाला तर फजितीची पाळी यायची ! ”

“ मग ठरलं ना हें ? म्हणजे तसं सांगतें बापूला—”

सत्यभामाबाई निघाल्याच होत्या. त्यांनीं फक्त मागें वळून पाहिलें व होकारार्थी मान हालविली. ठरल्याप्रमाणें बापू बाळशास्त्र्यांना घेऊन दुसऱ्या दिवशीं आला. रंगूताई अगोदरच आलेल्या होत्या. बाळशास्त्र्यांची ओळख करून दिल्यावर बापू निघून गेला.

बाळशास्त्र्यांचा चेहेरामोहरा व्यवस्थित होता. कपडे साधे पण अगदीं स्वच्छ असून त्यांस कसल्या तरी सेंटचा मंद वास येत होता. डोक्याला, किरमिजी रंगाचा रुमाल बांधला असून त्यांनीं नुकतेंच पान स्वाळें असल्याचें त्यांच्या रंगलेल्या ओंठांवरून स्पष्ट होत होतें. बाळशास्त्री बोल्ड लागले म्हणजे कसला तरी मंद व आल्हाददायक सुवास येई. बहुधा त्यांनीं आपल्या तोंडांत जिनतानची एकादुसरी गोळी धरली असावी ! एकंदरीत, त्यांचें

‘ सत्यंवाई ’

नांव बाळशास्त्री असें जुन्या थाटाचें अगलें तरी त्यांची वागणूक व बोलण्या-चालण्याची पद्धति आधुनिकच होती. त्यांचें बोलणें अत्यंत मृदु, कांहींसं संस्कृतमिश्रित व थोडेंगें मस्मित असें असल्यामुळें सत्यभामाबाईवर त्यांची दोनचार मिनिटांतच विलक्षण छाप बसली. मातृसुख, पितृसुख, भ्रातृसुख वगैरेंचीं छाननी झाल्यावर ओघानेच अपत्यमुक्ताचा प्रश्न निघाला.

“—वास्तविक रीतीनें पुत्रप्राप्ति यापूर्वींच व्हायला पाहिजे होती—”

“ तेच-तेंच- त्याचंच काय ते गांगा”—रंगूताई आतुरतेनें म्हणाल्या.

“ परंतु शुक्रSS ! एकदोन वेळां तर योग फारच बलवान् होते—(रंगूताई-कडे वळून) बाईना कधीं दिवस गेलेलेच नाहींत का ? ”

“ नाही हो—काय काय उपाय करून झाले—” रंगूताई अगदीं कळवळून बोलल्या.

“ यजमानसाहेबांचा हात बघितल्याशिवाय यांतलें नक्की काय तें सांगतां नाही येणार ! ”

“ त्यांचा हात पहायचा म्हणजे सकाळींच यायला पाहिजे—” रंगूताई म्हणाल्या.

“ बरं, मग उद्यां सकाळीं येऊं. मलाहि आतां डॉक्टरांची पत्रिका पहायला जायचें आहे. उद्यां यजमानसाहेबाना सांगून ठेवा आम्ही येतो म्हणून—” बाळशास्त्र्यांनीं समारोप केला. आपल्या नेहमींच्या पद्धतीला अनुसरून मंदस्मित करीत रेशीमकांठीं उपरण्यानें त्यांनीं तोंड पुमल्यासारखें केलें व पायांत जोडा घालावयास उठले.

बाळशास्त्री गेल्यावर त्या दोघींच्या त्यांच्यागंबंधानें बराच वेळ गप्पा चालल्या होत्या. सत्यभामाबाईंच्या बोलण्यावरून बाळशास्त्र्यांची त्यांच्यावर चांगली छाप पडली आहे, हें, रंगूताईंच्या लक्षांत येऊन चुकलें. आपलें काम बहुतकरून साधणार याचा त्यांना आनंद झाला. कांहीं तरी निमित्त करून त्यांनीं सत्यभामाबाईंचा लौकरच निरोप घेतला.

मुरलीधरपंत घरी आल्यावर त्यांच्या कानावर ही सर्व हकिकत पडलीच. पण त्यांच्या मुद्रेवरून त्यांना कांही तें फारसें बरें वाटलेंसें दिगलें नाहीं. परंतु पत्नीच्या मर्जाविरुद्ध कांहीहि करण्यास किंवा बोलण्यास त्यांना हिंमतच होत नसे. एवढी वेळ कशी तरी मारून नेण्याचा त्यांनीं निश्चय केला.

“अग पण उद्यां सकाळीं आपण इथं आहोंतच कुठं ! अगदीं कंटाळा आला होता मला—आजच संध्याकाळीं मी साहेवाला मांगितलं कीं, चार दिवस मुंबईस जातो म्हणून ! गोविंदरावांचीहि पुष्कळ दिवसांत भेट झालेली नाहीं—त्यांची यमू आतां मला वाटतं बारा तेरा वर्षांची झाली अगेल !”

अजिबात नाहीं, त्यापेक्षां चार दिवसांचा अवधि काय वाईट, अमा सत्य-भामाबाईंनीं विचार केला.

“बरं तर, रंगूताईना कळवेंत तसं ! म्हणजे त्या बापूबरोबरच पाठवतील निरोप कीं, आम्ही मुंबईहून आल्यावर बघूं म्हणून !”

मुरलीधरपंतांची यावेळीं त्यांच्याकडे पाठ होती, म्हणून त्यांनीं “हूं” म्हणतांना त्यांच्या कपाळाला किती आंठ्या पडल्या होत्या हे सत्यभामाबाईना दिसलें नाहीं.

मुंबईस आल्यावर दोनच दिवसांनीं सत्यभामाबाईंनीं आपल्या बंधुराजांजवळ एक चमत्कारिक मागणी केली. त्या मागणीनें गोविंदरावांस मात्र आनंद झाला. आपल्याला मूलबाळ नसल्याबद्दल खेद प्रदर्शित करून व आपल्या भावाला इतकें सुंदर कन्यारत्न प्राप्त झाल्याबद्दल आनंद व्यक्त करून, हळूच, आपल्या-बरोबर यमूला पुण्याला पाठविण्याबद्दल त्यांनीं आपल्या भावाजवळ प्रश्न काढला—! गोविंदराव काय उत्तर देतात न कळे, असा रमाबाईना प्रश्न पडला. वास्तविक अशी धास्ती वाटण्यासारखें कांहीच घडलेलें नव्हतें. कारण सत्यभामाबाई या कांहीं कोणी परक्या नव्हत्या. परंतु त्या दोन दिवसांच्या अवधीत मुरलीधरपंत व सत्यभामाबाई यांच्या वागणुकींत

‘ सत्यबाई ’-

रमाबाईना कांहींसा चमत्कारिकपणा दिसून आला. यमूचा आपणांला फार लळा लागला आहे असें भामविण्यासाठी तीं दोघेंहि वरपांगी तिचे पुष्कळ लाड करीत. पण रमाबाईच्या मातृदृष्टीला त्यांचें ढोंग पुरतेपणीं कळून चुकलें होतें. तेव्हां यमूला आपल्याबरोबर घेऊन जाण्यांत त्याचा कांहीं शुद्ध हेतु नसावा असा त्यांना संशय येऊं लागला. ही सगळी गोविंदरावांचीच कारवाई असली पाहिजे असेंहि त्यांना वाटलें. हीं दोघें आपल्या यमूचे हाल करण्यास कमी करणार नाहींत अशी त्यांना भीति वाटूं लागली. रमाबाईच्या दुःखी जीवनांत यमू ही एकचं गमाधानाची जागा होती. यमूचा वियोग सहन करणें त्यांना अशक्य होतें. शिवाय यमूलाहि आपल्याशिवाय एक क्षणभरहि करमणार नाहीं, हें त्यांना माहीत होतें. म्हणून हातांतील काम अर्धवट टाकून त्या बहीणभावांचा संवाद लक्षपूर्वक ऐकूं लागल्या.

“ गोविंदा, मग तूं यमूला आमच्याबरोबर पाठविण्यास आहेस ना तयार ? तिच्या शाळेबिळेची तुला कांहीं काळजी नको. आमच्याकडे तरी कामं काय असतात ? ते तिच्या अभ्यासाची नीट तयारी करून घेतील. आम्हांला तरी विरेगुळा कोणाचा आहे ? तूं तिची इथं काळजी घेतोस त्याहून आम्ही ती अधिक घेऊं ! ”

“ त्याबद्दल माझी खात्री आहे. तिलाहि आतांपर्यंत थारेपालट करायची संधि मिळालेली नाहीं. कारण, कोणी कधीं बोलावली तर ती लहान म्हणून कोणाकडे पाठवायची म्हणजे काळजी वाटत असे. पण आतां कांहीं ती तितकीशी लहान नाहीं. आणखी वर्षा दोन वर्षांनीं तिला दुसऱ्याच्या घरी जावं लागणारच आहे. तेव्हां आतांपासूनच तिला आपल्या आईबापांपासून दूर रहाण्याची हलके हलके संवय झाली पाहिजे. मी पुष्कळदां पाहिलं आहे कीं, मुलं कायमचीं आईबापांजवळ असलीं तर अति लाडांनीं तीं पार बिघडून जातात. त्यांना शिस्त कशी ती लागतच नाहीं. यमूला आपल्याबरोबर पुण्यास घेऊन जा म्हणून मीच तुला सांगणार होतो.”

“हो—तेहि खरंच नाही तरी ! आपल्या आईवापांपामून कधीहि दूर न आलेल्या मुलींची सासरी गेल्यावर सुरुवातीला कशी दैन्यावस्था होते, हे आपण नेहमी पहात नाही का ? मी तिला सगळ्या कामाधामांत तरबेज करून सोडीन. सासरी गेल्यावर सासरच्या माणसांनी तिची पाठच थोपटली पाहिजे. लाड खाण्यापिण्याचे ! ”

इतक्यांत यमू माधवकडून परत आली. ती माधवाकडे गेलेली गोविंद-रावांना मुलींच खपत नसे. परंतु आईची गंमत व स्वतःची उत्कट इच्छा यांमुळे ती काहीहि करून आपल्या बापाच्या डोळ्यांत धूळ फेकीच ! आपली मुलगी आपल्या धाकामुळे आपल्या शब्दाबाहेर जाणे शक्य नाही, ही खात्री वाटत असल्यामुळे गोविंदराव तिला, ‘कुठं गेली होतीस !’ वगैरे विचारीत नसत. ती दारांत दिसल्याबरोबर सत्यभामाबाई जवळजवळ धावतच तिच्या-जवळ गेल्या आणि तिचे तोंड त्यांनीं कुरवाळल्यासारखे केले.

“यमू, येशील ना तू आमच्या बरोबर पुण्याला ? तुला तिथं कितीतरी गंमत गंमत पहायला मिळेल. आमच्या वाड्यांत तुझ्या बरोबरीची कितीतरी मुलं आहेत तुला खेळायला. ”

“मी नाही येणार जा तुझ्याकडे. मला नको ती गंमत. मी आपली आईजवळच राहीन ! ”

रमाबाईंना आनंद झाला.

“हं—मी आपली आईजवळच राहीन—” गोविंदराव तोंड विचकीत म्हणाले,
“उद्यां तुझं लग्न झालं म्हणजे तुझ्या नवऱ्याकडे आईच येणार असेल ? ”

रमाबाईंना वाईट वाटले. आतां त्या उंबरठ्यांत येऊन उभ्या राहिल्या व म्हणाल्या, “असे काय तें बोलायचं ? सगळ्याच लहान मुलांना आपल्या आई-जवळ रहावंसं वाटतं हो ! ”

‘मत्यबाई’-

“हो-हो-वा ! लहान तर ! अगदी कुकुलं बाळच की नाही ? नशीबच म्हणायचं की, अन्न तरी मिळते-अंगावर पिण्याचा हट्ट धरून बसत नाही ! जुन्या पद्धतीप्रमाणे म्हणजे हिचं एव्हाना लग्नसुद्धां होऊन जायचं ! तें कांहीं नाही. आतां पासून आमच्यापासून दूर रहाण्याची हिला संवय केलीच पाहिजे. नाहीतर हिचं लग्न झाल्यावर हिच्याबरोबर हिची पाठराखीण म्हणून तुलाच जायची पाळी यायची ! ताईबरोबर हिला पुण्यास गेलंच पाहिजे. ताई कांहीं कोणी परकी नाही. ती तिचं कांहींसुद्धां कमी पडूं देणार नाही. वास्तविक माझी तर इच्छा अशीच आहे की, हिला कडक शिस्तीत वागण्याचाच सराव झाला पाहिजे. नाही तर उद्यां सांवरच्या माणसांचीं आम्हांला बोलणीं खायला लागायचीं ! नाई, तूं हिचे फाजील लाड करतां कामा नयेत, बरं का ? मला नाही तें खपणार ! तूं तिला चांगली शिस्त लावणार असलीस तरच मी तिला तुझ्याबरोबर पाठवायला तयार आहे. तुझ्या वहिर्नाप्रमाणं सारा दिवस तिचे लाड करीत बसणार असशील तर मी तिला पाठवायला तयार नाही. आजपर्यंत लाड केले तेबडे बसू झाले. आतां यापुढे न्यायनिष्ठुरतेचाच अवलंब केला पाहिजे.”

“त्याची नको तुला काळजी. मला स्वतःला जरी मूलबाळ नसलं तरी मुलांना-विशेषतः मुलींना-कसं वागवावं हें मला चांगलं समजतं हो ! पहा तर खरं ! यमू तुला पुनः भेटेल तेव्हां तुझं तुलाच दिसून येईल तिच्यांत किती फरक पडतो तो ! लहान मुलांचे लाड केव्हां करायचे व त्यांना शिस्त केव्हां लावायची याचं ज्ञान मला बरोबर आहे.”

आपल्याला आतां मुंबई सोडून जावें लागणार याचें यमूला अतिशय वाईट वाटत होतें. ती जाऊन आपल्या आईला बिलगली आणि स्फुंदून रडूं लागली. आतां आपल्याला आपली आई आणि आपला माधव पुनः केव्हां दिसणार कोणाला ठाऊक ? आपल्या आईचा ममतेचा हात आपल्या पाठीवरून आतां फिरणार नाही. आपण रडूं लागतांच आपल्या आईच्या डोळ्यांतून वहायला लागणारे अश्रू आतां आपल्याला दिसणार नाहीत ! माधवाचा प्रफुल्लित व पाणी-

दार चेहेरा आपल्याला आतां पुनः केव्हां दिसेल ? असे विचार एकसारखे तिच्या मनांत येऊं लागले. तिला घेऊन रमाबाई एका कॉपण्यांत गेल्या व तिची समजूत घालूं लागल्या.

“असं काय बरं यमू ? तुला रडतांना पाहिलं म्हणजे मला माझं रडं आंवरत नाहीं हें तुला माहीत आहे ना ?”

“होय आई, पण मी तरी काय करूं ? रडं बंद करण्याचा जों जों मी प्रयत्न करतें तों तों मला अधिकच हुंदके येऊं लागतात. आई, तुला सोडून मी कशी जाऊं ग ? तुझ्याशिवाय मला एक क्षण तरी चैन पडेल का ग ? तुझा तरी, मी इथं नसल्यावर वेळ कसा जाईल ? चारदोन ताव मी कुठं तुझ्या दृष्टिआड झालें तर तुझा जीव खालींवर होऊं लागतो—मग किती दिवस कुणास टाऊक-मला तुझ्यापासून दूर रहावं लागणार आहे, मग तुझी स्थिति काय होईल ? काका तुला रागानं कांहीं बोलले तर मला आपल्याजवळ ओहून, माझ्या पाठीवर हात फिरवून, तूं आपलं मन पुनः आनंदित करीत असस. पण आतां मी निघून गेल्यावर तूं कुणाच्या पाठीवरून हात फिरवशील ? आई, माझं कसं होईल या विचारानं मला रडायला येतंच आहे, पण मी गेल्यावर तुझी स्थिति काय होईल या विचारानं तर मला अधिकच वाईट वाटत आहे.” बोलतांना यमू मधून मधून हुंदके देतच होती.

“गुणी बाळ माझं तें !—” यमू बोलत असतांना आपल्या डोळ्यांत आलेलीं आंसवें पुशीत रमाबाई म्हणाल्या, “एव्हांपासून आपल्या स्वतःच्या सुखापेक्षां दुसऱ्याच्या सुखाची काळजी ! आणि हिला म्हणे शिस्त लावण्याकरतां दूर ठेवायची ! हीच शिस्त लावील जगाला ! पण कशी तरी एकदां हिची ब्याद दूर करायची आहे ना मनांतून ? हिच्या सहवासानें मला भिळत असलेलं सुख-सुद्धां तिकडच्या डोळ्यांना बघवत नाहीं. देवा, तिकडे तूं सुबुद्धि दे आणि त्यांना सदैव सुखांत ठेव. मला माझ्या निराळ्या सुखाची अपेक्षाच नाहीं.

‘सत्यंबाई’

पतीच्या सुखापेक्षां आम्हां आर्य स्त्रियांना इतर कोणत्या सुखाची अधिक मातब्बरी वाटणार ? उगी बाळ आतां ! आज रात्री मी तिकडे पुनः एकदां विनंति करून पाहीन. बहुतकरून माझ्या विनंतीचा फारसा उपयोग व्हायचा नाहीच ! पण आपली मनाची समजूत इतकंच ! तिकडून माझी विनवणी मान्य करणं झालं नाही तर मात्र तूं वनसंबरोबर जातांना हंसतमुखानं निघून जाशील ना ! कारण तूं मला पुनः दिसेपर्यंत तुझ्या जाण्याच्या वेळच्या चेहेऱ्याचीच मला एकयारखी आठवण होत राहील. त्यावेळीं तुझा चेहेरा जर रडवा असेल तर चोवीस तासांतांल एकहि क्षण मला आनंदाचा जाणार नाही पण तोच जर तुझा चेहेरा आनंदी असेल तर मला प्रत्येक दुःखाच्या वेळीं त्या चेहेऱ्याचं आनंददायक कल्पनाचित्र आपल्या डोळ्यांसमोर उभं करून आपली वृत्ति उत्तमिती करण्याचं भाग्य मला लाभेल. मग माझ्यासाठीं, तूं आनंदी आणि प्रफुल्लित चेहेऱ्यानं माझा निरोप घेशील ना ?

“हें काय बरं विचारतेस तूं मला आई ? तुला ज्यामुळं सुख होणार आहे असं तूं आपल्या तोंडांनं सांगत आहेस तें मी करणार नाहीं असें होईल तरां कसं ? मी गच्चीवरून खाली उडी मारली असतांना तुला आनंद होईल असें तूं म्हटलंस तर मी आत्तां उडी घेऊन दाखवीन ! ”

“शाबास बाळ. तिकडे गेल्यावर माझी आठवण काढूं नकोस असं तुला सांगण्यांत काय अर्थ ? कारण त्या दिशेनं तूं जों जों प्रयत्न करशील तों तों अधिक तीव्रतेनं ती होऊं लागेल. पण माझ्याबद्दल काहीं सुद्धां काळजी मात्र करूं नकोस. उभ्या आयुष्यांत माझ्या हातून—निदान मला कळत तरी—कोणतंदि पातक घडलेलं नाहीं, आणि मी माझ्या कर्तव्यपालनांत समजून उमजून कधीं कसूर केली नाहीं. तेव्हां माझी काळजी त्या जगन्निर्यंत्याला वहावी लागणार हें निश्चित आहे. तूं आनंदांत असावंस अशी मी त्याची नेहमीं प्रार्थना करीत राहीन आणि त्याला माझी ती प्रार्थना ऐकावीच लागेल. बरं, जा तूं आतां

कुठं तरी. तुला इथं मला लगटून बसलेली पाहिली तर तुला उगाच बोलून ध्यावं लागेल ! ”

“ खरंच आई, काका बाहेर आहेत ही गोष्ट इतका वेळ मी अजिबात विसरूनच गेलं होतं. नशीबच म्हणायचं माझं की, इतक्या वेळांत ते आंत आले नाहीत. आई, मी माधवकडे जाऊं का ! ”

“ जा, पण जातांना तिकडच्या दृष्टीस पडून नकोस बरं का — ”

गोविंदरावांची नजर चुकवून यमू हळूच माधवकडे निघून गेली. रमावाईंनी तिला माधवाकडे जायला परवानगी दिली खरी, पण मागाहून त्याचं त्यांनाच वाईट वाटू लागलं. कारण ती आणखी थोड्याच तासांनी आपल्या दृष्टीआड होणार, तेव्हां निदान ती आपल्याकडून जाईपर्यंत तरी तिचं दर्शनसुख आपणाला लाभवें अशी त्यांची इच्छा अमणें स्वाभाविक होतं. पण माधवाला भेटल्याने यमूला सुख होणार आहे या एकाच गोष्टीने त्यांनी आपल्या मनाचें समाधान करून घेतलं.

यमू माधवाकडे आली तेव्हां तो कसलेंसैं चित्र काढीत बसला होता. यमूला त्याच्याकडून जाऊन फारसा वेळ झालेला नसल्यामुळं ती इतक्यांत पुनः परत येईल अशी त्याला कल्पना नव्हती. म्हणून ती आलेली पाहून त्याला थोडेंमे आश्चर्यच वाटलं. ती आली खरी, पण तिच्या तोंडून शब्दच उमटेना. या आपल्या प्रेमळ सवंगळ्याला सोडून आपल्याला जावें लागणार या विचारानें यमूचा कंठ भरून आला व ती स्फुंदू लागली. इतक्यांत हिला काय झालं असावें याची माधवाला कल्पनाच होईना. थोड्याच वेळापूर्वी ही आपल्याकडे येऊन गेली तेव्हां ती चांगली आनंदांत होती आणि इतक्यांत हुंदके देण्याची पाळी येईपर्यंत हिच्यावर प्रसंग तरी कसला आला ? त्याने आपला कागद बाजूस ठेवला आणि प्रेमळपणानें तिच्या पाठीवरून आपला हात फिरविला. तिच्या अंगाला माधवाचा आतांचा स्पर्श होताच तिला नवजीवन प्राप्त झाल्याचा भास झाला. या क्षणापर्यंत या जातीचा स्पर्श तिला कधीच अनुभविण्यास मिळाला

‘सत्यंवाई’—

नव्हता. तिच्या आईचा प्रेमळ हात तिच्या अंगावरून हजारों वेळां फिरला होता. त्या स्पर्शानें तिला अतोनात आनंद होत असे हें खरे. पण आतांच्या माधवाच्या स्पर्शानें उत्पन्न झालेला आनंद निराळ्याच प्रकारचा होता. दोन्ही स्पर्श प्रेमळच, दोन्हीहि स्पर्शांत परमावधीचा जिव्हाळा. पण माधवाच्या आतांच्या स्पर्शांत असे काहीतरी होतें कीं, जें तिच्या आईच्या स्पर्शांत नव्हतें. तें काय होतें हें तिला समजेना. तें काय नव्हतें हें मात्र तिला सांगतां आलें अगते. यावेळी माधव मारा यतरा वर्षांचा व यमू बारा वर्षांचा होती. तेव्हां आपल्या प्रियकराचा स्पर्श झाला असतां तरुणीच्या ज्या भावना उद्दीपित होतात त्यांचा अंशहि यमूच्या ठिकाणीं असणें संभवत नव्हतें. त्याचप्रमाणें तो प्रियकर ज्या भावनेनें आपल्या प्रियेच्या अंगाला स्पर्श करतो ती भावना माधवाच्याहि स्पर्शांत असणें अशक्य होते. म्हणजे त्या स्पर्शांत ज्याप्रमाणें आईच्या स्पर्शांतील वत्सलभाव नव्हता, त्याचप्रमाणें तारुण्यांतील कामुकताहि नव्हती. तिच्या रोमरोमांत बीज खळाळत्याचा तिला भास झाला. माधवाशिवाय इतरहि काहीं माणसे या जगांत अस्तित्वांत आहेत असे यावेळी तिला कोणी सांगितलें अगते तर तिला तें पटलें नमतें. अखिल चराचर सृष्टींत आपण आणि माधव हीं दोनच माणसे आहेत आणि जगाच्या अंतापर्यंत आपण दोघे आहेत याच स्थितींत अमावें असें तिला वाटले. पण दुमन्याच क्षणीं, या आपल्या जिवाच्या सोबत्याला आपणांस उद्यांपासून मुकाबें लागणार आहे हा उद्वेगजनक विचार तिच्या डोळ्यांपुढें उभा राहिला. ती माधवाला विलगली. तिला एकसारखें रडूं येऊं लागलें. तिनें आपली सर्व शक्ति एकवटली आणि त्याच्याकडे पाहून “माधव—” असें म्हणाली. तिच्यानें पुढें बोलवेना. तिचा कंठ भरून आला. माधवानें तिची पाठ हलुहळू थोपटल्यासारखें केलें.

“यमू, असं काय बरं कळं लागलीस तूं? आतांच तूं इथं आली होतीस तेव्हां चांगली हंसत खेळत होतीस आणि इतक्यांतच तुला एवढं दुःख कशाचें झालं? तुला हंसतांना पाहून मला हंसूं आवरत नाहीं, हा तुझा नेहमींचाच

अनुभव आहे. तुला रडतांना पाहून माझ्या डोळ्यांत पाणी येत नाही, यावरून तुझ्या आनंदांत मात्र मी वांटेकरी होतो पण दुःखांत मात्र मी तुझा समभागी व्हायला तयार नाहीं अशी का तुला शंका येत आहे ? तुला हें विसरून चालणार नाहीं कीं, तूं व मी कितीहि प्रमाणांत एकरूप झालों तरी तूं मुलगी आहेस आणि मी मुलगा आहे. लौकरच तूं तरुणी होशील व मी तरुण होईन. आपलं दुःख जगाच्या नजरेला पडूं न देण्याची खंबीरता तूं ठेवली नाहीस तर तुझं चालण्यासारखं आहे. पण मला मात्र ती दक्षता बाळगलीच पाहिजे. तुझ्याप्रमाणे मला माझ्या अश्रूंना वाव देतां येत नाहीं. पण माझं हृदय तुला यावेळीं पहातां येईल तर तें स्फुंदत असलेलं तुला दिसेल. सांग यमू, माझ्या बोलण्यानं तुझं दुःख कमी होण्याऐवजीं वाढत का आहे ? तूं आपलं रडं आवरणार नाहीस का ? तुझ्या डोळ्याचं पाणी खळलं नाही तर माझ्या हृदयाचं पाणी झाल्याशिवाय राहणार नाही. यमू, असं काय बरं ? मला काय तें सांगायचं नाही का ? तूं प्रत्येक गोष्ट मला सांगतेस आणि यावेळीं तरी तुला कसलं दुःख होत आहे तें मला सांगण्यासाठीच तूं इथं आलीस ना ?

“माधव, किती रे चांगला आहेस तूं ? मी तुला किती तरी आवडतें, नाही ? मी गेल्यावर तुला चैन तरी पडेल का ?” असें म्हणून यमू डोळे पुसूं लागली.

“हें काय म्हणत आहेस तूं यमू ? कुठं जाणार आहेस तूं ?”

आपल्याला आपल्या आत्माबाईंबरोबर जवळजवळ कायमचें पुण्याला रहावें लागणार आहे हें यमूनें माधवाला कसें तरी सांगून टाकलें.

“यमू, पण तुझ्या आईनं तुझ्या काकांच्या या विचाराला कशी संमति दिली ?”

“अरे, ती कशी संमति देईल ? मला ती म्हणाली आहे कीं, मी आज रात्री काकांचं मन बळविण्याचा प्रयत्न करतें म्हणून ! पण या प्रयत्नांत तिला फारसं यश येईलसं वाटत नाहीं.”

‘ सत्यंवाई ’

“तुझावर हें खरोखरच फार मोठं संकट आलं आहे. तुला आतांपर्यंत बापाचं मुख कसं तें माहीत नाहीं. तुला काय तें आईचं सुख माहीत आहे. तुला तरी तुझ्या आईवांचून मायेचं असं कोण आहे ?” माधव आणखी कांहीं बोलणार होता, तों यमूनें मध्ये बोलून त्याला अडथळा केला.

“असं रे काय म्हणतोय तूं माधव ? मला आई जितकी आवडते तितकाच तूंही आवडतोस हें मी आजपर्यंत तुला इतक्यांदा मांगितलं तरी तुला कांहीं तें खरं वाटत नाहीं ना ! मग ज्याचं बोलणं आपल्याला खरं वाटत नाहीं तें माणूस आपल्यापासून दूर झालं तर कोणालाहि बरंच वाटणार ! मी आतां उद्यां निघून जाणार म्हणून तुला आनंदच वाटत असला पाहिजे तर मग !”

“अगदी कशी तूं खुली यमू ? अग, मी तुला आवडतो हें मला पुनः एकदां तुझ्या तोंडून ऐकायचं होतं म्हणून मी मुद्दामच तयं बोललों. उद्यां तूं इथून जाणार हें तूं मला मागितल्यापासून तुला स्वतःला होत नसेल एवढं दुःख मला होत आहे. असा एक दिवस तर राहोच पण एक क्षणहि जाणार नाहीं कीं, जेव्हां मला तुझें विस्मरण होईल. इतकंच काय, पण तूं तिकडे दुःखांत आहेस असा मला नुसता संशय आला तर मला माझे निल्याचे व्यवहार सुरळितपणें पार पाडणांहि मुश्किलीचं होईल. यमू, तूं उद्यां निघालास म्हणजे मी तुला अखेरचीं पाहीन तेव्हां तरी कृपा करून तूं आपला चेहेरा आनंदी ठेव. हे तुला सहजासहजां शक्य होणार नाहीं, हें मी जाणून आहे. कारण तुला असा उपदेश करतांना, माझी आंत उडालेली खळबळ तुझ्या नजरेस पडूं न देण्याची खबरदारी बाळगतांना माझी किती तारांबळ उडत आहे याचा मी प्रत्यक्षच अनुभव घेत आहे. पण त्यावेळीं जर मला तुझा चेहेरा उतरलेला दिसला तर तूं मला पुनः प्रत्यक्ष दिसपर्यंत तीच तुझी दुःखी मुद्रा माझ्या अंतःचक्षूंमोर उभी राहील आणि मग आपले दुःखी विचार जगाला दिसूं न देण्याची दक्षता बाळगितांना माझ्यावर कदाचित् वेड लागण्याची सुद्धां पाळी येईल.”

“माधव, हेंच मला माझी आईहि आतां सांगत होती. तुम्हां दोघांशिवाय मला तरी माझं असं या जगांत काय आहे ? तुम्हां दोघांना ज्यानं वरं वाटेल तें मला केलंच पाहिजे.”

“यमू, किती ग चांगली आदेश तूं ?” असें म्हणून माधवानें तिला घट्ट कवटाळून धरलें. कोणत्याहि संकटापासून आपला वचाव करण्यास समर्थ अशा बाहूंनीं आपल्या शरिराला वेष्टिलें आहे असा तिला भाग आला. दोघांहि कांहीं क्षण त्याच स्थितींत होती. माधवानें हा वेळपर्यंत महत्प्रयासानें दाबून ठेवलेले अश्रू यमूच्या अंगावर गाळून टाकले. तरुणतरुणींना आपल्या भावना परस्परांना मुक्यानें सांगतां येतात यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. पण एकमेकांवर निःस्वार्थ प्रेम करणाऱ्या त्या बालकांना परस्परांच्या भावना आपोआप समजल्या. आम्ही दोघेंच एकमेकांसाठीं जन्मलों आहोंत, असें त्यांना वाटूं लागलें. आपली आतां लोकरच ताटातूट होणार हेंहि त्या वेळच्या निरुपम आनंदांत तीं विसरून गेलीं. दोन निःस्वार्थ व प्रेमळ जीवांची ताटातूट करण्याचा क्षुद्र मानव प्राण्यांनीं कितीहि प्रयत्न केला तरी दयाघन परमेश्वर त्या दोघांना एकत्र ग्रथित केल्या-वांचून कधींहि रहात नाहीं. कांहीं काळपर्यंत आपल्या प्रयत्नांत आपल्याला यश आल्याचा भास होऊन कांहीं मूढ मानव आपले समाधान करून घेत असतात पण त्यावेळीं सुद्धां ते प्रेमळ जीव अदृश्य अशा सूत्रानें एकमेकांशीं निगडीत झालेलेच असतात.

सर्वतोपरी निरपराधी अशा या दोन प्रेमी जीवांचा पुढे काय अवस्था होणार ? आजपर्यंत त्यांनीं आपल्या अंतःकरणांत जतन केलेल्या आशेच्या लता परमेश्वराच्या सुधामय प्रसादानें फलपुष्पांनीं वहरणार का मानवाच्या दानर्वा दुर्बिलासांनीं त्या करपून जाणार ?

रात्रीं सर्वांची निजानीज झाल्यावर रमाबाई गोविंदरावाच्या खोलीत गेल्या. यमूच्या जन्मापासून त्यांची व गोविंदरावांची जवळजवळ फारकतच झालेली होती. इतर लोकांना हे कळू नये म्हणून गोविंदराव शक्य तितकी खबरदारी घेत असत. पण अशा गोंगाने जग फमले तरी पति दृष्टात असतांनाच विधबेला अनुभवाव्या लागणाऱ्या दुःखाचा अनुभव रमाबाईंना घ्यावा लागत असल्यामुळे त्यांची फसवणूक होणे शक्य नव्हते. गेल्या नऊ दहा वर्षांत गोविंदरावांच्या घरी रमाबाईंची स्वयंपाकीणबाईपेशां अधिक योग्यता नव्हती. जी स्वयंपाकीण म्हणूनच असते तिला विचारीला अधिक योग्यता प्राप्त होण्याची फारशी आशाहि नसते व अपेक्षाहि नसते. परंतु रमाबाई कांहीं गोविंदरावांच्या स्वयंपाकीणबाई नव्हत्या. त्या त्यांच्या धर्मपत्नी होत्या. गृहिणीपदावर आरूढ झालेल्या लक्ष्मीची अपेक्षा, पतिराजांना स्वयंपाक करून घालण्याइतकाच आपला अधिकार असावा, अशी असणे केव्हाहि शक्यच नाही. पण ह्यापलीकडची तिची अपेक्षा अगर आशा सफल करणे हे सर्वस्वी तिच्या पतीच्याच स्वाधीन असते ! रमाबाई हिंदु पत्नी असून गोविंदराव हिंदु पति होते. हिंदु पति आणि हिंदु पत्नी हे परमेश्वरी सृष्टीतील अनेक गूढ कोळ्यांपैकीं एक अत्यंत गूढ पण त्याडून जास्त केंविलवाणे असे कोडे आहे. कांहीं अपवाद सोडून दिले तर बहुतेक हिंदु नवऱ्यांची आपल्या बायकांशी वागणूक ते मालक व त्या त्यांच्या गुलाम अशा प्रकारची निर्दयतेची असते. जगाच्या उघड्या मैदानांत वावरण्याचे काम

त्यांच्यावर येऊन पडत असल्यामुळे आपल्या घरांतील गृहिणींचा त्यांना कित्येकदां विसर पडत असतो. अशांपैकीं एखाद्या गृहस्थाची बाहेरील मोक्याट वागणूक पाहिली म्हणजे त्याच्या साध्वी पत्नीची कीं व तर येतेच पण त्याच्या पशुतुल्य वर्तनाचा संतापहि आल्याशिवाय रहात नाही. घरांतून बाहेर पडल्या-बरोबर, आपण पुरुष आहोंत आणि म्हणून वाटेल तसें वागण्याचा आपणाला जन्मसिद्ध हक्क आहे अशी हलकट कल्पना करून घेऊन दीडदमडीच्या बाजार-वसवीपुढें, पैशांची व अब्रूची खैरात करून, गोंगळगाय बनून व गुडघे मोडून तो बेशरमपणें कुर्निसात करतो ! आणि त्याच्या घरीं बिचारी त्याची लग्नाची बायको, आपला पति आपला पुरुषार्थ गाजवायला बाहेर पडला आहे आणि लवकरच आपल्याला भेटण्यासाठीं तों आतुरतेनें परत येईल अशा भोळ्या कल्पनातरंगांत दंग होऊन आशाळभूत आनंद मानीत असते. त्या बिचारीला हें माहीत नसते कीं, आपल्या पतीच्या पुरुषार्थाविषयी लोकोत्तर कल्पना आहेत ! त्याचें पुरुषार्थाचें कोष्टकच निराळें असतें. ज्याची कामवासना पशूहूनहि प्रबल त्याचा पुरुषार्थ फारच श्रेष्ठ अशी त्याची व्याख्या असते. 'मी मर्द आहे म्हणून या फंदांत पडलों,' असें छाती वर काढून सांगण्यांतच पराक्रमाचा पाया आहे, अशी त्यानें आपली समजूत करून घेतलेली असते. म्हणजे त्याच्या मताप्रमाणें आपल्या धर्मपत्नीशीं एकनिष्ठपणें वागणारे किंवा आजन्म ब्रह्मचर्यव्रताचें खडतर पालन करणारे सर्व नामर्द असून तोच काय तो एक मर्द असतो ! कारण तो आपल्या धर्मपत्नीची तम्मा न बाळगतां बाहेरख्यालीपणा करीत असतो ना ! त्या नीचाच्या हे लक्षांत येत नाही कीं, व्यभिचारकर्मावरच जर मर्दपणाचें कोष्टक बसवावयाचे असेल तर आपल्या लजेचें राजरोस प्रदर्शन मांडून बसणाऱ्या बाजारबसव्याच्या मर्दपणाला तर दुनिवेंत जोडच नाही ! विकारच नसणें हें निःसंशय नामर्द-पणाचें लक्षण आहे. पण विकार उसळून तुफान झाले असतां त्यांचे गुलाम बनून त्याप्रमाणें आचरण करणें हें मर्दपणाचें लक्षण नसून सद्बिचाराभावाचेंच तें योतक आहे. बेफाम झालेल्या विकारांना आपल्या हुकमतींत ठेवणें म्हणजे आपण

‘हिंदु नवरा’-

त्यांच्या आधीन न होतां त्यांनाच आपले गुलाम बनविणें हेंच स्वऱ्या मर्दपणाचे लक्षण आहे. दुसरी गंमत अशी कीं, हा वाटेकडे वाटेकडे तसें निर्लज्जपणें शेण खात फिरत असतां, घरीं आल्याबरोबर, आपल्या पत्नीचें तोंड हुंगण्याची बेशरम तत्परता दाखवीत असतो ! तो घरीं आल्यावर, त्याची पत्नी जरी देवदर्शनासाठीं बाहेर गेली असली तरी त्या माउलीचे आईवाप उद्धरण्याचा शहाणपणा करण्यास तो सहसा चुकत नाही. पार्जा माणसाच्या सडलेल्या मेंदूतून दुर्गंधीखेरीज दुसरा कशाचा उद्भव होणार ?)

आपल्या नेहेमींच्या-म्हणजे झोंपण्यास गोविंदरात घरीं असत तेव्हांच्या रिवाजाप्रमाणें रमाबाई गोविंदरावांचे पाय चेंपण्यास बसल्या. रमाबाईंच्या त्या देवाचे शरीर रमाबाईंच्या भेनिध असलें तरी त्याचें मन मात्र निराळ्याच देवते-कडे लागून राहिलें होतें. आपल्या बहिणीच्या व मेहुण्याच्या लाजेस्तव गेले तीन-चार दिवस गोविंदराव रात्रींचे बाहेर पडत नसत. त्यांच्या उपपत्नीचा एवढा विरह त्यांना सहिन्यासहिन्यांत घडत नसे. त्यामुळे त्यांचा जीव आपल्या त्या लाडकीच्या भेटीसाठी विलक्षण आतुर आला होता. आपण करीत असलेल्या सेवेकडे आपल्या पतीचें लक्ष नाही याबद्दल रमाबाईंना मुळीच वाईट वाटत नव्हतें. पतीची अशा रीतीने सेवा करण्याचा त्यांना कांही कोणी सजा फर्मावलेली नव्हती. हें काम त्यांचें त्यांनीच आपणांवर ओढवून घेतलें होतें. त्या आपल्या पतीची सेवा सर्वस्वी निःस्वार्थ बुद्धीनें व करीत होत्या. ज्याचें कर्म त्यांच्याबरोबर ! आपला पति देवाब्राह्मणांच्या साक्षीनें घेतलेल्या शपथांना पारखा झाला असला म्हणून त्याच्याप्रमाणें आपणाला आपला अधःपात धोडाच करून घ्यायचा आहे, अशी आपली रमाबाईंची जुनी विचारपरणी ! पर्वतावरील पाषाणाचें हृदय-सुद्धा पाण्याच्या संतत प्रवाहानें दुभंगतें पण गोविंदरावांच्या हृदयाचें पृथक्करण करणें एखाद्या निष्णात शास्त्रज्ञाप्रमाणे जड गेलें असतें. आपल्या पत्नीच्या एकनिष्ठ सेवेनें हि त्यांच्या हृदयाला कधीं कळणेंचा पाझर फुटला नाही. रमाबाई त्यांच्याशीं बेताबेतानें बोलूं लागल्या,

“ मग यमूला अगदीं पाठविणारच का वन्संच्या बरोबर ?”

“ होय— ”

“ पण त्या विचारीला काय वाटेल याचा काहीच नाही का विचार करायचा ?”

“ तिला काय वाटेल यापेक्षां तुला स्वतःच्या काय वाटेल याचाच विचार तुझ्या डोळ्यापुढें उभा आहे मला वाटतं !”

“ नाही बरं. माझ्या सुखदुःखाची मला सुळीच पर्वा नाही. त्या विचारीला माझ्यावांचून मायेचं असं दुसरं कोणीच नाही. माझ्यापासून तिला दूर केल्यावर तिची काय स्थिति होईल हाच एक विचार माझ्या डोळ्याममोर उभा आहे, इकडच्याच पायाची शपथ घेऊन सांगतें. ”

“ हो—हो—वा ? माझ्या पायांची शपथ तर ? माझे पाय म्हणजे तुला अगदीं परब्रह्मच वाटत असेल, नाही ? तुझ्या खोळ्या शपथेमुळें माझे पाय एकदांचे गळून पडले म्हणजे ते चेपीत वसण्याची तुझ्या मागची यातायात तरी एकदांची सुटेल, नाही ? डोंग म्हणून कां होईना ? पण ते चेपण्याची तसदी तूं घेतेमच कीं नाही ?”

“ शिव शिव ! काय बोलायचं हें ?”

“ समजलं नाही वाटतं मी काय बोललों तें ? कानपिळांचा अहेर हवा असेल ? का तुझ्या मठु मेंदूवर हीं पदकमळें वाहूं ? म्हणजे तरी मी काय बोललों तें समजलं तर समजेल !”

“ एवढें कुठें आहे माझं भाग्य ? आपल्या पदकमळांनीं आपण माझी पूजा बांधली तर त्यांत मला धन्यताच वाटणार आहे. ”

“ बस्—बस्—पुरे ! तुझ्या असल्या लाघवी भाषणांनीं हुरकून जाण्याइतका काही मी आतां उल्लू राहिलों नाही !”

‘हिंदु नवरा’—

“मग त्या बिचारीच्या सुखदुःखाचा नाहीच का कांही विचार करायचा ?”

“नाहीं—नाहीं करायचा ! मग काय म्हणणं आहे तुझं ? म्हणजे काय गंमत आहे पहा ! जशी कांहीं तिची तुला एकटीलाच काळजी ! तूं तिची आई असलीस तर ती बापाच्या जागी माझं नांव तरी लावतेच कीं नाही ?”

“हर हर ! आपलं हें संशयपिशाच जन्मभर असंच का—”

“जग तरी मला तिचा बाप समजतंच कीं नाही ! आणि तुझ्या आग्रहा-प्रमाणं मी तिचा बाप असलोंच तर मला तिच्याबद्दल मायाहि वाटून असली पाहिजे हें निसर्गानंच प्राप्त होतं.”

“कांहीं असलं तरी आईच्या आंतऱ्याची गर नाहीच कोणाला यायची !”

“आईचं आंतडं आणि बापाचं काय ?”

“तें राहूं दे मेलं. पण मी काय म्हणतें तें ऐकायचं ना ! यमूला बिचारीला आपल्यापासून एवढांपासून दूर ठेवण्याइतकं तिच्या हातून पातक तरी काय घडलं !”

“माझ्या चेहेऱ्याशीं न जुळणारा चेहेरा घेऊन ती तुझ्या पोटी जन्माला आली हाच तिचा अपराध !”

“पण तें तिच्या हातचं का होतं ?”

“तिच्या हातचं नसलं म्हणून काय झालं ? गुन्हा तो गुन्हाच ! कांचेला चुकून अंग घामलं तरी ती कांहीं कापल्याशिवाय गोडीत नाही. पण हा वाद-विवाद कशाला ? आतांपर्यंत हजारदां या विषयाचा उहापोह झाला असेल ! माझं डोकं एकदां बिथरलं तें बिथरलं ! दुर्दैव म्हणा तुम्हां मायेलेकींचं हयं तर कीं, तुम्ही माझ्या गळ्यांत पडलांत ! मी काय करणार त्याला ! मला बरं वाटेला तसाच मी वागणार ! माझ्याशीं जन्म काढण्याची पाळी तुमच्यावर. आपल्या-बद्दल तुम्ही आपल्या देवाला पाहिजे तर दूषण द्या.

“तें कांहीं चालणार नाही. आपली वाटेल तशी वागणूक चालूं असतां आपला कोणताहि शब्द मीं आजपर्यंत खाली पडूं दिला नाही. पण आतां या बाबतीत मी माझाच दृष्ट चालविणार ! यमू जन्मल्यापासून आतांपर्यंत तिच्या अंगावरून प्रेमानें हात फिरवणंदि आपल्या हातून कधीं झालं नाही. तिच्या रागावर माझ्याशीं सुद्धां आपण धर्मानें वागत नाहींमे झालांत. पण माझ्या बाबतीत कांहींच बोलण्याची माझी इच्छा नाही. असें वागूनच आपल्याला सुख लागत असेल तर मला तरी त्यांत वाईट वाटण्याचें कारण काय ? आपल्या सुखांतच माझें सुख आहे. कारण मी आपली धर्मपत्नी आहे. पति आपल्या धर्मापासून च्युत झाला तरी आपला पतीधर्म सोडण्याचें पातक कोणाहि स्वऱ्या आर्यस्त्रीच्या हातून घडणार नाही. आपल्या पतीची कानउघाडणी करण्याचा ती फार तर प्रयत्न करील. पण तिच्या दुर्दैवानें त्या प्रयत्नात तिला यश आले नाही तरी ती कांहीं आपल्या पतीचा घाणेरडा धडा गिग्यायला तयार होणार नाही. पण या वेळीं माझ्या पतीधर्माबरोबरच माझा मातृधर्महि मला रक्षण करायचा आहे. आपण आपल्या पतिधर्माला पारखे झालांत तर झालांत पण आतां निदान पितृधर्माला तरी पारखे होऊं नका. एवढीच माझी आपल्या पायांशीं विनंति आहे,” असें म्हणून रमाबाईंनीं गोविंदावांच्या पायांवर खरो-खरच डोकें ठेवलें.

सारासार विचाराची शक्ति माणसांत असते. माणुसकी सोडून पशूंत जाऊन बसण्याची आपली लायकी ज्यानें आपल्या पशुतुल्य आचरणानें प्राप्त करून घेतली त्याचा आणि सारासार विचाराचा संबंध काय ? गोविंदराव फक्त आकृतीनें माणूस होते,—त्यांची कृति माणुसकीला धरून नव्हती. मनुष्यपणाचा भास उत्पन्न होण्यासारखा एखादा तरी सद्गुण त्यांच्या अंगीं उरला होता कीं नाही याची शंकाच आहे. आपले पाय आपल्या लग्नाच्या बायकोनें धरले असून त्यांवर आपलें मस्तक ठेवलें आहे असें पहातांच, त्यांच्या मनश्चक्षूंपुढें एक नसल्याच प्रकारचें उलट चित्र उभें राहिलें. ज्या बाजारवसवीपुढें पैशांची

‘हिंदु नवरा’-

कुरबानी करून तिच्या चरणांवर ते लोटागण घेत असत तिची ती सत्त्वगुणप्रधान मूर्ति त्यांच्या डोक्यांमोरे उभी राहिली. त्याच वेळी, त्या देवतेने आपल्या टाळक्यावर हाणलेली लाथट्टि त्यांना आठवली. त्यांचा पुरुषार्थ जागृत झाला. त्या वेळी त्यांच्या चेहेऱ्याकडे कोणी पाहिले अमते तर कोंकराचा बळी घेण्यास मज्ज झालेल्या लाडक्याचीच त्याला आठवण झाली असती. वाघिणीची नुसती डुरकाळी ऐकल्याबरोबर भुईवर मान टाकणारा लांडगा कोंकरून पहातांच जसा स्फुरावतो, त्याप्रमाणे त्यांच्या त्या हलकट राडेच्या नुसत्या डोळे वटारण्यानेच गोगलगाय बनणारे गोविंदराव आपल्या दैन पत्नीला अशा याचनेच्या स्थितीत पहातांच नृसिंह बनले. त्यांनी त्या माउलीच्या डोक्यावर अशी कांही लाथ मारली की, त्यामुळे तिच्या डोक्यांपुढे काळोखीच आली. आपल्या पुरुषत्वाची आज सार्थकता झाली अशा भावनेने गोविंदरावांच्या हलकट मनाला तामसी समाधान वाटले !

किंचित् भानावर आल्यावर रमाबाईंच्या लक्षांत आले की, आपण आपल्या पतिदेवाच्या चरणांवर मस्तक ठेवले असतांना आपल्याला लत्ताप्रसाद मिळाला ! आज इतकी वर्षे आपण यांची निरपेक्ष सेवा केली याबद्दल हेंच का फळ आपल्या कपाळीं होतें ? पण त्यांच्या डोक्यांत आलेला हा विचार एक क्षणभरच टिकला. असला विचारहि आपल्या मनांत येऊं देणें हें त्यांना पातक वाटत होतें ! रमाबाईंची तारीफ करावी कीं कोंव करावी !

त्या साध्वीला हें माहीत नव्हतें कीं, या व्यवहारी जगांत दुर्बलता हेंच सर्वांत मोठें पातक आहे. दुर्बल आपल्या परीनें कितीहि सचोटीनें, कितीहि निष्ठेनें, इतकेंच काय पण कितीहि प्रेमानें वागले तरी त्या सचोटीचें, निष्ठेचें व प्रेमाचें पर्यवसान जुलुमी प्रबलांच्या लाथा भिळण्यांतच व्हावयाचें ! व्यक्ति काय, समाज काय अगर राष्ट्र काय, जोपर्यंत दुर्बलतेचें महापातक त्यांच्या अंगाला चिकटून बसलेले असेल तोपर्यंत त्यांच्या कपाळच्या लाथा चुकणें शक्य नाहीं ! या धकाधकीच्या मामल्यांत दुबळेपणासारखा दुर्गुण नाहीं, दुबळेपणासारखें पातक

नाहीं ! याला लाथ मारणें तर दूरच—पण नुसर्ता उगारल्याबरोबर—हा आपल्या नरडीचा घोंट घेण्यासाठी सिंहासारखी झडप न घालतां, गाढबाप्रमाणें आपल्याला उलट कुर्निसातच करील अशी प्रबलाची खात्री अनेपर्यंत त्यानें त्या दुर्बलाचें कंबरडें लाथेनें कां मोडूं नये ?

हा जगाचा न्याय प्रत्यहीं डोळ्यांना दिसत असूनहि असल्या प्रकारचा छळ सहन करणारी—नव्हे—त्यांत भूषण मानणारीहि माणसें, समाज व राष्ट्रे पृथ्वीच्या पाठीवर आहेतच ! त्यांतील कांहीं, जुलुमी प्रबलांचा जाच निमूटपणें सहन करीत बसण्यांतच आपली बलोपासना आहे—आपला उद्धार आहे—असेंहि मानतात ! आध्यात्मिकतेच्या पायावर उभारलेल्या या तत्त्वज्ञानाची आराधना व जोपासना करण्याचें खूळ जोपर्यंत जनतेनें आपल्या डोक्यांतून काढून टाकलें नाहीं तोंपर्यंत तिचा उद्धार होणें हें सशाला शिंग फुटण्यासारखेंच अशक्य आहे.

तें कांहीं असलें तरी आपण आपलें कर्तव्य चांग्व बजावीत असतांना आपला पति आपलें कर्तव्य तर पाळीत नाहींच पण उलट आपला छळ मात्र करतो असें प्रत्यक्ष अनुभवाला आल्यानंतरहि, त्याचा धिःकार न करतां त्याच्या विषयींचा आपला पूज्यभाव कायम टिकविण्याचें दिव्य एका आर्यस्त्रीशिवाय इतर कोणतीहि स्त्री करूं शकेल असें वाटत नाहीं. गोविंदरावांच्या या क्रूर कृत्याबद्दल त्यांना दोन शब्द बोलणें किंवा ‘असा काय अपराध घडला माझ्या हातून आपला ?’ असा त्यांस प्रश्न विचारणें यांत रमाबाईंच्या पतिव्रताधर्माला बाध आला असता असें मुळींच नाहीं. पण रमाबाईंना तसें वाटलें, त्याला कोणी काय करावें ? कांहींहि न बोलतां त्या पुनः गोविंदरावांचे पाय चेपू लागल्या ! !

यमूच्या ठरलेल्या प्रयाणाची वार्ता माधवानें आपल्या आईच्या कानावर घातलीच होती. यमू उद्यां जाणार तेव्हां आपल्या माधवाला किती वाईट वाटेल व आपल्या आईपासून दूर होण्यांत यमूला किती दुःख होईल, अशी दुहेरी भीति पार्वतीबाईंना वाटत होती. कांहीं केल्या त्यांना झोंप म्हणून येईना.

‘हिंदु नवरा’-

गंगाधरपंतांना त्यांतील कांहीं समजूं देण्यांत कांहींच अर्थ नव्हता. कारण यमू त्यांना अगदींच आवडत नव्हती अगें नसलें तरी तिचा त्यांना फारसा लळाहि नव्हता. याला कारण एकच. गोविंदरावांच्या फाजील चढेल व आढयताखोर वागणुकीमुळें त्यांच्याविषयीं बनलेला गंगाधरपंतांचा ग्रह त्यांच्या मुलीच्या वावर्तीतहि जवळजवळ तसाच बनलेला होता. आपल्याला शत्रुममान वाटणाऱ्या माणसाची कोणतीहि गोष्ट वाईटच, अशी कित्येकांची मनोरचना असलेली आपल्या अनुभवाम येते. गंगाधरपंतांची वृत्ति अशाच प्रकारची असल्यामुळें पार्वतीबाई आणि माधव यांना आकर्षणारे यमूच्या अंगांतील सगुण त्यांना ओढ लावूं शकले नाहींत. त्या रात्रीं पार्वतीबाईंना एक क्षणहि झोंप आली नाहीं. गंगाधरपंतांनीं एकदोनदां विचारल्यावरून त्यांनीं आपलें डोकें दुखत असल्याचा बहाणा करून वेळ मारून नेली. जागें राहून त्या काय करणार होत्या ? आपल्या प्रेमाची एखादी व्यक्ति आजारी असली तर तिच्याबरोबर जागरण करून तिला क्वचित् तहान लागली तर तिच्या तोंडांत दोन थेंब पाणी घालण्याचें समाधान तरी आपणाला लाभतें, पण या परिस्थितींत जागें राहून पार्वतीबाईंना कसलें समाधान मिळणें शक्य होतें ? पण प्रत्येकाची प्रत्येक हालचाल समाधानासाठींच असते असा थोडाच सिद्धांत आहे ? आपणाला समाधान वाटेल म्हणून नव्हे किंवा आपणाला आपल्या लाडक्या मुलाला जी अप्रिय परिस्थिति प्राप्त होणार आहे त्यावर कांहीं उपाय सुचला तर पहावा म्हणूनहि नव्हे—पण त्यांना झोंपच येईना, मग त्या जागें रहाण्याखेरीज काय करणार ? आपल्या आवडत्या माधवाचें किंवा त्याला प्रिय वाटत असणाऱ्या यमूचें हित करण्यासारखी जर एखादी गोष्ट त्यांच्या हातीं असती तर ती करण्यास त्यांनीं यत्किंचितहि कसूर केली नसती. पण वैद्यकशास्त्रानें असाध्य ठरविलेला रोगी आपल्या प्रेमाचें माणूस असलें म्हणजे त्याच्याविषयीं वाटत असलेल्या आपुलकीच्या भावनेनें उत्पन्न झालेल्या काळजीमुळें ज्याप्रमाणें आपणास निद्रा लागूं शकत नाहीं त्याचप्रमाणें प्राप्त होणाऱ्या परिस्थितीला कळवणें देण्यासारखें कोणतेंहि साधन आपल्या हातीं

नाही ही खात्री असूनहि, त्या दोन प्रेमळ व कोंवळ्या जीवांची ताटातूट होणार या एकाच खिन्न विचाराने त्यांच्या डोक्यांत थैमान मांडल्यामुळे त्यांची स्थिति अनिर्वचनीय झाली. प्रेमाचा जीव असाच वेडा असतो !

माधवाची स्थिति तर फारच केंविलवाणी झाली होती. त्याला आणि यमूला निसर्गाने प्रेमबद्ध केले होते. त्यांच्या प्रेमांत मानवी मलिनता नव्हती. मानवी प्रेम स्वार्थरहित असणे सहसा शक्य नसते. मानवी प्रेमागारांत स्वार्थी कणांनी दूषित झालेला एखादा बिंदु तरी मांपडावयाचाच ! पण माधव आणि यमू या दोघांची हृदये निसर्गदेवतेनेच ग्रथित केली होती—हा किंवा ही माझ्यासाठी काय करील हा विचार त्यांच्या मनांत नसून मी त्याच्यासाठी किंवा तिच्यासाठी काय करू शकेन हाच त्यांना विचार पडत होता. म्हणजे दुसऱ्यापासून आपणाला कोणत्या सुखाची प्राप्ति होईल, असल्या तामर्ग्या विचारांनी त्यांचे मेंदू दूषित झालेले नव्हते तर आपण दुसऱ्याला किती सुख देऊ शकू या सात्विक विचाराने ते भूषित झालेले होते.

परमेश्वराच्या कारुण्याबद्दल व न्यायप्रियतेबद्दल माधवाच्या आईने त्याच्या मनावर लहानपणापासून बिंबविलेले संस्कार आतां डळमळू लागले. परमेश्वर खरोखरच दयाघन व न्यायप्रिय असता तर एकमेकांना प्राणांहून प्रिय असणाऱ्या दोन व्यक्तींची ताटातूट होण्याचा राक्षसी प्रसंग त्याने कसा आणला असता ! माधवाला आपल्या अंधरुणावर चैन पडेना. तो उठून बगला. कांही वेळाने तो खोलीतल्या खोलीत येरझारा घालू लागला. तेवढ्या अवकाशातील निराशामय विचारांनी त्याची खात्री झाली की, परमेश्वर म्हणजे भाविकांच्या भोळ्या मेंदूची पैदास आहे—परमेश्वर ही एक कल्पना आहे—ते कांही सत्य नव्हे; आणि यदाकदाचित् परमेश्वर ही चीज अस्तित्वांत असलीच तर ती आपण आपल्या कल्पनेने दिलेल्या जातीची असणे शक्य नाही. एवढेच नव्हे तर परमेश्वराइतका क्रूरकर्मा तोच ! !

‘हिंदु नवरा’

त्यानें दिवा मोठा केला. इतके दिवस तो स्वतःला श्रीरामचंद्राचा भक्त म्हणवीत असे. त्यानें आपल्या वडिलांकडून रामपंचायतनाची तसबीरहि मिळविली होती. त्या तसबिरीकडे तो आतां तिरस्कारानें पाहूं लागला. ती तसबीर त्यावेळीं जमिनीवर अमती तर त्यानें तिचा लाथेनें चुराडाच उडविला असता. पण ती भितीचा आश्रय घेऊन असल्यामुळें बिचारीच्या कपाळची लाथ तरी चुकली ! त्यानें आपल्या मुठी वळल्या आणि त्या तसबिरीवर प्रहार करण्यासाठीं तो जवळ गेला. आपल्या मुठीचा तो प्रहार करणार इतक्यांत श्रीरामचंद्राची ती शांत व हास्यपूर्ण मुद्रा त्याला दिसली व त्याचा हात लुला पडला. आतां आपण या तसबिरीवर आघात केला तर आंतील राम काय-मच राहील पण आपला हात मात्र काचेच्या तुकड्यांनीं रक्तबंबाळ होईल हा विचार आपल्या डोक्यात आला नाहीं म्हणूनच राम आपल्याला खिजवतो आहे असें त्याला वाटलें. तेव्हां तर त्याचें डोके अधिकच भडकलें. त्यानें हातांत हातोडी घेतली आणि ती तसबिरीवर मारण्यासाठीं तो धांवला. तरी राम हंसतच होता. रामावर तो अधिकच चिडला. आतां तो हातोडी मारणार इतक्यांत त्याचें लक्ष रामाच्या उजव्या हाताकडे गेलें. तो आपणास ‘धांव—’ असे सांगत आहे असा त्याला भास झाला. ‘धांवू कशासाठीं ? आजपर्यंत मी तुझी मनोभावानें भक्ति केली त्याचं मला काय फळ मिळालं ? तुझी भक्ति करण्याचा मूर्खपणा यापुढें कोणाच्याहि हातून घडूं नये म्हणून आज मी तुझा चुराडाच उडवून टाकणार आहे !’ इतक्यांत रामाच्या वामांकावर बसलेल्या सीतामाई आपल्याकडे बघत आहेत असें त्याला वाटलें. त्या मतीची ती सात्विक मुद्रा पाहून त्याचा राग लुप्त झाला व तो त्या देवीकडे आदरानें पाहूं लागला. ती आपणाशीं कांहीं तरी बोलत आहे असें त्याला वाटूं लागले. ‘ज्या मुलीवर तूं एकनिष्ठेनें व निःस्वार्थपणें प्रेम करीत आहेस ती तुझ्यापासून आतां दूर होणार या क्षुल्लक संकटानें तुझ्यासारख्या एका आर्याच्या वंशजानें इतकें भांबावून जावें ? मग आमची भक्ति करून तूं शिकलास काय ? माझ्या पतिदेवांना प्रत्यक्ष

श्रीविष्णूचा अवतार मानतात ना ? माझी महापतिव्रता म्हणून गणना होते व माझा पति एकपत्नीव्रताचें खडतर आचरण करणारा म्हणून लोकप्रसिद्ध आहे. पण आम्हांवरहि एकमेकांपासून दूर होण्याचा प्रसंग आलाच की नाही ? आम्हां दोघांपैकी कोणी आपल्या कर्तव्यापासून व धर्मापासून क्षणमात्र तरी च्युत झाले होते काय ? नग आमच्यावर असा प्रसंग कां आला ? वेड्या, आमच्यावर असा प्रसंग येता ना तर खरी पतिव्रता आर्यस्त्री व मूर्तिमंत पुरुषार्थ हीं दोन महान दृश्ये जगाला कशीं पहावयास मिळालीं अमर्ती ? त्रिभुवनांत अजिंक्य म्हणून गणल्या गेलेल्या रावणासारख्या महावीराच्या कारावासांत मी एकाकी असतांहि, माझे पातिव्रत्य कायम टिकवूं शकलें व माझ्या पतीनें यःकश्चित् वानरांच्या सहाय्यानें चौदा चौकड्यांच्या त्या धन्याला धारातीर्थी लोळविलें ! खऱ्या आर्यकन्येला एकच पति माहीत असतो व खरा आर्य फक्त आपल्या पत्नीसाठींच पुरुषार्थाची सीमा गांठतो. यमूला व तुला विधात्यानें ही संधीच आणून दिली आहे. ही तुमच्या दिव्य प्रेमाची कसोटी आहे. प्रत्येक गोष्ट तुमच्या मनाप्रमाणें घडत गेली तर तुमच्या जीवनांत काव्य तें काय राहिलें ? ज्या जीवनांत काव्य नाही तें जीवन तरी कसलें ? आपल्या मनाविरुद्ध गोष्टी घडत असतात त्याच वेळीं आपण कोण हें जगाला दाखविण्याची संधि आपणांला मिळत असते. तुझ्या अंगांत आर्याचें म्हणजेच अस्सल मर्दाचें जातिबंध रक्त खेळत असेल तर तूं या कसोटीला उतरशील व जगांत धन्य होशील. माझा तुला पूर्ण आशीर्वाद आहे.'

खरें पाहिलें तर हें सर्व विचार माधवाच्याच मनांत चाललेले होते. पण कोणीतरी अद्भुत शक्ति आपणाशीं बोलत आहे असा त्याला भास होत होता. त्यानें आतां डोळे उघडले. त्याला अननुभूत उत्साह वाटूं लागला. त्यानें त्या तसबिरीला वंदन केलें व म्हणाला, “ सीतामाते, तूं मला—निराशेनें किंकर्तव्यमूढ बनलेल्या या बालकाला—योग्य वेळीं योग्य उपदेशामृत पाजलेंस याबद्दल मी तुझा फार आभारी आहे. प्राप्त झालेल्या प्रसंगाचा मी योग्य उपयोग करून घेईन. कांहीं

‘हिंदु नवरा’

लोकांच्या दृष्टीने माझे वर्तन दोषास्पद ठरले तरी लोकापवादाला मी भाक घालणार नाही. यमूबद्दल मला पूर्ण विश्वास आहे. या काळीसुद्धां खरा आर्य स्त्री व खरा आर्य पुरुष असू शकतात हे आम्ही जगाच्या प्रत्ययाला आणून देऊं, हीच माझी तुझ्या पायाशी प्रतिज्ञा !”

माधवाने दिवा बारीक केला. त्याचे मन यावेळीं इतके पवित्र झाले होते की, थोड्याच क्षणांत त्याला गाढ झोप लागली.

ज्याच्या विपर्यायापणाला प्रेम वाटत असते त्याच्या सामर्थ्याबद्दल आपल्या कांहीं तरी विलक्षणच कल्पना असतात. हा आपला मूर्खपणाच असतो असे कांहीं म्हणता येणार नाही. हा आपल्या निरतिशय प्रेमाचाच परिणाम असतो. आपल्या आईने आपल्या वडिलांचे मन वळविण्याचे कबूल केले आहे एवढ्याच समाधानाने यमूला गाढ झोप लागली. आपल्या बापाजवळ आपल्या आईची कांहींच किंमत नाही, हे त्या बिचारीला काय माहीत ?

पहांटेच्या वेळी आपल्या पाठीवरून कोणीतरी प्रेमळपणे हात फिरवीत आहे असा तिला भास झाला. त्याबरोबर तिला हुंदकेहि ऐकू आले. तिने डोळे उघडले व ‘ आई ’ म्हणून हांक मारली.

“ हळू बाळ, मोठ्याने बोलू नकोस,” रमाबाई म्हणाल्या.

“ काय म्हणाले काका ?”

“ त्यांनी कालचाच बेत नक्की केला. माझ्या विनवणीचा कांहीं देखील उपयोग झाला नाही.”

आपल्याशिवाय आपल्या आईला एक क्षणहि करमत नाही, मग आतां इतके दिवस आपण तिला सोडून जाणार, तेव्हां तिची स्थिति काय होईल या विचाराने यमूला रडे येऊ लागले.

‘ ताटातूट ’-

“आई, तुला आतां कोणाची करमणूक होणार ?”

“बाळ, मला माझी काळजी वाटत नाही. तिकडे तुझी काळजी घ्यायला मी नाही तेव्हां तुझें कमें होईल याचीच मला चिंता वाटते आहे. तूं आपल्या अंगच्या गुणांनीं नवीन परिचयाच्या माणसांनाहि आपलींशीं करून टाकशील याविषयी मला खात्री वाटते. पण वेड्या मायेचा जीव रहातच नाही.”

“आई, तूं माझी काळजी करूं नकोस. मी आतांपासून सासरींच गेलें आहे अमें मी समजेन. काकांचीच तशी इच्छा आहे, मग आपण तरी काय करणार, नाही का ?”

गोविंदरावांना गाढ झोंप लागली आहे अशी रमाबाईची कल्पना होती. पण त्यांना झोंप लागणें शक्य तरी होतें का ? सदमद्विवेकबुद्धि काळजाला एकसारखे भाले मारीत अमतां मेंदूला स्वस्थता मिळणें कसें शक्य आहे ? आपला विवाह झाल्यापासून आपलें आपल्या धर्मपत्नीशीं कसें आचरण आहे याचें त्यांना आजपर्यंत विस्मरण झालें होतें अशांतील मुळींच भाग नाही. पण ती आपली हरामखोरी आज त्यांना विशेष जाणवूं लागली होती. आपल्या पत्नीचा प्रत्यक्ष असा यत्किंचितहि अपराध आपण पाहिला नसतांना आपण तिचा अनन्वित छळ केला या जाणीवेनें त्यांना किंचित् वाईट वाटूं लागलें. एखाद्या सरळ मनोवृत्तीच्या माणसाला आपल्या नीच कर्माचा पश्चात्ताप झाला म्हणजे तो पुनः तसलें नीच कर्म न करण्याची शपथ वहातो व प्रत्यक्ष सत्कृत्यानें शुद्ध होतो. परंतु गोविंदरावाचा स्वभाव मनस्वी जिद्दखोर होता. आपल्या हातून चुक झाली आहे किंवा होत आहे हें कळून आल्यानंतरहि ती दुरुस्त करणें म्हणजे त्यांना स्वतःची भयंकर मानहानि वाटत असे.

“हो-हो-तशीच माझी इच्छा आहे, मग काय म्हणणं आहे तुम्हां माय-लेकींचं ?” गोविंदराव संतापानें चिडून पण दांत चावून दाबलेल्या आवाजांत पिचावले.

लग्नाचा फांस

कांहीं तरी बोलोवें असें रमाबाईंच्या मनांत आलें होतें. परंतु आपलें बोलणें वयां जाणार ही त्यांची खात्री असल्यामुळे त्यांनीं आपली जीभ आंवरली.

“कां ? दांतखिळी कशानं बसली ? उघडायला पाहिजे वाटतं ?” गोविंदराव स्फुरावून पण आवाज दाबून गरजले. तरीहि रमाबाई कांहींच बोलनात. गोविंदरावांचा पारा अधिकच चढला. ते वस्कन् त्या मायलेकीच्या अंगावर घुमले. रात्रीं त्यांच्या तावडींत रमाबाई एकठ्याच सांपडल्या होत्या व यमू सुटली होती म्हणूनच कीं काय न कळे, त्या बिचारीचा त्यांनीं जोरानें गालगुच्चा घेतला. ती बिचारी पोर अगदीं कळवळून गेली. आतां मात्र रमाबाईंना स्वस्थ रहावेना.

“पण आम्ही आपल्या मर्जीप्रमाणें वागायला तयार आहोंत ना ? मग त्या बिचारीचे आणखी हाल कां करायचे ?”

“तूं पुनः आपल्या मूळपदावर आलीस का ? आणखी हाल करायचे म्हणजे काय ? असलं चोरटं बोलणं मला समजत नाहीं, अशी तुझी समजूत आहे वाटतं ? मी हिला पुण्याला पाठवीत आहे हे मी तिचे हालच करतों आहे, नाहीं का ? उद्यां ती चांगली शिकलीसंवरली आणि सर्व लोक तिची वाहवा करूं लागले म्हणजे तूंच म्हणशील—”

“मग कशाला ? मी तर आत्तांच पाहिजे तर कबुलीजबाब लिहून देतें कीं, यमूबद्दल माझ्यापेक्षां इकडेच अधिक काळजी वाटते म्हणून !”

“वा-वा-फार समजूतदार बायकोच कीं नाहीं तूं ? रात्रींची मात्रा बरोबर लागूं पडली म्हणायची !” असें म्हणून गोविंदराव इतक्या बेशरमपणें हंसले कीं, त्यांची पत्नी या नात्यानें रमाबाईंखेरीज दुसरी कोणी स्त्री असती तर तिला त्यांचा खात्रीनें संताप आला असता. पण रमाबाईं फार पुराणमतवादी पतिव्रता होत्या. पति म्हणजे देव, त्याच्याशीं कायेनें, वाचेनें किंवा मनानेंहि विरोध कसा करावयाचा ?

‘ ताटातूट ’

कांहीं वेळानें चांगलें दिसूं लागलें. सर्व जगाला जागें होण्याची इशारत देणें एवढेंच त्या विचाऱ्या सूर्यनारायणाचें काम ! त्याच्या उदयाबरोबर सर्व लोक आपल्या कामाला लागतात. सज्जन आपल्या सत्कृत्यांस सुरुवात करतात त्याच-प्रमाणें दुर्जनहि आपल्या दुःकृत्यांचा प्रारंभ त्याच मुहूर्तावर करीत असतात. पण दुष्टांना शासन करण्यासाठीं म्हणून आपण आपलें तोंड एक दिवस दाख-विलेंच नाही तर विचाऱ्या सुष्टाचे विनाकारण हाल व्हावयाचे हें त्या महात्म्याला माहीत असतें ! म्हणूनच आपला उदय झाल्याबरोबर यमू व माधव या दोन निरपराध व प्रेमळ जीवांची, गोविंदराव आपल्या नीच लहरीनुसार ताटातूट करणार हें पक्कें माहीत असूनहि त्यानें आपलें उगविण्याचें कर्तव्य केलेंच !

आत्यावाईनीं आपल्या निघण्याची झटपट तयारी केली व यमूची तयारी करण्यामहि त्यांनीं आळम केला नाही. स्टेशनवर जाण्यासाठीं यमूला धेऊन यजमानांसह त्या गाडीत बसल्या.

त्या वियोगाच्या वेळीं त्या मायलेकींची काय स्थिति झाली ती त्यांची त्यांनाच माहीत. माया वेडी असते. निरपेक्ष माया जितक्या प्रमाणांत अधिक तितक्या प्रमाणांत दुःख करण्याचे प्रसंगहि अधिक येत असतात. आपल्या पोटचा गोळा आपल्यापासून दूर होणार, कदाचित् कायमचा दूर होणार, ही जाणीव झाल्यानंतर मातेच्या हृदयाला किती यातना होत असतील हें कोणाहि सहृदय माणसाला सांगायला नको. आपल्यावर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या आपल्या आईला सोडून आपणाला जावें लागत आहे—आपला पिता म्हण-विणाऱ्या एका दुष्ट माणसाच्या इष्टाग्रहामुळें आपणाला आपल्या आईच्या प्रेमास मुकावें लागत आहे, हें मनांत येऊन यमूला प्राण कंठीं आल्यासारखें वाटूं लागलें. पण तिच्या आईनें आदल्या दिवशीं, ‘ तूं जातांना आपला चेहेरा आनंदी ठेव, म्हणजे मला तेवढेंच समाधान वाटेल ’ असें तिला सांगितलें होतें याचा तिला विसर पडला नव्हता. वय इतकें लहान असूनहि समजूतदारपणांत तिनें वडील

माणसांनाहि धडा घालून दिला असता. अर्थात् आपल्या मनांत उडालेली करुणास्पद कालवाकालव आपल्या चेहेऱ्यावर उमटून न देण्याची सावधगिरी बाळगीत असतांना तिला फारच कष्ट पडत होते. पण त्यामुळे आपल्या आईला बरे वाटणार आहे तेव्हां ते कष्ट आपणाला सहन केलेच पाहिजेत असा तिचा निश्चय होता.

“ ये हो यमू—” असे ज्यावेळीं निरोप देतांना रमावाईंनीं म्हटलें व ते शब्द उच्चारतांना त्यांच्या आवाजांत उत्पन्न झालेला कंप व गहिवर तिच्या कानांत शिरून तिचें चिमुकलें कोंवळें हृदय ज्यावेळीं चिरलें गेलें तेव्हां मात्र तिनें इतका वेळ कडेलोटाचा प्रयत्न करून दावून ठेवलेला अश्रूंचा बांध फुटून ते सैरावैरा धावूं लागले. तिचें नशीबच म्हणावयाचें कीं, त्याचवेळीं घोडा चालूं लागला व त्यामुळे तिच्या गालावरून वहात असलेले अश्रूंचे ओघळ तिच्या आईला दिसले नाहीत. यमूला तेवढयानेहि समाधान वाटलें. काही क्षणांनीं तिला आणखी एका व्यक्तीची आठवण झाली. आजपासून मी त्याच्या जवळ-जवळ कायमची दृष्टिआड होणार हें माहीत असूनहि माधव मला नुगता निरोप घ्यायलासुद्धां कसा आला नाही याचें तिला राहूनराहून आश्चर्य वाटूं लागलें. तो अजून निजलेलाच असेल का ? कारण तो फार झोंपाळू आहे. पण मी आज जाणार तेव्हां माझ्यासाठीं एक वेळ—व ती वेळ म्हणजे जवळजवळ शेवटचीच—आपल्या निद्रासौख्याचे कांहीं क्षण फुकट दवडणें हें त्याचें कर्तव्य नव्हतें का ? पण हें काय मलाच कळतें व त्याला कळत नाही ? मी आज जाणार असें काल त्याला मी सांगितलें तेव्हां त्याचा चेहेरा किती मुकून गेला ? माझ्यावर तो किती बरें प्रेम करतो ? हां—असेंच असेल. माझे दुःख मला आंवरतां येणार नाही व माझा रडका चेहेरा पहाण्याचा प्रसंग त्याच्यावर येईल या भीतीनेंच त्यानें मला निरोप देण्याचें टाळलें असेल ! पण नाही—हेंहि शक्य वाटत नाही. कारण त्याची भेट न झाल्यामुळे मला किती वाईट वाटेल याची त्याला पूर्ण जाणीव आहे; आणि ज्यामुळे मला दुःख होईल अशी

‘ ताटातूट ’

कोणतीहि गोष्ट माझ्या माधवाच्या हातून घडणें शक्यच नाहीं. मग त्यानें मला निरोप देण्यास न येण्याचें कारण तरी काय असावें ? तिला कांहीं कल्पना करतां येईना. तिच्या कितीदां तरी मनांत आलें कीं, आल्यावाईना, मला माधवाला भेटावयाचें आहे असें सांगून टाकावें. पण तसें करण्यास तिला मंकोच वाटूं लागला—भीति वाटूं लागली—लाज वाटूं लागली ! आल्यावाईना तसें सांगण्यास आपणांस लाज कां वाटावी याचें तिला नवल वाटलें. आपणाला लाज तरी कमली वाटत ? आईच्या भेटावयाचें आहे असें म्हणतांना लाज वाटते पण ती निराळ्या प्रकारची. एवढी मोठी झालीस तरी आईचा मोह कांही तुला सुटत नाहीं ना, असा प्रश्न आपणाला आल्याबाई विचारतील अशा भातीमुळें उत्पन्न झालेली ती लाज होती. पण माधवाची भेट घेण्याची इच्छा आहे असें सांगण्यास तिला ज्या प्रकारची लाज वाटत होती तो प्रकार तिच्या परिचयाचा नव्हता. हा एक नवीनच अनुभव तिला आला. गाडी चालूच होती. यमू स्टेशनच्या प्लॅटफॉर्मवर जाऊन पोहोचली तरी माधवासंबंधाचे विचार कांही तिला सोडीनात ! ती गाडीच्या डब्यांत जाऊन बसली. इतक्यांत माधवासारखा दिसणारा एक मुलगा प्रत्येक डब्यांत वांकून पाहून व निराशा झाल्यामुळें खिन्न चेहेरा करीत येत असलेला तिला दिसला. मनुष्य ओळखण्याइतक्या अंतरावर तो येतांच, तो माधवच असल्याबद्दल तिची खात्री झाली. तिच्यानें आतां धीर निघणें शक्य नव्हतें. तिनें एकदम हांक मारली—“माधव—”

स्टेशनवर बरीच गर्दी होती. उतारुंची धांवपळ व हरत-हेच्या वस्तू विकणारांची आरडाओरड सुरू होती. तरी सुद्धां यमूची हांक माधवाला ऐकूं आली. तिचा आवाज त्यानें बरोबर ओळखला. दुसऱ्या कोणी त्याहून कमी अंतरावरून व अधिक मोठ्या आवाजांत त्याला हांक मारली असती तर ती त्याला ऐकूं गेलीच अगती असें नाहीं. पण यमूची हांक मात्र त्यानें इतक्या लांबूनदि ऐकली व ओळखली. तो धांवतच तिच्या डब्याशीं गेला व खिडकीच्या बाहेर आलेली तिचीं बोटे त्यानें लडिवाळपणें आपल्या हातांत धरलीं. त्याच्या त्या

लग्नाचा फांस

हाताचा स्पर्श झाल्याबरोबर यमूला आपल्या सर्व अंगांत वीज संचारल्याचा भास झाला. तिच्या अंगाला कंप सुटला. त्या कंपामुळे माधवाच्या हातालाहि निराळ्या तऱ्हेची भावना झाली. आपल्या अंगांत कांहीं तरी दैवी सामर्थ्य संचारल्यासारखे त्याला वाटू लागले. त्याने मृदु आवाजांत हांक मारली—“यमू—”

त्याच्याने पुढे बोलवेना, आपली जीभ आंतून कोणीतरी ओढून धरीत आहे असे त्याला वाटू लागले. हे असे काय होत आहे त्याला कांहीं समजेना. आपल्या मनांतून यमूशीं कितीतरी बोलावयाचे आहे पण आपल्या तोंडून शब्दच बाहेर पडू शकत नाही याचा त्याला मनस्वी राग आला. त्याची नजर यमूच्या चेहेऱ्यावर खिळून बसली होती. यमूचे डोळे तर आपल्याला गिळून टाकीत आहेत असा त्याला भास होत होता. आजपर्यंत त्यांनी एकमेकांकडे थोडे वेळां का पाहिले होते ? पण आजच्या त्यांच्या पहाण्यांत कांहीं तरी विलक्षण जादू भरलेली होती. एकमेकांशीं प्रत्येक बोलण्यापेक्षां एकमेकांशीं डोळ्यांची मूक भाषा करण्यांतच त्यांना अधिक समाधान वाटू लागले. सिमल पडला. गाडीच्या शिटीमागून लगेच गाडीने कर्कश शीळ फुंकली. गाडी चालू झाली. त्याबरोबर माधवाने यमूचीं घट्ट धरून ठेवलेली बोटें सुटलीं. दोघांनीं एकमेकांचा डोळ्यांनीं निरोप घेतला. माधवाच्या रोमरोमांत यमू संचरली होती व यमूचे सारे शरीर व मन माधवाने व्यापून टाकले होते. यापुढे एकटा माधव किंवा एकट्टी यमू यांचे अस्तित्व राहिले नाही. दोघांनीं आपला अर्धा भाग दुसऱ्याला देऊन टाकला होता. दोघेहि एकमेकांचे ‘अर्धांग’ झाली होती !

माधव खाली मान घालून खिन्न वदनाने आपल्या घरी निघाला. आपले शरीर फक्त येथे राहिले असून त्यांतील चैतन्य यमूच्या रूपाने निघून गेले आहे असे त्याला वाटू लागले. आतां हे शरीर अशा निर्जीव अवस्थेत धारण करून ठेवण्यांत तरी अर्थ काय ? आत्महत्त्येचा विचारहि त्याच्या मनांत आला. पण आदल्या रात्रीच्या प्रसंगाची त्याला आठवण झाली व बहकू पहाणाऱ्या

‘ ताटातूट ’

आपल्या मनाला त्यानें आंवरून धरलें. त्याची ही मात्र खात्री झाली कीं, यापुढें आपणाला निस्तेज अवस्थेंतच या जगांत दिवस कंठावे लागणार. आपल्यामधील तेजाचा उगम यमूपासूनच झाला होता व तो उगमच नाहीसा झाल्यावर प्रवाहाची आशा तरी कशाला बाळगावयाची, असें त्याला वाटूं लागलें.

तिकडे यमूचीहि तीच अवस्था झाली. आपलें निर्जीव शरीर गार्डितून पुण्याच्या मार्गानें जात असून आपला प्राण माधवाचें शरीर धारण करून मुंबईत राहिला आहे असें तिला वाटूं लागलें. असल्या निर्जीव पुतळीच्या हातून आतां काय होणार ? परमेश्वरी संकल्प असेल तितके दिवस लौकिकदृष्ट्या जगावयाचें इतकेंच !

हा वेळपर्यंत सत्यभामाबाई व मुरलीधरपंत यांनीं, जणूं काय, कांहीं घडलेंच नाही व घडलें असलें तरी त्यांत आपल्यासारख्या थोरांनीं लक्ष घालण्यासारखें कांहींच नाही अशा प्रकारची बेफिकीर वागणूक चालविली होती. पण गाडी चालू झाली व यमू आतां सर्वस्वीं आपल्या ताब्यांत आली अशी खात्री होतांच त्यांनीं आपापलीं शस्त्रास्त्रें सरसावण्यास सुरुवात केली.

“ हा कोण ग स्टेशनावर आला होता, यमू ? ” सत्यभामाबाईंनीं पहिला प्रश्न टाकला.

यमू आपल्याच विचारांत गहून गेली असल्यामुळें आत्याबाईंचा प्रश्न तिला ऐकूं आला नाही.

“ कान फुटले वाटतं ? ओहून लांब करूं का थोडे, म्हणजे नीट ऐकूं येईल ! ”

आतां मात्र, आत्याबाईंनीं आपणाला कांहीं तरी विचारलें होतें व आपण आपल्याच तंद्रीत असल्यामुळें आपण त्यांना उत्तर दिलें नाही म्हणून यमूला ओशाळल्यासारखें झालें. ती आत्याबाईंकडे नुसती पहातच राहिली.

“अग, अशी वेंधळ्यासारखी माझ्या तोंडाकडे पहात काय राहिलीस ?
चित्रं का काढलीं आहेत कसलीं माझ्या चेहऱ्यावर ! ”

“आत्याबाई, मघांशीं तुम्ही काय विचारलंत तें मी ऐकलंच नाहीं हो ! ”

“मग हें तर मला माहीतच आहे; आणि म्हणूनच तर तुझे कान जरा लांब वरूं का म्हणून तुला विचारलं. अशा कोणत्या विचारांत तूं अगदीं तल्लीन झाली होतीस ? ”

“माधवबद्दल—माधवबद्दल माझे विचार चालले होते—”

यमू थोडी अधिक जाणती असती तर आपले विचार कोणासंबंधानें चालले आहेत हें तिनें इतक्या सरळपणें सांगितलें असतें कीं नाहीं याची शंका आहे. बालपणींच्या निर्व्याज व शुद्ध अंतःकरणांत आणि तारुण्यांतील जाणत्या अंतःकरणांत हाच फरक असतो. म्हणजे तरुणतरुणीचीं अंतःकरणें शुद्ध व सरळ असतच नाहीत किंवा मलिनच असतात असें नव्हे. निव्वळ शुद्धतेच्या दृष्टीनें विचार केला असतां लहान बालकाइतकेंच शुद्ध अंतःकरण असलेलीं कित्येक तरुण माणसें आपणांस पहावयास सांपडतील. पण अशा दोन्ही प्रकारचीं अंतःकरणें आपण आपल्यासमोर धरलीं तर त्यांमध्ये आपणांस जमीन-अस्मानाची तफावत दिसल्याशिवाय रहाणार नाहीं. बालकांच्या अंतःकरणांत संकोचाची अगर भीडेची छटासुद्धां नसते. आपलें कोणावर प्रेम आहे अगर आपलें हृदय कोणी व्यापून टाकूं आहे हें जाहीर करतांना त्यांच्या मनाला यत्किंचितहि संकोच वाटत नाही. आपण आपलें मन प्रकट केलें तर त्याचा कांहीं विपरीत परिणाम तर होणार नाही ना, लोक आपल्यावर भलतीसलती टीका तर करणार नाहीत ना, हा विचार त्यांच्या मनाला शिवत सुद्धां नाही. पण तरुणांची गोष्ट याच्या अगदीं उलट असते. त्यांच्या स्वतःच्या मनांत पापबुद्धि असतेच असें नाही. पण लोक आपल्यावर कोणत्या हीन प्रकारचा आरोप करतील किंवा आपल्यासंबंधीं कसल्या कुत्सित टीका करतील याची

‘ ताटातूट ’

त्यांना कल्पना असते; आणि ही कल्पना असल्यामुळेच आपल्या प्रेमाचे माणूस जगाला जाहीर करतांना त्यांना संकोच वाटतो. खरें पाहिलें असतां अशा प्रकारच्या भीतीमुळे त्यांच्या मनांतील प्रेमरज्जु ढिला पडतो अशांतील मुळीच भाग नाही. उलट, तो मनुष्य तेजस्वी असला तर तो रज्जु अधिकच बळकट होत असतो.

यमूनें आपल्या मनांतील विचार सरळपणें सांगितले. पण आत्याबाईंच्या नागमोडी मनाला मात्र तें एक भक्ष्यच मिळालें.

“म्हणजे ! या वयांत का हे असले थेर तुला करतां येऊं लागले ! मग बळण लागण्यासाठीं म्हणून तुझ्या बापसानें तुला माझ्याबरोबर पाठविली ती बरोबर ! आम्हाला नव्हते ग बाई या एवढ्याशा वयांत असले भलभलते थेर करतां येत ! ”

यमूला आत्याबाईंच्या बोलण्याचा रोंखच समजेना. माधव आपणाला भेटायला आला व आपण त्याचा प्रेमानें निरोप घेतला, यांत आपण थेर ते कसले केले ? ती गांगरली. तपकिरीची चिमूट नाकांत कोंबीत मुरलीधरपंत बोलते झाले,

“कशी घुम्म बसली आहे पहा ! काय ग, हा माधव कोण आणि थेट स्टेशनपर्यंत हा कशाला आला होता ! ”

“तो आमच्या शेजारींच रहातो. मला आणि आईला तो भारी आवडतो—”

“तुला तो आवडतो हें तर मी आतां प्रत्यक्षच पाहिलं ! पण तो तुझ्या आमशीला देखील का आवडतो ! मग बरोबर गोबिंदाचं तिच्याशीं असं तुसडं वर्तन आहे तें ! मी इतके दिवस वेळ्यासारखी आपली त्यालाच डोंकफिरू म्हणत होतें ! काय ग बाई तरी ! ऐकावं तें आपलं एकेक नवलच हो नाही म्हटलं तरी ! ” असें म्हणून आत्याबाईंनीं ‘हं’ असा सुरकारा सोडला.

आत्याबाईचें हें बोलणें यमूला कसें समजावें ? ज्या माउलीनें देवाब्राह्मणांच्या साक्षीनें हात धरलेल्या माणसाला तो आपला भूलोकींचा देव या पूज्य भावनेनें पूजिलें, प्रत्येक बाबतींत आपणाशीं त्याची होत असलेली वंचनेची वागणूक पाहूनहि आपल्या त्याच्याविषयींच्या कर्तव्यपालनांत यत्किंचितहि कसूर केली नाहीं, तो आपल्या कर्तव्यांत सर्वस्वीं चुकत असल्यामुळें त्याच्याशीं दिलफरकाने वागण्याचा तिला पूर्ण अधिकार प्राप्त झाला असतांहि त्या अधिकाराची अंमलबजावणी करणें जिनें पापास्पद मानलें, तिच्याविषयीं असें कुजकें बोलून ती जखीण कोणता मोक्ष साधणार होती हें तिलाच किंवा परमेश्वरालाच माहीत ! माधव ही व्यक्ति कोण किंवा त्याचें वय काय हें आत्याबाईंना माहीतच नसतें तर या त्यांच्या बोलण्यावरून, कोणताहि पुरुष व कोणतीहि स्त्री एकमेकांवर कोणत्याहि जातीचें प्रेम करणारीं असलीं तरी त्याचा आपल्या नीच विचारसरणीला अनुसरून पाजीपणाचा अर्थ करणारांच्या सांच्यांत तरी त्यांना बसवितां आलें असतें ! पण रमाबाईंचा मुलगा शोभण्याइतका व सतरा वर्षे वयाच्या त्या सात्विक बालकाला प्रत्यक्ष पाहून सुद्धां त्यांना असल्या प्रकारचे इलकट विचार आपल्या काळ्या कुळकुळीत काळजांतून आपल्या चवचाल जिभेवाटें काढण्यास यत्किंचितहि शरम वाटली नाहीं त्याअर्थी सत्यभामाबाईंना घडवितांना ब्रह्मदेवानें कांहीं तरी जादा कसब उपयोगांत आणलें असलें पाहिजे असेंच म्हणावें लागतें. सारा जन्म असल्या नरकघाणींत घालविला असल्याशिवाय अशा भलत्याच मार्गानें मेंदु काम करूं शकत असेल असें वाटत नाहीं. यमूला बिचारीला आत्याबाईंच्या बोलण्यांतील खोंच न कळल्यामुळें त्यांनीं बिचारलेल्या प्रश्नाला आपण उत्तर दिलें एवढेंच तिला वाटलें. पुण्यास जाऊन पोहोचिपर्यंत त्या नरनारींनीं त्या कोमल व अजाण बालिकेवर आपल्या कठोर वागबाणांचे असंख्य प्रहार केले. परंतु यमूच्या बालिश अज्ञानाच्या कवचानें तिचें संरक्षण केलें. परमेश्वर कोणाचें कसें रक्षण करतो हें कांहीं

‘ ताटातूट ’

सांगतां येत नाही. असल्या बाणेरच्या विषयाचें अज्ञानच यावेळीं यमूचें संरक्षण करूं शकलें. नाही तर आपल्या प्रिय माणसांवर केलेले असले नीच आरोप ऐकून घेऊन, प्रत्यक्ष प्रतिकार करणें अशक्य झाल्यावर, निदान डब्याच्या बाहेर उडी टाकून जीव देण्याची तरी इच्छा तिला झालीच असनी !

माधव घरी येतो तों गंगाधरपंत आपलीच वाट पहात बसले असल्याचें त्याला दिसलें. माधव सकाळीं उठल्याबरोबर कोठें आणि कशासाठी गेला असावा याबद्दल त्यांना कांहींच तर्क करतां येईना. कारण कोठेंहि कशासाठीहि जावयाचें झालें तरी आपण कोठें जातां हें सांगून जाण्याची माधवाची वहिवाट होती. माधव कोठें गेला होता हें पार्वतीबाईंना मात्र माहीत होतें. गोविंदरावांच्या घरांत सारखा वावर सुरू असल्यामुळें व गोविंदरावांना माधवाबद्दल कितीसा लोभ वाटतो हें त्यांना पुरतेपणीं माहीत असल्यामुळें माधवाला त्यांच्या घरीं जाऊन यमूशीं दोन शब्द बोलण्याची संधि मिळणें शक्य नाहीं हें त्यांस ठाऊक होतें. म्हणूनच त्यांनीं माधवाला परस्पर स्टेशनवर जाण्याची युक्ति सुचविली होती. गंगाधरपंतांनीं पार्वतीबाईंजवळ माधवाबद्दल चौकशा केली होतीच पण पार्वतीबाईंनीं त्यांना जाणूनबुजूनच उडवाउडवीचें उत्तर दिलें होतें. कारण माधवावर गंगाधरपंतांचें प्रेम असलें तरी गोविंदरावांशी त्यांचें बरें नसल्यामुळें यमूविषयींच्या त्यांच्या मतावरहि प्रतिकूल परिणाम झालेला होता हें पार्वतीबाईंना पक्कें माहीत होतें; व म्हणून माधव यमूला निरोप देण्यासाठीं स्टेशनवर गेला हें त्यांना समजलें तर ते त्याच्यावर रागावल्याशिवाय रहाणार नाहींत ही त्यांची खात्री होती. आपल्या पतीशीं खोटें बोलणें—पतीशींच काय, पण कोणाशींहि खोटें बोलणें—हें पाप आहे हें पार्वतीबाईंना

छळाला सुरवात—

समजत नव्हतें असें नाहीं. पण आपण कशासाठी खोटे बोलत आहोंत याचा त्यांना जाणीव होती. माधव कांहीं अयोग्य कामासाठी गेला असता व तो कोठें गेला आहे हें माहीत असूनहि 'माहीत नाहीं' असें सांगणें हें पाप झालें असतें. पण माधव आपल्या प्रेमी व्यक्तीचा निरोप घेण्यास गेला होता. ती व्यक्ती आपल्या पतीच्या दृष्टीनें कदाचित् प्रेम करण्यास योग्य नसेल. पण माधवाच्या दृष्टीनें तरी ती तशी होती कीं नाहीं ? निष्कपट व निर्व्याज प्रेम ही दैवी भावना आहे— हा दैवी प्रसाद आहे. मानवांच्या आकुंचित दृष्टीला त्यांत कांहीं दोषास्पद वाटलें तर तो दोष कांहीं त्या भावनेचा नव्हे किंवा त्या व्यक्तीचाहि नव्हे. प्रेम ही एकच भावना परमेश्वराला प्रिय आहे. मात्र ती सात्विक व निर्मळ पाहिजे. माधव आणि यमू यांची अशीच भावना होती हे पार्वतीबाईंना माहीत नसल्यामुळे, अशा वेळीं खोटे बोलणें हें पातक तर नाहींच पण उलट तें आपलें कर्तव्यच आहे असें त्यांना वाटत होतें.

“कां रे माधव, एवढ्या सकाळींच कुठें गेला होतास बाहेर ?” माधवाला आलेखा पाहून गंगाधरपंतांनी कांहींशा गंभीरपणानें प्रश्न केला.

“स्टेशनवर — ” अगदीं निर्विकार मुद्रें माधवानें उत्तर दिलें.

“स्टेशनवर ? स्टेशनवर कशाला ? ”

“यमूचा निरोप घ्यायला—”

“यमूचा निरोप ? म्हणजे ? मी नाहीं समजले याचा अर्थ ! ”

“नाना, यमू आपल्या आल्याबाईंच्या बरोबर जवळजवळ कायमची पुण्यास रहाण्यासाठी गेली आहे. ती मला पुनः केव्हां भेटेल हें सांगतां येण्यासारखें नसल्यामुळे मी तिचा निरोप घेण्यासाठी स्टेशनवर गेलों होतो.”

“पण एवढा खटाटाप करण्याचें तुला कारणच काय होतं ? यमूशी तूं कोणताहि संबंध ठेवता कामा नये हें मी तुला आजपर्यंत कैकदां बजावलें आहे कीं नाहीं ? ” गंगाधरपंतांनीं जरा वजनांत विचारलें.

“ तें माझ्या लक्षांत होतं, नाना. पण तुमच्या आज्ञेप्रमाणं वागणं मला शक्य झालं नाही. तुम्हीं मला जी शिक्षा कराल ती मी मोठ्या आनंदानं भोगीन. ”

माधव गंगाधरपंतांना इतक्या निर्भोडपणें उत्तरें देत आहे याचें पार्वतीबाईंना आश्चर्य वाटलें. कारण या एका बाबतींत त्यांच्याशीं खोटें बोलावें लागलें तरी बोल, असें पार्वतीबाईंनीं त्याला पढवून ठेवलें होतें. या शिकवणुकीचा त्यानें तीनचारदां उपयोगहि केला होता हें पार्वतीबाईंच्या लक्षांत होतें. पण आज तो कसलाहि आड-पडदा न ठेवतां सर्व गोष्टी अगदीं सरळपणें सांगत आहे याचें त्यांना आश्चर्य तर वाटलेंच पण त्याबरोबरच थोडी भीतिहि वाटली. भीति अशासाठी कीं, माधव हा गंगाधरपंतांचा इतर बाबतींत कितीहि लाडका असला तरी या बाबतींतील आज्ञाभंगाबद्दल ते त्याच्यावर रागावल्याशिवाय रहाणार नाहीत अशी त्यांची खात्री होती. बोलणें खावेंच लागणार, मग तें माधवानें खाण्यापेक्षां आपणच खाणें तर काय वाईट, असा विचार करून त्या मध्येच म्हणाल्या,

“ मींच सांगितलं होतं हो त्याला स्टेशनवर जायला. त्या बिचाऱ्याला अगदीं चैनच पडेना, मग काय करणार ? आज एका वेळेनें काय होईल तें होईल ! ”

“ तें मला माहीतच होतं. फक्त मला तें तुझ्या तोंडून वदवायचं होतं. तो तर काय, अजून लहानच आहे. पण तूं तर अगदीं मोठी समजूतदार ना ? माझ्या सांगण्याची तूं एवढी पर्वा बाळगतेस हें पाहून तुझ्याविषयींचा माझा अभिमान बळावत आहे. ”

“ हें काय असं लावून बोलायचं ? या एका बाबींशिवाय इतर कोणत्या तरी बाबींत मी आपल्या सांगण्याबाहेर आजपर्यंत गेल्यें आहे का ? या एका बाबींत मात्र मी जाणूनबुजूनच आपली अवज्ञा केली आहे. ”

“ हें तुझं बोलणं ऐकून माझ्या अंतरात्म्याला फार समाधान वाटत असेल, नाही ? ”

छळाला सुरुवात—

“ बायको आपल्याशीं सडेतोडपणें वागूं लागली म्हणजे पुरुषाला तें फारमं आवडत नाही. इतकंच नव्हे तर त्याची तिच्यावर गैरमज्जी होते हें मला माहीत आहे. पण आपल्या पतीचा सर्वस्वीं निरपराध व सद्गुणी अशा एखाद्या व्यक्तीबद्दल निष्कारण झालेला गैरसमज दूर करण्याचा प्रयत्न न करणं हा त्या बाईचा मी गुन्हाच समजतें. गोविंदरावांची वागणूक आपल्याशीं मगहरपणाची असली म्हणून बिचाऱ्या रमाबाईंनीं किंवा यमूनें आपलं काय घोडं मारलं आहे ? गोविंदराव त्या मायलेकांशीं तरी आजपर्यंत कधीं प्रेमानं वागले आहेत ? मी आपल्याला खरोखरच सांगतें कीं, आपण जर यमूशीं दोन शब्द कधीं प्रेमानं बोललां असतां तर आपल्याला तिचा इतका लळा लागला असता कीं, आज मी माधवाला स्टेशनवर जाण्याची नुसती परवागीच दिली, पण आपण तर स्वतःच तिला निरोप द्यायला जायचं झालं असतं ! ”

“ रसाळ आणि गोमटीं फळं वाटेल तसल्या बीजाच्या पोटीं जन्म घेत नसतात. कण्हेरीच्या झाडाला का कधीं हपूसचे आंबे लागतात ? माझ्याशीं ताळ्यानें बागतात म्हणूनच कांहीं मी गोविंदरावांना नीच समजत नाही. त्यांच्या एकेका काळ्या कृत्याचा पाढा वाचूं लागलों तर तें एक महाभारतच होईल ! नीच ! पाजी ! असल्या माणसाची मुलगी इतकी सद्गुणी निषजणंच शक्य नाही. आतां, माझ्यापेक्षां तुम्हां मायलेकांना अधिक अकल असेल तर मात्र भाग वेगळा ? ”

“ एवढ्याशा साध्या गोष्टीवरून एकदम अमं एकेरीवर काय यायचं तें ? ”

“ एवढीशी साधी गोष्ट ? तुम्ही बायका कितीही शहाण्यामुरत्या झालांत तरी तुमची बुद्धीच मुळांत आकुंचित यांत कांहीं शंका नाही. तुम्हांला दूरचा पोंच नाही. यमूशीं तुम्ही दोघांनीं प्रेमानं वागणं यांत तुम्हां दोघांच्या कोंवळ्या मेंदूला विशेष कांहीं दिसत नाही हें ठीक आहे. पण माझ्यासारख्या प्रगल्भ बुद्धीच्या माणसाला त्यांत नुसतं विशेषच नव्हे तर भयंकर अपमाना-

स्पदाहि दिसतं. तुम्ही त्या मायलेकींशीं इतका निकट संबंध ठेवलात व हें त्या गोविंदरावाला समजलं तर ती गोष्ट त्याला अभिमानास्पदच वाटणार नाही का ?”

“यमू तर त्यांना डोळ्यासमोरहि नकोशी असते. मग तिला कोणीहि प्रेमानं वागविलं तर त्यांना उलट चीडच येण्याचा संभव अधिक ! तेव्हां मला वाटतं की, आम्ही दोघं यमूशीं प्रेमानं वागलों याबद्दल आपल्याला आनंदच झाला पाहिजे !”

“तुझीच माधवाला संमति मिळाली आहे म्हणून माझा नाइलाज झाला आहे. तुझं यांत अंग नसतं तर माझ्या आज्ञेचं उल्लंघन केल्याबद्दल मी त्याला योग्य शासन करण्यास कमी केलं नसतं. त्याच्या इतर सद्गुणांमुळे तो मला कितीहि आवडत असला तरी माझी आज्ञा मोडण्यापर्यंत जर त्याच्या शहाणपणानं धांव मारली तर त्याच्या शहाणपणाच्या फाजील गतीला मला अडसर घालावाच लागेल. त्याच्यावरील माझ्या लोभाचा तो वाजवीपेक्षा जास्त फायदा घेऊं लागला तर मला त्याला समजूत देणं भाग आहे.”

इतका वेळ माधव आपल्या आईबापांचं संभाषण ऐकत स्वस्थपणें ब गंभीर मुद्रा करून बाजूला उभा होता. पण गंगाधरपंतांचें एवढें बोलणें झाल्यावर त्यांना उत्तर देण्याची त्याला अनिवार इच्छा झाली. पण पार्वतीबाईंच्या हें लक्षांत येतांच, हा वादविवाद येथेंच थांबविणें बरें असें वाटून त्या म्हणाल्या,

“जाऊं दे ना आतां. आपल्या मतभेदाचा विषयच आतां इथून नाहीसा झाल्यावर त्याची उगाच विचक्षणा कशाला ? माधवच्या वतीनें पाहिजे तर मी क्षमा मागतें, मग तर झालं ?”

“तूं म्हणजे अशी वस्ताद आहेस की, सांगायची सोय नाही. मनाविरुद्ध वागून परत गोड बोलून संधि करण्यांत अगदीं हातखण्डा !”

छळाला सुरुवात—

“ पुरे झाली माझी स्तुति ! याचं सारं श्रेय आपल्यालाच आहे हें कांहीं मी ओळखीत नाहीं असं नाहीं. लगीन होण्यापूर्वी माझ्या माहेरच्या माणसांनी मला अगदीं बावळटांत काढली होती. पण आपला सहवास मला आज इतकीं वर्षें भिळाला म्हणूनच कुठें, केव्हां व काय बोलावं हें तरी मला समजं लागलं ! ”

खरें पाहिलें तर गंगाधरपंत जें बोलले तें कांहीं पार्वतीबाईंच्या स्तुतिपर म्हणून बोलले नव्हते. पार्वतीबाईंचें पाहिलें वाक्य ऐकल्याबरोबर आपल्या बोलण्याचा अर्थ विपरीत केल्याबद्दल त्यांचा गंगाधरपंतांना रागहि आला होता. परंतु पार्वतीबाईंनीं आपल्या बोलण्याला जेव्हां मोठ्या खुबीनें गंगाधरपंतांच्या स्तुतिपर वळण दिलें तेव्हां मात्र ते विरघळले. मी मी म्हणणारे स्तुतीनें हुरळून जातात, मग गंगाधरपंतांची काय कथा ?

“ बरं, तें जाऊं दे बरं आतां. मला अगोदर आंधोळीला पाणी काढ. नाहीं तर या तुमच्या भानगडींत मला ऑफिसला जायला लेट् व्हायचा. आज तो मोठा साहेब इन्स्पेक्शन घ्यायला यायचा आहे. ”

आपल्या कल्पनेपेक्षां पुष्कळच लवकर गंगाधरपंतांनीं आवरतें घेतलेलें पाहून पार्वतीबाईंना वरें वाटलें. त्या लगवणीनें पाणी काढण्यास गेल्या व माथवहि आपले कपडे काढून आपला त्या दिवसाचा अभ्यास करण्याच्या खटपटीला लागला. त्याचे डोळे पुस्तकावरून फिरत होते पण मेंदु त्या पुस्तकांतील विषय ग्रहण करण्याच्या परिस्थितींत नव्हता. त्यानें एकेक ओळ दहादां वाचली पण त्यांतील एक अक्षरहि त्याच्या डोक्यांत शिरेना. अभ्यास करण्याचा त्याचा नेहमींचा परिपाठ असा कीं, तो कोणताहि विषय दोन फार तर तीन वेळां वाचीत असे. आज आपलें असें काय होत आहे त्याला कांहींच समजेना. प्रत्येक अक्षरांत त्याला यमूची मूर्ति दिसत होती. थोड्याच वेळांत त्याची खात्री होऊन चुकली कीं, आज वाचण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे निव्वळ ढोंग करणें आहे. त्यानें पुस्तक मिटलें व स्वस्थ बसला.

असत्याची व ढोंगाची त्याला पहिल्यापासूनच चीड होती. पण स्टेशनवर त्यानें यमूची अखेरची म्हणून भेट घेतल्यानंतर तर या दोन दुर्गुणांची त्याच्या मनांत इतकी शिसारी बसली की, मापुढें केव्हांहि असत्य बोलावयाचें नाहीं व ढोंग करावयाचें नाहीं असा त्यानें आपल्या मनाशीं निर्धार केला. या अशाश्वत जगांत सत्य हेंच काय तें शाश्वत आहे आणि तें सत्य निर्व्याज व निर्हेतुक प्रेमानेंच गिद्ध होत असतें आणि मनुष्यमात्राच्या अंतःकरणावर ठसत असतें. यमूसारख्या निःस्वार्थ प्रेमदेवतेनें माधवाच्या अंतःकरणाचा पुरा कबजा घेतल्यानंतर त्यानें वरीलप्रमाणें निर्धार करावा यांत आश्चर्य कसलें ?

जेवतांनासुद्धां त्याला अडल्या अडल्यासारखें होऊं लागलें. गंगाधरपंतांना आज ऑफिसांत जाण्याची विशेष घाई असल्यामुळें त्यांना इकडेतिकडे लक्ष देण्यास अवसरच नव्हता; नाहीं तर समेट झालेल्या विषयाला पुनः तोंड फुटल्याशिवाय राहिलें नसतें.

गंगाधरपंत ऑफिसांत निघून गेले. आपण पढवून ठेवलेलें असतांना गंगाधर-पंतांच्या प्रश्नाला माधवनें खरें उत्तर कां दिलें याबद्दल पार्वतीबाईंनीं चौकशी करण्यास सुरुवात केली.

“माधव, दुसरीकडे कुठेंतरी गेलों होतों, असं नव्हतं का मघांशीं तुला सांगतां येत ? का आजपर्यंत या बाबतींत तूं कधीं खोटं बोललासच नाहींस ?”

“आई, तुझ्या सांगण्यावरून व मलाहि तें मुत्सद्देगिरीचं वाटल्यावरून मी आजपर्यंत पुष्कळ वेळां या बाबतींत खोटं बोललों आहे हें माझ्या लक्षांत आहे. पण आजपर्यंतची गोष्ट निराळी होती. आजपर्यंत यमू मला फक्त आवडत होती. पण आज, यमूशिवाय दुसरं कांहीं या जगांत आहे किंवा नाहीं याचीच मला शंका वाटूं लागली आहे. अखिल विश्वाची प्रेरकशक्ति यमूच असली पाहिजे अशी माझी आज भावना झाली आहे. मला असं वाटतं म्हणून तूं मला वेडाहि म्हण-शील कदाचित् ! म्हण बापडी ! पण मला मात्र असं वाटतं खरं. मी तिचा

छळाला सुरुवात—

शेवटचा निरोप घेतल्यानंतर माझ्यांतील निम्मा ‘मी’ तिने हरण केला व आपल्यांतील निम्मी ‘ती’ तिने मला देऊन टाकली ! आई, यापुढं तुला पूर्वीचा माधव दिसणार नाही. आतां तुला दिसेल तो एक यमूचा माधवच दिसेल. ती माझ्या दृष्टिआड झाली तेव्हां माझ्यांतील तेजाचा सांठाच नाहीसा झाला असं मला वाटलं आणि त्याचवेळीं मी निर्धार केला की, निदान यमूच्या बाबतीत तरी कधीहि खोटं बोलायचं नाही व ढोंग करायचं नाही. नानांनी मला प्रश्न विचारल्याबरोबर एवढ्यासाठीच मी त्यांना खरं सांगितलं आणि यापुढं हि तिच्या बाबतीत मला ते जे प्रश्न करतील त्यांची मी खरी तीच उत्तरं देईन. मग त्या माझ्या खरं बोलण्याचा परिणाम काहीहि झाला तरी मला त्याची पर्वा नाही. ”

एखाद्या पोक्त माणसाप्रमाणे माधवाला बोलतांना पाहून पार्वतीबाईंना विस्मय वाटला. आपला माधव सहाणासुरता आहे ही त्यांची खात्री होती. पण आतांच्या त्याच्या बोलण्यावरून त्यांना समजून चुकलं की, फारच थोड्या अवधीत त्याच्यांत विलक्षण बदल झाला ! अकालीं वृद्धपणा पावलेला एखादा तरुण असावा त्याप्रमाणे अकालीं तरुण बनलेला हा बालक आहे की काय, असेहि त्यांस वाटल्याशिवाय राहिलं नाही.

“आज तूं धड जेवलाससुद्धां नाहीस. यमूला आतां आपण पारखीं झालों म्हणून मला नाहीच का कांहीं वाईट वाटत ? पण करायचं काय ? आपल्या हातच्या का गोष्टी आहेत या ? ”

“ही गोष्ट आपल्या हातची नाहीं हें मी जाणून आहे. पण या विचारानं तूं जसं आपल्या मनाचं समाधान करून घेऊं शकतेस तसं मी करून घेऊं शकत नाही. याचं कारण एकच की, यमू तुझ्या दृष्टिआड झाल्यावर तिचं कल्पनाचित्र तुझ्या मनश्चक्षूंपुढें उभं राहूं शकतं, इतकंच ! पण माझ्यापुढें तिचं नुसतं चित्रच उभं रहात नसून ती माझ्यांत प्रत्यक्षपणें वावरते आहे असा मला भास होतो आहे. मला तिला विसरतां येत नाही. यापुढं कोणतीहि गोष्ट माझ्याकडून धडपणें होईलसं मला वाटत नाही. ”

“माधव, माणसानं थोडातरी विवेक केला पाहिजे. ती तुला कितीहि आवडत असली तरी चोवीस तास तिचाच ध्यास धरून कसं बरं चालेल ? तूं अजून लहान आहेस. या संसारी आयुष्यांत प्रेमी माणसांच्या विरहापेक्षांहि अधिक दारुण प्रसंग माणसावर वारंवार ओढवत असतात. तेव्हां असल्या क्षुल्लक प्रसंगानं जर तुझं मन इतकं गटंगळ्या खाऊं लागलं तर याहून विपरीत गोष्टींना तोंड देण्याचा प्रसंग तुझ्यावर आला म्हणजे तुला जीवाचं कांहीतरी बरंवाईट करून घ्यावंसं सुद्धां वादूं लागायचं ! ”

“आई, हा प्रसंग तुला क्षुल्लक वाटतो. वरवर पहाणाऱ्या कोणालाहि हा प्रसंग क्षुल्लकच वाटेल. पण मला, याहून विशेष असा प्रसंगच कोणता वाटत नाही. माझ्या हातून आजचा अभ्यास सुद्धां झाला नाही आणि पुढेहि कधी होईलच वाटत नाही. ”

माधवाचें चित्त यावेळीं अगदींच अस्थिर झालें आहे व त्याला आपण कशाहि प्रकारें उपदेश करण्याचा कितीहि प्रयत्न केला तरी त्याचा कांहीं सुद्धां उपयोग होणं शक्य नाही, ही पार्वतीबाईंची खात्री झाली. सध्यां तो भांबावल्यासारखा झाला असला तरी कालांतरानें त्याला आपल्या दुःखाचा विसर पडून तो पूर्वीप्रमाणे हंसूखेळू लागेल असा त्यांना भरंवसा वाटत होता.

त्या दिवशीं शाळेंत मास्तरांनीं काय शिकविलें याची माधवाला दादहि नव्हती !

दुसरा दिवस उजाडला. कालच्यापेक्षां आज आपलें मन जरा ताळ्यावर आल्यासारखें माधवाला वाटलें. पण यामुळें त्याला आनंद न होतां वाईटच वाटलें ! आणखी आठदहा दिवस गेल्यावर त्याला आपल्या नेहमींच्या गोष्टी हल्लहळू करतां येऊं लागल्या. मात्र त्याला यमूची पुष्कळदां आठवण होई.

एक महिन्याचा अवधि लोटल्यावर त्याच्या सर्व गोष्टी लौकिकदृष्ट्या सुरळितपणें चालूं लागल्या. तशाच एखाद्या प्रसंगीं त्याला यमूची आठवण होई व त्या

छळाला सुरुवात—

वेळेपुरतें तो बावचळत्यासारखें करी. पण ती स्थिति फार वेळ न टिकतां तो पुनः ताळ्यावर येई व आपल्या उद्योगाला मनापासून लागे !

काळ ही अशीच जालीम मात्रा आहे. अशक्यप्राय वाटणाऱ्या गोष्टी तो सहज करून दाखवूं शकतो. तसें नसतें तर जगांतील व्यवहार सुरळितपणें चालणें शक्य झालें नसतें व जगांतील एक मोठेंच काव्य नाहीसैं झालें असतें— इतिहासाची तर आवश्यकताच उरली नसती—जग हा निर्जीव नकाशा ठरला असता !

प्रेमळ मातापितरें व इतर परिस्थितीची अनुकूलता यामुळें माधवाच्या जीवाला लवकरच विरंगुळा वाटूं लागला. इतर परिस्थिति अनुकूल नसती तर मात्र कदाचित् विरहदुःखाची विस्मृति त्याला इतक्या लवकर पडली नसती. काळाला सुद्धां अनुकूल परिस्थितीच्या सहाय्याची अपेक्षा अमतेच. नाहीतर तो एकटा विचारा काय करूं शकणार ?

अनुकूल परिस्थितीची साथ न मिळाल्यामुळें तोच काळ यमूच्या बाबतींत हतप्रभ ठरला. मातेच्या प्रेमळ सहवासाला तर ती आंचवली होतीच. पण सत्यभामाबाई व मुरलीधरपंत यांनीं जरी तिच्याशीं वागतांना थोडीफार माणुसकी ठेवली असती तरी तेवढ्यानें सुद्धां माधवाचा विषय विसरण्याला तिला मदत झाली असती. मुंबईस असतांना बापाच्या छळाबरोबरच आईच्या प्रेमाची पांखर तिच्यावर असे. त्यामुळें बापाच्या छळाला आईच्या वात्सल्याचा छेद जाऊन बाकी शून्य उरत असे. कधीकधी वात्सल्यानें छळावर मात केल्यामुळें आनंद वाटण्याचें सद्भाग्यच तिला लाभत असे. पण आतां माधवाचा वियोग, प्रेमळ आईची ताटातूट व त्या जोडप्याचीं हृदयाचा छेद करून जाणारीं कुजकां बोलणीं, यामुळें त्या कोंवळ्या बालिकेचें शुद्ध अंतःकरण अगदीं करपून गेलें. तिच्या चेहेऱ्यावरील आरोग्यदर्शक गुलाबी छटा नाहीशी होऊन ती अगदीं काळवंडल्यासारखी दिसूं लागली. कोणी मायेच्या माणसानें तिला तशा स्थितींत पाहिलें असतें तर ती यापुढें फार दिवसांची सोबतीण नाही अशी त्याला

खात्रीने भीति वाटली असती. परंतु मुरलीधरपंत व सत्यभामाबाई या जोडप्याने तिच्या मल्ल प्रकृतीचा भलताच अर्थ केला. पुण्यास जाऊन यमूला आतां जवळजवळ वर्ष झालें होतें.

“पोरीनं लग्नाचा ध्यास घेतला वाटतं ? हल्लीं कशी दिमायला लागली आहे पहा—” मुरलीधरपंत म्हणाले.

“मी आज किती दिवस हेंच आपणांला सांगणार होतें. गोविंदानं हिला पाहिलं तर म्हणेल कीं, ताई हिला धडपणें खायला तरी घालते कीं नाहीं कोण जाणें ! गेली आहे कुठें ती पोर इतक्या वेळची ? ”

“बसली असेल जाऊन त्या सुदाम्याकडे ! मुंबईहून निघतांनाच मी तर्क बांधला होता कीं, या पोरीची बाजू कांहीं ठीक दिवत नाहीं ! तिकडे तो महाया होता इकडे हा सुया आहे ! असलीं काटीं जातील तिकडे गूण उधळायचींच ! ”

“त्या बाळशास्त्र्यांना तरी एकदां हिची पत्रिका दाखवावी ! ”

“आला का तुझा बाळशास्त्री पुनः ? येऊं दे तर खरा गुलाम—तंगडिच मोडून टाकतो आणि वर फौजदारी करतो ! मला त्या चोराचीं सर्व धिंगं समजलीं आहेत—बायकांना सांगण्यासारखीं नाहींत तीं ! ”

मुरलीधरपंतांची कल्पना होती त्याहून सत्यभामाबाईंना बाळशास्त्र्यांची पुष्कळच अधिक माहिती होती. शास्त्रीबुवांचें नांव आपल्या तोंडून कुठून निघालें असें त्यांना झालें. विषयाला कलाटणी देण्यासाठीं त्या म्हणाल्या—

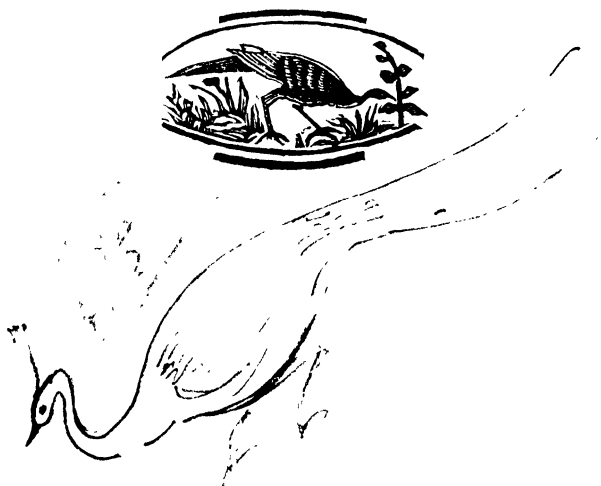
“पण मी म्हणतें, या एवढ्याशा वयांत या असल्या गोष्टी हल्लींच्या पोरींना सुचतात तरी कशा ? त्या सुदाम्याबद्दल या काटींला आजपर्यंत मी शंभरदां तरी सांगितलं असेन ! पण पालथ्या घड्यावर पाणी ! मेल्याला बायको नाहीं—मूल-बाळ नाहीं—मुलाबाळाचं असो मेलं ! पण संसारआचार कांहीं तरी आहे का ? असल्या फटिंगाच्या नादाला लागणं बरं नाहीं, एवढं का या घोडीला आतां पदं नये ? ”

छळाला सुरुवात—

“अग, पण तिला असलाच गरजू मनुष्य हवा असला तर ?”

“हॅ असं नुसतं बोलत बसून भागणार नाही. आतां अगोदर तिला हांक मारतें आणि दाखवितेंच चांगला इंगा !”

सत्यभामाबाईंनीं यमूला बोलावून घेतली व मुरलीधरपतांच्या हातांत धरण्याच्या काठांनें तिला इतकी बेदम झोडपून काढली कीं, तिचें सर्वांग काळोनिळें झालें व ती बेशुद्ध पडली !

ज्या बाब्यांत मुरलीधरपंत रहात होते त्याच बाब्यांतील एका खालच्या खोलींत सुदामा रहात असे. सुदाम्याचे आईबाप त्याच्या लहानपणीच निवर्तले होते. त्याचा बाप जिवंत असेपर्यंत त्याचे दिवस सुखांत गेले असल्याचे त्याला ओझरतें आठवत होतें. त्याच्या नांवावर त्याच्या बापानें पांच हजार रुपये ठेवले असून त्याच्या चुलत्याला त्यानें ट्रस्टी नेमलें होतें, अशी कुणकुण त्याच्या कानावर आली होती. पण त्याच्याजवळ लेखा पुरावा कांहींच नसल्यामुळे व त्याची स्वतःचीहि वागणूक त्या बाबतींत बेपर्वाईची असल्यामुळे चुलत्याचे चांगलेच फावलें. त्या चुलत्यानें सुदाम्याला निदान थोडेकार शिक्षण देऊन मग उरलेले पैसे दाबले असते तर पापाच्या पर्वतातील एखादें ठेंकूळ तरी कमी झालें असतें. पण एवढीहि माणुसकी त्यानें दाखविली नाहीं. सुदामा अवघ्या सात वर्षांचा असताना चुलत्यानें त्याला घरांतून हांकून लाविलें ! -

आतां या पोरक्या व निरक्षर पोरानें या गजबजलेल्या व आपमतलबी जगांत दिवस तरी काढावे कसे ? त्यांतल्या त्यांत दुःखांत सुखाची गोष्ट एवढीच कीं, त्याला मानापमानांच्या विशेषशा कल्पना नव्हत्या. विशेषशा म्हणण्याचें कारण असें कीं, टीचभर पोटाची खळगी भरण्यासाठीं आपण अमूक एक उद्योग पत्करावा कीं नाहीं, अमूक एक धंदा हलक्या दर्जाचा आहे कीं काय, याची त्याला कांहींच कल्पना नव्हती. घरांतून इकालपट्टी झाल्यावर कोठें जावें व काय करावें हें त्याला न समजल्यामुळे तो उगाच इकडेतिकडे फिरत राहिला होता. ती

वाळशास्त्र्याचा प्रताप—

सकाळची दहा वाजल्याची वेळ होती. भटकतां भटकतां तो एका खाणावळीच्या दाराशी येऊन पोहोचला. गोरगोमटा व धडधाकट गरजू पोर पाहिला, लगेच त्या खाणावळीच्या मालकाच्या नजरेत भरला. त्याने त्याला बराच वेळ तेथे उभा असलेला पाहून आंत बोलावले व कोणाचा मुलगा, काय, वगैरे सर्व चौकशी केली. न जाणों, एखाद्या घरंदाजाचा सुखवस्तु मुलगा असला तर ! सुदाम्याने आपली सर्व हकिकत सांगितली व आतां यापुढे आपण काय करावे हे आपल्याला सुचत नसल्यामुळे आपण असे वणवण फिरत आहोंत असेहि सांगितले. खाणावळीचा मालक वयाने चांगला पोक्त असून त्याला चार मुलें-वाळेंहि होती. त्याला साहजिकच सुदाम्याची कीव आली व 'तूं माझ्याकडे रहातोस का ?' असे त्याने सुदाम्यास विचारले. सुदाम्यानेहि रहाण्याचें आनंदानें कबूल केलें. पोट भरण्यासाठीं कांहीतरी काम करावें लागतें याची त्या बिचाऱ्याला या दिवसापर्यंत कल्पनाच नव्हती. कारण घरी असतांना, एवढ्याशा मुलाला खेळण्याशिवाय दुसरे कसलें काम असणार ? मालकानेहि त्यांतल्या त्यांत मौजन्य दाखवून कमी त्रासाचें व कमी घाणीचें असे, मेंबर लोक जेवणास बसले म्हणजे त्यांस पाणी वाढण्याचें व आंघोळीस बसले म्हणजे विसाण घालण्याचें काम सुदाम्यावर सोंपविलें व कामाच्या मोबदल्यादाखल म्हणून त्याचें जेवणखाण व कपडालत्ता त्यास देण्याचें कबूल केलें. देवाच्या कृपेने सुदाम्याला एक वेळहि उपाशीपोटी रहावें लागण्याचा प्रसंग सहन करावा लागला नाहीं.

जसजसा तो वयाने मोठा होत चालला तसतशी त्याच्यावर जास्त मेहेनतीचीं कामे पडूं लागली. पाणी वाढण्याच्या ऐवजीं त्याच्यावर इतर पदार्थ वाढण्याचें काम आलें व त्याबद्दल त्याला थोडासा पगारहि मिळूं लागला. इच्छुहळू तो त्या खाणावळीतील मुख्य आचारी बनून त्याला वीस रुपये पगार मिळूं लागला. यावेळीं तो बावीसएक वर्षांचा होता. तो लहान असतांना, इतर लोकांप्रमाणें आपणालाहि चार अक्षरें लिहितांवाचतां यावीत असे त्याला वाटत असे. पण दुर्दैवानें तें त्याला साध्य झालें नाहीं. खाणावळींत रहाण्यापूर्वी त्याला

जी अगदी थोडीशी अक्षरओळख होती तिच्यावरहि एवढ्या अवधीत पाणी पडलें.

मुरलीधरपंतांच्या जागेच्या खालच्या खोलींत तो रहात असे हें वर सांगितलेंच आहे. त्याच्या खोलीला दीड रुपया भाडें होतें. खाणावळींतील दोन्ही वेळचा स्वयंपाक त्याच्यावर पडत असल्यामुळें तो रात्रीं घरीं येई तेव्हां अगदीं थकून गेलेला असे. पहिल्यानें इतर चार लोकांप्रमाणें त्यालाहि पानसुपारीचें व विडीचें व्यसन लागलें. पुढेंपुढें त्या व्यसनांनीं त्याचें समाधान होईनासें होऊन तो मधूनमधून दारूहि पिऊं लागला. पहिल्यानें तो फक्त निजण्याच्या वेळींच थोडीशी घेत असे. पण पुढें पुढें दुपारीं त्याला दोनचार तास विभ्रान्ति मिळे, तेव्हांहि तो घेऊं लागला.

यमू पुण्यास आल्यावर आठव्याच दिवसाची गोष्ट. शनिवार असल्यामुळें तिच्या शालेला दुपारची सुटी होती. करमणुकीला कांहींच विषय नसल्यामुळें कांहीं गंमत दिसली तर पहावी म्हणून ती खिडकीशीं उभी राहून बाहेर पहात होती. एकदोन मित्रांच्या आग्रहामुळें आज सुदाम्याला थोडी अधिक झाली होती. त्यामुळें, तो घरीं आला तेव्हां त्याचीं पावलेहि एकमेकांत गुरफटल्यासारखीं होत होती. कोट कसातरी अंगांत अडकवलेला, टोपी डोक्याचा केव्हां ठाव सोडील याचा नेम नाही इतकी वांकडी झालेली, अशा स्थितींत स्वारी झुकतझुकत वाज्यापर्यंत येऊन ठेपली. दिडींतून आंत शिरतांनाच स्वारीचा झोंक गेला व डोक्यांत दगड शिरून भळभळां रक्त वाहूं लागलें. यमूला तें पहावेना. ही हकिकत आत्याबाईंना सांगण्यासाठीं म्हणून ती धांवतच आंत गेली. आत्याबाई त्यावेळीं वामकुक्षीचें मधुर सुख अनुभवीत होत्या. त्यांची झोंपमोड केल्यास आपणांस कदाचित् मारहि बसावयाचा अशा भीतीमुळें यमू त्यांना उठविण्याच्या भागणडींत पडली नाही. हाताला भिळालें तें एक फडकें तिनें पाण्यांत भिजविलें व धांवत धांवत खालीं गेली. सुदाम्याच्या डोक्यांतून वहात असलेलें रक्त तिनें

वाळशाऱ्याचा प्रताप—

माफ पुसून काढलें. डोक्यावर सणसणीत आघात झाल्यामुळें सुदाम्याची अर्धी-अधिक उतरली होतीच. त्यांत रक्त पुसलें गेल्यावर त्या फडक्याच्या गारव्यानें तो चांगलाच शुद्धीवर आला व यमूच्या मदतीनें त्यानें आपली खोली गांठली. यमूला, सुदाम्याची अशी स्थिति कशामुळे झाली हें कांहीं माहीत नव्हतें म्हणून तिनें त्याला त्यासंबंधानें विचारलें. त्यानेंहि तिला मनमोकळेपणानें गर्व सांगितलें.

“ मग अशी स्थिति जीमुळं होते ती दारु पिणं चांगलं का ? पिण्यासाठीं उतर थोड्या का वस्तू असतात ? चढाचा कंटाळा आला तर एखादे वेळीं काफीच प्यावी, ” यमू म्हणाली.

यमूच्या अज्ञानाचें व साधेपणाचें सुदाम्याला कौतुक वाटलें. दारूंत व चढाकौफींत काय फरक असतो हें तिला समजावून देण्याचाहि त्यानें आपल्या-कडून प्रयत्न केला. हा विषय सुदामा समजावून देणार आणि यमूसारखी परकरी पोर तो ग्रहण करणार, मग काय विचारतां ? एकच गोंधळ माजला. पण आश्चर्य हें कीं, त्या थोड्याशा अवधीत सुदाम्याच्या मनांत यमूबद्दल विलक्षण आदर उत्पन्न झाला. चौदा पंधरा वर्षांच्या दीर्घ अवधीत आपलेपणाचा प्रेमळ शब्द सुदाम्याच्या कानावर पडलेला नव्हता. आपल्या एवढ्या दीर्घ काळाच्या तपश्चर्येनंतर परमेश्वराला आपली करुणा येऊन त्यानेंच आपल्याला ही भगिनी—ही निष्पाप मनाची अल्लड बालिका—प्रसाद म्हणून दिली कीं काय, असें त्याला वाटूं लागलें. तिची शपथ घेऊन “ आजपासून मी दारूच्या एका थेंबालाहि स्पर्श करणार नाही, ” अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली. मात्र अशी प्रतिज्ञा करितांना त्यानें तिला एक अट घातली. ती अट अशी कीं, यमूनें दररोज निदान एक तास तरी त्याच्याकडे येऊन बसावें. तिनेंहि ही अट मान्य केली. पण त्या विचारीला आपलें वचन अमलांत आणणें शक्य झालें नाहीं. कारण सुदामा सकाळीं उठून आपल्या कामावर जाई त्या वेळीं ती कधीं कधीं उठलेलीहि

नसे. त्याची दुपारची विश्रांतीची वेळ तेव्हां हिची शाळेची वेळ. मधल्या सुटीत घरीं यावे म्हटलें तर शाळा घरापासून इतकी दूर कीं, सुटीच्या अवधीत घरीं नुसतें जाऊन येणेंहि तिला शक्य नव्हतें. तो रात्रीं घरीं यावयाचा त्यावेळीं हिची मध्यरात्र झालेली असावयाची ! यामुलें शनिवारीं सुदाम्याची अट मान्य केल्यानंतर फक्त रविवारींच ती आपला शब्द पाळू शकली. दुसऱ्या शनिवारी जेव्हां त्यांची गांठ पडली तेव्हां या विषयाचा पुनः उद्‌घोष होऊन असें ठरलें कीं, या अडचणीवर तोड म्हणून दररोज एक तासप्रमाणें सात दिवसांच्या सात तासांची भरपाई यमूनें शनिवार व रविवार या दोन दिवसांतच करावयाची ! बोलतां बोलतां सुदाम्यानें आपला सर्व वृत्तान्त तिला सांगून टाकला. इतक्या वर्षांत दिलजमाईनें व मनमोकळेपणानें अग्या तो कोणाशींच बोलला नव्हता. यमूचा व आपला कितीतरी दीर्घ काळचा दाट परिचय आहे असें त्याला वाटूं लागलें. सुदामा वयानें एवढा मोठा असूनहि तो अगदीं निरक्षर आहे हें यमूला पहिल्यानें खरेंच वाटेना. पण तो तसें जेव्हां शपथेवर सांगूं लागला तेव्हां तें तिला खरें मानणेंच भाग पडलें. पुष्कळ मोठ्या माणसांना शपथ म्हणजे तोंडातून निघून हवेंत मिसळणारा फवारा वाटतो. परंतु अशिक्षितांना व लहान बालकांना शपथ म्हणजे एक फार भयंकर चीज वाटत असते. श्रद्धेच्या बाबतींत—कधीं कधीं ती अंधहि असते—सुशिक्षितांपेक्षां व वडीलधाऱ्या माणसांपेक्षां अशिक्षित लोक व लहान बालक श्रेष्ठ असतात.

यमूनें, आपण होऊन, आपणाला जितकें लिहितांवाचतां येतें तितकें सुदाम्याला शिकविण्याचें कबूल केलें. दोघें एकमेकांना इतकीं आवडूं लागलीं कीं, त्या आनंदाच्या भरांत, दोघांनीं एकमेकांना बहीणभाऊ मानावयाचें असा त्या दोघांचा शपथविधीहि झाला.

मुरलीधरपंत व सत्यभामाबाई पुण्यास आल्यानंतर बाळशास्त्री ठरल्याप्रमाणें एका दुपारीं आलेच. मुरलीधरपंत ऑफिसांत गेले होते व यमूचीहि शाळा होती.

बाळशास्त्र्याचा प्रताप—

अर्थात् सत्यभामाबाईंशी त्यांना अगदीं मनमोकळेपणानें बोलतां आलें. सत्यभामाबाईंवर त्यांची चांगलीच छाप पडली. आपल्या पतिराजांना बाळशास्त्र्यांचा राग येतो याच्या मुळाशीं त्यांची मत्सरबुद्धीच असली पाहिजे अशी त्यांची खात्री होऊन चुकली. बाळशास्त्र्यांच्या तोंडून जेव्हां त्यांनीं ज्योतिषशास्त्राच्या अचुकतेपणाविषयांचीं वर्णनें ऐकलीं तेव्हां तर त्या गारच पडल्या. बाळशास्त्री त्यांना भूदेव वाटूं लागला. बाळशास्त्री चांगले अनुभवी असल्यामुळें रबर किती मर्यादेपर्यंत व केव्हां ताणावयाचा हें त्यांना बरोबर माहीत होतें. रबर तुटोपर्यंत ताणण्याइतके ते व्यवहारशून्य नव्हते ! मर्यादा न सोडतां पण हंसूनखेळून व मनमोकळेपणानें वागण्याची पद्धति बाळशास्त्री अवलंबीत असल्यामुळें त्यांचा सहवास सत्यभामाबाईंना निरुपद्रवी पण हवा हवासा वाटूं लागला. आपणांला दुसरीकडे कोठें जावयाचें नसेल तेव्हां खुशाल घटका दोन घटका येथें येत जा, असेंदि त्यांनीं बाळशास्त्र्यांस विनंतिवजा सांगितलें. बाळशास्त्री पडला पक्का धूर्त ! सावज आपल्या जाळ्यांत सांपडण्यास आतां फारसा उशीर नाहीं हें त्यानें तेव्हांच ओळखलें. परंतु अशा प्रसंगीं आपण अगदीं बेपर्वाईची वृत्ति दाखविणेंच परिणामी फायद्याचें ठरत असें हा त्याचा अनुभव होता. चारपांच दिवसांत तो पुनः सत्यभामाबाईंकडे फिरकला सुद्धां नाही. त्यानंतर एक दिवस आला तोसुद्धां अगदीं उभ्या उभ्या ! त्याच्या-मागें कामाची गडबड फार ना ? त्याच्या अटकळीप्रमाणें सत्यभामाबाईंनीं त्याला आग्रह करकळून पंधरावीस मिनिटें बसवून घेतलेंच ! तो अगदीं निघाला तेव्हां, “ मला नाहीं बाई असं हें आवडत ! माणसाला अगदीं तास अर्धा तास सुद्धां बसवत नाहीं म्हणजे काय ? पुनः यायचं असलं तर चांगली सवड काढून येत जा—” असाहि त्याला निरोप देण्यास सत्यभामाबाईं विसरल्या नाहीत. बाळशास्त्र्याची बालंबाल खात्री झाली कीं, सावज घायाळ झालें ! खडा मारून पहाण्याचा त्यानें निश्चय केला व चटकन् ‘बरं-बरं-’ असें म्हणून त्यानें सत्यभामाबाईंच्या गालावर हळूच चापट मारली व जिनाच उतरूं लागला. त्याचें

गणित खरें ठरलें ! ‘ पुढच्या वेळीं मी वचपा काढीन बरं याचा—’ असे शब्द जिना उतरतांना त्याच्या कानीं आले ! !

नंतर दोनच दिवसांनीं बाळशास्त्री पुनः दुपारीं सत्यभामाबाईंकडे आला ! !
रंगूताईला एकदांचें ‘ हायसैं ’ वाटलें ! !

यमूच्या बर्गांत पुष्कळ जाणत्या मुली होत्या. त्यांपैकीं एकदोघींचीं तर लग्नेहि झालेलीं असल्यामुळें त्या थोड्याफार अनुमवीहि होत्या. महिन्या दोन महिन्यांच्या अवधींत यमूच्या व्यावहारिक ज्ञानांत बरीच भर पडली ! तिला आतां बऱ्याच गोष्टी समजू लागल्या होत्या.

एक दिवस दुपारीं यमूच्या शाळेला अचानक सुट्टी मिळाली. शिक्षणखात्यांतील कोणसासा वारला ! यमू घरीं आली तों दाराला आंतून कडी ! दोनचारदां आत्याबाईंना हांका मारल्यावर व तीनचारदां दार ठोठावल्यावर कडी काढली गेली. यमूनें बाळशास्त्र्याला आजपर्यंत कधींच पाहिलें नव्हतें. तिला कांहींतरी चमत्कारिक वाटलें. सत्यभामाबाईहि पक्क्या वस्ताद होत्या.

“ कां ग ? आज शाळा लवकर सुटली ? ”

“ कोणसंसं मेलं, त्याची आम्हांला सुट्टी मिळाली ! ”

“ भावजी, ही माझ्या गोविंदाची यमू हो ! फार हुषार आहे. नेहमीं पहिला दुसरा नंवर असतो. यमू, यांचं नांव बाळासाहेब हो. हे माझे मामेदीर. नमस्कार कर यांना. अशी वैधळ्यासारखी पहात काय राहिली आहेस ? ते आजच मलकापूरहून आले. आज संध्याकाळींच त्यांना जवळच्या कुठल्या खेड्यांत कामाला जायचं आहे. ”

“ वाः ! तुमची यमू फारच चुणचुणीत दिसते. आज तर काय, मजाच उडाली तिची ! ” बाळशास्त्री म्हणाले.

“ यमू, तुला खेळायला जायचं असलं तर जा हो—” आत्याबाईंनीं आज कमाल केली.

बाळशास्त्र्याचा प्रताप—

“खायचं असलं तर खाऊनच जा,” अमें म्हणून त्यांनीं लाडवांचा डबा काढला सुद्धां. अर्थात् एका बशीत दोन ‘गोळ्या’ टाकून ती बशी बाळशास्त्र्यांपुढें ठेवण्यास त्या विसरल्या नाहींतच. यमूला आल्याबाईचें नवल वाटलें. तिला थोडासा आनंदहि झाला. खाऊन झाल्यावर, ‘जातें मी’ असें म्हणून यमू खालीं सुदाम्याकडे जाऊन बसली. सुदाम्याला अतिशय आनंद झाला.

“सत्यभामाबाई, आतां यापुढें मी कधींहि इकडे येणार नाहीं.”

सत्यभामाबाईंना आश्चर्य वाटलें, वाईटहि वाटलें. “म्हणजे काय ? माझं कांहीं चुकलं का ? ”

“तुमच्या यमूनं सगळं ओळखलं आहे. पोरीचे डोळेच सांगत होते. ती आपल्या या कटांत सामील होण्याचा कांहीं संभव असेल तरच यापुढं मी इकडे येणं शक्य आहे.”

“तिला सामील करावयाची म्हणजे काय करायचं ? ”

“आतां उगाच अज्ञानाचं पांघरूण घेऊं नका. तुम्हाला आतां सगळ्या गोष्टी उघड सांगण्याइतक्या कांहीं तुम्हीं नवशिक्या राहिलां नाहींत ! ”

“असं म्हणतां होय ? त्यांत कांहीं फारसं कठीण नाहीं. तिची छाती नाहं माझ्या शब्दाबाहेर जाण्याची ! ”

“ठीक तर, उद्यां कसंहि करून तिला घरीं राहवून घ्याच. मी जातों आतां,” असें म्हणून बाळशास्त्री निघून गेले.

सुदाम्याशीं बोलतां बोलतां यमूनें सत्यभामाबाईंचा मामेदीर वर आला असल्याचें त्याला सांगितलें तेव्हां तो हंसूंच लागला.

“हंसायला रे काय झालं ? ”

“ किती भोळी आहेस तू यमू ! अग, ते बाळामाहेव नव्हत, तो बाळशास्त्री आहे ! साऱ्या मुलखाचा पाजी ! आज कितीतरी दिवस तो तुझ्या आल्याबाईकडे दुपारचा येत असतो. मजा मारतो आहे लेकाचा ! ”

“ असं रे काय म्हणतोस तू ? असलं पाप का कोणी करतं ? ”

सुदाम्यानें तिला कयें तरी पटवून दिलें व म्हणाला, “ यमूताई, तू मुद्धां सावध रहा हूं—ते मांग तुझ्यावर मुद्धां कांहीं तरी प्रसंग आणल्याशिवाय रहाणार नाहीत. तुला नुपता असा संशय आला तरी मला सांग. मी माझे प्राण देऊन तुझें रक्षण करीन. ”

दुसऱ्या दिवशीं कांहीं तरी सांगून सत्यभामाबाईंनीं यमूला शाळेंत जाऊं दिलें नाहीं. तिला शंका आलीच. आल्याबाई कसल्या तरी विधींत गुंतल्याची संधि साधून यमूनें सुदाम्याला हें सांगितलें व पुनः वर येऊन बसली.

ठरल्या वेळीं बाळशास्त्र्यांची स्वारी आली. सत्यभामाबाईंनीं त्यांना थिडकीतून खूण केली. बाळशास्त्री सुदाम्याच्या खोलीवरून जाऊं लागले. तोंच सुदाम्यानें त्यांचें उपरणें मागच्या मागेंच पकडलें. बाळशास्त्री मागें वळून पहातो तों सुदाम्यानें खाडकन् त्याच्या मुस्कुटांतच भडकाविली.

“ हलकटा, आरडाओरड करून अधिक शोभा करून घेऊं नकोस. यमूकडे नुसतं पाहिलंस तर तुझे डोळे काढून हातावर देईन. ”

बाळशास्त्र्यानें उपरणें सांवरलें व पाय काढला. सत्यभामाबाई आपल्या वाट पहात बसल्या होत्या. पांच मिनिटें झालीं—दहा झालीं. हे अजून वर कसे येत नाहीत ? सत्यभामाबाई खालीं उतरल्या. सुदामा आपल्या दारांतच उभा होता.

“ पाठवणी केली त्याची मी—” तो म्हणाला.

एकलें न एकलेसें करून सत्यभामाबाईंनीं वर पळ काढला, दाराला आंतून कडी लावली आणि यमूला वदड बदड बडविलें !

बाळशास्त्र्याचा प्रताप—

एका रविवारी यमू सुदाम्याला शिकवीत बसली असतांना मागील प्रकरणाच्या शेवटी दिलेला मुरलीधरपंत व सत्यभामाबाई यांचा संवाद झाला व त्याचें पर्य-वसान यमूला मरेपर्यंत मार मिळण्यांत झालें !

“ कोर्टे, आल्यागेल्या—उठल्यावसल्या—त्या सुदाम्यार्शी तुझें काय पुरलेलें असतं ग ? ” सत्यभामाबाईंनीं विचारलें.

“ आत्याबाई, मी फक्त शनिवारी आणि रविवारीच त्याच्याकडे जातें हो. ”

“ अस्सं अस्सं ! अग टवळे, शनिवार आणि रविवार हे आठवड्यांतील दोन मुहूर्ते तुम्ही ठरविले आहेत का ? बाकीच्या पांच दिवसांचं पारणं या दोन दिवसांत फेडायचं असतं वाटतं ? ”

“ त्याला कांहींसुद्धां लिहितांवाचतां येत नाहीं म्हणून मी त्याला शिकवायला जात असतें. ”

“ वा—वा ! तूं मोठी प्रोफेसरीणच पडलीस कीं नाहीस ? अग कोर्टे, तुला तरी धड लिहितांवाचतां येतं का त्याला शिकवायला जातेस ती ? ”

“ आत्याबाई, त्याला अगदीं मुळींच येत नाहीं तेहां मी त्याला अक्षरें, बारा-खण्या वगैरे शिकवितें. ”

“ आणि त्याबद्दल तो तुला काय देतो ? कांहीं पगार वगैरे ठरला आहे का ? ”

“ मी कांहीं त्याची मास्तरीण नाहीं आहे पगार घ्यायला ! त्यानं मला प्रेमानं बोलावलं म्हणून मी जाऊं लागलें ! ”

“ त्या मेल्याचं काय जातं आहे प्रेमानं बोलवायला ? आणि काय ग, त्याचं आणि तुझं एवढं प्रेम जमायला त्याची नि तुझी ओळख कशी ग झाली ! ”

यमूनें सुदाम्याची व आपली ओळख कशी झाली तें सांगितलें व आपण त्याला शिकवूं लागलों तर दारूचें व्यसन सोडण्याचें त्यानें वचन दिल्या-चेंहि सांगितलें.

“साऱ्या जगाचा उद्धार करण्याचं महत्कार्यच तुझ्या डोंवलावर येऊन पडलं आहे की नाही ? तें काहीं नाही. मला हें सर्व गोविंदाच्या कानावर घातलंच पाहिजे. लग्नाच्यापूर्वी या असल्या गुप्त भेटी घेण्याची तुला संवय झालेली ! कांटीं सरसावली आहे पहा कशी सगळ्या बाजूंनी ! अन्त्या संवयीशिवाय का हें असं होतं ? ही संवय तुला कांहीं आज नवीनच लागलेली नाही म्हणा ! मुंबईला असतांनाच ही कुणकुण माझ्या कानां आली होती ! आतां इकडेहि तूं आपले गूण उधळूं लागलीस ! आतां यापुढं तुझी गय करण्याची सोय उरलेली नाही. इतक्या लहान वयांत रासुरवासाचं दुःख नको अगं आपलं मी इतके दिवस म्हणत होतें. पण आतां तें कांहीं नाही. ऐकलं का ? आत्तांच्या आतां गोविंदाला पत्र घालून कळवायचं हो की, या कांटीचं लक्षण कांहीं ठीक दिसत नाही. या हिच्या गुणांचा अधिक बभ्रा होऊं देण्यापेक्षां दिवा आपली पिंढळी केलेली बरी ! कांटीं कुठल्या नक्षत्रावर जन्माला आली आहे न कळे ! मी इतकं जीव तोडून बोलल्यें आहे पण रांडेचीला त्याची कांहीं लाज आहे का ?” असें म्हणून सत्यभामाबाईंनीं गालगुच्चांपासून सुरुवात करून कांटीनें बडवून तिला बेशुद्ध पाडण्यांत शेवट केला. तिची कांहींच हालचाल दिसेना, तेव्हां त्यांनीं तिला उचललें व आंतल्या खोलींत नेऊन टाकलें !

यमू बेशुद्ध अशी नव्हती. पण मार असह्य झाल्यामुळें तिला हालचाल मात्र करतां येत नव्हती. ती धड जागीहि नव्हती व झोपेंतहि नव्हती. यांनीं आतां काकांना पत्र लिहिलें म्हणजे ते आकाशपाताळ एक करून सोडतील अशी तिला भीति वाटली हें तर खरेंच; पण हें आपल्या आईला कळलें म्हणजे तिला काय वाटेला या विचारानें तिच्या काळजाचें पाणीच झालें. ही वार्ता आतां माधवच्याहि कानावर जाईल ! त्याला काय वाटेला ? अर्धवट गुंगीच्या स्थितींत तिच्या डोंवयांत विचारांच्या लहरींवर लहरी उठत होत्या. माधवचें माझ्यावर किती प्रेम आहे ! आणि मी दुर्वर्तनी निघालें अशी त्याची समजूत झाली तर माझ्यावरील त्याचें प्रेम कायम रहाणें शक्य आहे काय ? त्याचें माझ्यावरील

बालशास्त्र्याचा प्रताप—

प्रेम जर नाहीसं झालें तर या जगांत जिवंत तरी कशाला रहावयाचें ? प्रेमाच्या ओलाव्याशिवाय मनुष्य जिवंत रहाणें शक्य आहे काय ? आतां ही माणसें माझ्या लग्नाच्या खटपटीला लागणार ! हीं माझे लग्न करणार तरी कोणाबरोबर ? ज्या माणसाला मी कधी पाहिलेंलें मुद्धां नाहीं अशा माणसाच्या गळ्यांत हे मला बांधणार आणि त्याच्याशा म्हणे मी जन्मभर इमानें इतबारें वागावयाचें ! इतकेंच नव्हे तर जगांतील इतर कोणत्याहि माणसापेक्षां त्याला पूज्य मानावयाचें ! ज्याला देव मानावयाचा तो दगड कां असेना, पण मी मात्र त्याला देव मानलाच पाहिजे ! एखादें जनावर दुसऱ्याच्या गोठ्यांत नेऊन बांधणें आणि आपली मुलगी दुसऱ्याच्या स्वाधीन करणें या दोन्ही गोष्टी यांना सारख्याच वाटतात कीं काय ? पण करायचें काय ? मुलीनें वडीलधाऱ्या माणसांविरुद्ध व काढणें म्हणजे समाज अक्षम्य अपराध समजतो ना ? वाप सांगेल त्याच्या गळ्यांत मुलीनें जाऊन पडलेंच पाहिजे ! ज्या मुलींना लग्नापूर्वी कोणाचीहि ओढ लागलेली नसते त्यांच्या बाबतींत ही पद्धत फारशी घातुक ठरेलच अमें नाही. पण माझ्यासारख्या मुलीच्या बाबतींत—जिनें ‘ लग्न करीन तर तुझ्याशींच करीन ’ अशी माधवाला प्रेमाची शपथहि देऊन टाकली आहे—ही गोष्ट शक्य तरी आहे का ? ज्या मुलाशी हीं माणसें माझे लग्न लावणार तो कदाचित् माधवापेक्षांहि सर्व गुणांनीं अधिक श्रेष्ठ असला तरी मला त्याची काय पर्वा ? इतर लोकांप्रमाणें पाहिजे तर मीहि त्याच्या सद्गुणांची तारीफ करीन—त्याला चांगला म्हणेन ! पण तो माझ्या हृदयाचा स्वामी कसा होऊं शकेल ? माझ्या हृदयाच्या सिंहासनावर माधवाला अभिषेक झालेला ! त्याला दूर सारून त्या सिंहासनाचा कबजा घेण्याला कोणी बंडखोर तयार झाला तर मला माझ्या प्राणांचें मोल देऊनहि माधवाचा—माझ्या राजाचा—बचाव केलाच पाहिजे. माझ्या राजाकरितां माझ्या सर्वस्वाचा होम करणें हा माझा पवित्र धर्मच आहे ! दुसरा कोणी उपटसुभं ‘ मला आपला राजा मान ’ म्हणून माझ्यावर सक्ती करूं लागला तर मला त्याच्याविरुद्ध कायदेभंगाचें शस्त्र उभारणें भागच पडेल ! मी कायदे-

भंग कां करूं नये ? प्रामाणिक बुद्धीनें विचार न करतां रूढ झालेल्या कायद्याच्या बंधनांनीं मी स्वतःला कां म्हणून जखडून घ्यावे ? माझ्या हातीं कायदे करण्याचा अधिकार असता तर मी असल्या उपटसुंभाला तोफेच्या तोंडींच देण्याचा सजा ठेवली असती ! तेव्हां तें कांहीं नाहीं. मी माधवाची वाग्दत्त वधू आहे. माझें पाणिग्रहण करण्याचा अधिकार फक्त माधवालाच आहे. माझ्या नातलगंशीं-जे मला परक्याच्या पायाशीं बळी द्यायला सिद्ध झाले आहेत अशा नातलगंशीं-मला कांहींहि कर्तव्य नाहीं. स्वार्थी व पक्षपाती समाजाची मला पर्वा नाहीं ! या जगांत मी माझ्या पतीच्या-माझ्या राजाच्या-माझ्या सर्वस्वाच्या नात्यानें फक्त एका माधवालाच ओळखणार ! त्याच्यासाठींच जगणार, त्याच्यासाठींच मरणार व पुनः जन्म घेणार तर तोहि त्याच्यासाठींच जन्म घेणार ! मला जन्माला घालणाऱ्या माझ्या पित्यानें विवाहाच्या ढोंगी संस्कारानें मला दुसऱ्या कोणाच्या गळ्यांत बांधलें तर मी त्याला आपला पति कां मानावा ? त्याला मी पति मानणे यांत मी माझी स्वतःची वंचना करणें तर आहेच पण त्याचबरोबर ज्या समाजाची मी पर्वा बाळगावी म्हणून जग अपेक्षा करतें, त्या समाजाचीहि ती वंचनाच होणार नाहीं का ? कारण समाजाच्या तोंडापुरतें, ज्याला मला माळ घालावी लागणार त्याला मी पति म्हणेन ! पण मनांतून मी त्याला पति कसा मानीन ? माझें मन आतां माझें आहे कुठें ? तें ज्यानें आपलेंसें करून घेतलें आहे तोच माझा पति ! माझ्या सर्वस्वाचा तोच सर्वाधिकारी ! मान द्या म्हटल्यानें तो जसा मिळत नाहीं त्याचप्रमाणें प्रेम करा म्हटल्यानें प्रेमहि उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. या प्रसंगीं मी गोगलगाईप्रमाणें वागलें तर तें ढोंग होईल ! कोणी म्हणेल कीं, लौकिकासाठीं हें ढोंग मला केलेंच पाहिजे ! पण ज्या लौकिकाची जोपासना करण्याकरितां ढोंग उभारवें लागतें तो कसला लौकिक ? माझा लौकिक मातीत मिसळून गेला तरी बेहेत्तर पण ढोंग उभारून मी त्याचें संरक्षण करणार नाहीं. सच्चा माणसापेक्षां ढोंग्याचीच समाजाला अधिक प्रतिष्ठा वाटते तर ? पण मला ढोंगी चोंचले नको आहेत; व असल्या क्षुद्र वृत्तीच्या समाजाची

बाळशास्त्र्याचा प्रताप—

अनुयायी होणें तर त्याहूनहि नको आहे ! समाजांत कांहीं सत्व असेल तर तो समाज म्हणावयाचा व त्याची आज्ञा पाळणें हें त्याच्या घटकांचें कर्तव्यहि ठरतें. परंतु पक्षपाती, एककल्ली व ढोंगी समाजाविरुद्ध आचरण करणें हा त्याच्या प्रत्येक घटकाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे व तो बजावल्याशिवाय मी रहाणार नाही ! फार तर काय, समाज मला उच्छृंखल म्हणेल—जारिणी म्हणेल ! समाजानें मला पतिव्रता म्हटलें तर मला मोक्ष मिळेल असें नाही व जारिणी म्हटलें तर मला रौरव प्राप्त होईल असेंहि नाही ! उलट समाजानें मला पतिव्रता समजणें म्हणजेच माझ्या जारकर्माचा पुरावा आहे ! कारण माधवाला मी आपला पति मानला आहे; मग ज्याला आपला पति मान म्हणून पित्यानें मला गळ घातली त्याच्याशीं मी निष्ठापूर्वक वागणें हें जारकर्मच नव्हे काय ? पाहूंच या समाज काय म्हणतों तें. माझ्या विचारसरणीला अनुकूल असे कितासे घटक या समाजांत सांपडतील हा प्रश्नच आहे. माझ्या अशा वर्तनामुळे समाज मला छळून-छळून पुरेसे करील. पण त्या छळाला सादर होण्यास मला सज्ज झालेंच पाहिजे. फार तर काय, मला साऱ्या जन्मांत सुखाचा एक क्षणहि लाभणार नाही ! पण माझा सारा जन्म दुःखांत गेल्यानें समाजाला तर समजेल कीं नाहीं कीं, अशा गोष्टी समाजांत असूं शकतात ? मुलीचें लग्न करून देतांना तिची संमति घेणें आवश्यक असतें एवढें तरी मुलींच्या बापांना समजेल कीं नाहीं ? पुष्कळ झालें. माझ्या एकटीच्या नाशानें जर पुढील सर्व भगिनींचें कल्याण होणार आहे तर माझ्या स्वतःच्या नाशाला मला तयार झालेंच पाहिजे. लग्नाच्या वेळीं माझी संमति घेतली जाणार नाही, लग्न झाल्यानंतर कसें वागावयाचें हें मीहि ठरवून टाकलें आहे. माझा पति—माझा स्वामी—माझा राजा—माझा देव—एकच आहे ! माझा विश्वास आहे कीं, तो माझ्याशीं बेमान होणार नाही. माझी मुलीची जात असल्यामुळे मला बाप सांगेल त्याच्या घरीं जाणें भाग पडणार आहे. यावरहि मला उपाय करतां येईल पण तो करण्याची माझी इच्छा नाही. या वेळीं मी माझ्या हट्ट चालविण्यापेक्षां मी माझ्या सुखाचा

होम करण्यांतच अधिक महत्त्व आहे. लग्न झाल्यावर कमें वागावयाचें हें ठर-
विण्याचा अधिकार माझा आहे. त्या बिचाऱ्याची स्थिति मात्र करुणास्पद
होणार ! त्याची मला आतांपासूनच कीव वाटूं लागली आहे. पण त्याला कमें
करणार ? लग्नसंबंध चांगला झाला तर ज्याप्रमाणें उभयतांची दिवाळी त्याच-
प्रमाणें तो बळजबरीचा झाला तर उभयतांची होळी झालीच पाहिजे ! मी ख्रि
असलें तरी माझा माधव पुरुष आहे-नांवाचा पुरुष नव्हे-अस्यल मर्द आहे.
मलत्याच मुलीचें पाणिग्रहण करून तो माझा व तिचा विश्वासघात कधीच
करणार नाही. मी व माझा माधव जर इतकी एकजीव झालीं आहोंत तर
त्याचे व माझे विचार एकाच दिशेने व एकाच सुरांत चाललेले असणार. माझ्या
मनांत आतां जे विचार येत आहेत तेच विचार माझें लग्न ठरलेलें समजल्यावर
त्याच्याहि मनांत चालू होणार व माझ्या निश्चयाप्रमाणें त्याच्याहि निश्चय होणार
की, यमू हीच आपली स्वामिनी आहे व तिच्याशिवाय इतर कोणत्याहि
मुलीशीं आपण लग्न करणें हा व्यभिचार आहे ! झाला माझा निश्चय-मला
यांनीं कोणाच्याहि गळ्यांत बांधलें तर मी त्याच्याशीं पत्नी या नात्यानें
प्राणांतीहि संबंध ठेवणार नाही ! !

हे सर्व विचार तिच्या मनांत स्फुरत असतां यमू अर्धवट गुंगीत होता.
विचारांच्या वादळांत तिला खरोखरच झोंप लागली.

रमावाईचा मृत्यु—

८

मुरलीधरपंतांनी ठरल्याप्रमाणे गोविंदरावांना यमूविषयी पत्र लिहिलेच. त्या पत्रांत त्यांनी आपल्या जहरी अंतःकरणांतील कालकूट शक्य तेवढे ओकले होते. आधीच गोविंदरावांच्या हृदयांत यमूविषयी फार बत्सलभाव आणि त्यांत या विषाची भर पडल्यावर काय विचारतां ? यमूच्या विरहाने व्यग्र झालेल्या रमावाईच्या अंतःकरणाला डागण्या द्यायला त्यांना अधिकच अवसान चढले व चालून आलेल्या या मंथीचा त्यांनी पुरेपूर उपयोग करून घेतला.

“ पूर्वापासूनच मी तुला सांगत होतो की, पोरीचं लक्षण काहीं ठीक दिसत नाही म्हणून ! तिला यापूर्वीच पिवळी करून मोकळा झालो असतो तर कुळाला काळोखी लागण्याचा आजचा हा प्रसंग तरी टळला असता ! ”

“ ते मुरलीधरपंत वन्संच्या सांगण्यावरून लिहिणार आणि आपण त्यावर विश्वास ठेवणार ! यमूचं वय ते किती आणि ते भलतंसलतं लिहितात तरी काय ? ती आपल्या डोक्यासमोर नसली आणि ती अगदी वाईटांतील वाईट आहे असा आपला पूर्वग्रह असला तरी शक्याशक्यतेचा कांहीं विचार नको का करायला ? तेरा चौदा वर्षांच्या परकऱ्या पोरीसंबंधानं असलं कांहीतरी लिहायला त्या मुरलीधरपंतांचा हात धजावला तरी, कसा म्हणते मी ? ”

“तेरा चौदा कां ? चौदा पुरीं झालीं तिला ! आणि शिवाय असं कीं, तुला परकरी वाटणारी तुझी पोरगी वाटेल तसले थेर करायला जर धजुं शकते तर तिचा तो चवचालपणा मला कळविण्यास मुरलीधरपंत धजले तर त्यांत आश्चर्य कसलं आलं आहे ? तुझ्या पोटाच्या पोरीनं माझ्या कुळाला काळोखी फांसली याचं मला वाईट वाटतं. पण त्याचबरोबर मला वेळींच सावध होण्याचा इषारा दिल्याबद्दल मुरलीधरपंतांचे मी आभार न मानणं म्हणजे कृतघ्नपणाचा दोष पदरीं बांधून घेण्यासारखं आहे. आतां या विषयाची अधिक वाच्यता करणं व्यवहाराला धरून होणार नाहीं. कोळसा उगाळावा तितका काळाच ! जो मुलगा त्यांनीं यमूसाठीं पाहून ठेवला असल्याचं ते लिहितात, त्याला ती एकदम देऊन टाकून मोकळं होणं एवढाच एक मार्ग या चमत्कारिक परिस्थितींत अवलंबिण्यासारखा आहे. मुरलीधरपंत कांहीं परके नाहीत कीं वैरी नाहीत. त्यांनीं जो मुलगा यमूसाठीं पाहिला असेल तो तिला सर्वथैव अनुरूप असाच असणार. आतांच मी त्यांना पत्र घालून कळवितों कीं, त्यांच्या बेताला माझी पूर्ण संमति आहे म्हणून ! ”

“आपण या गोष्टीचा आधीं पुरतेपणीं विचार केला आहे का ? आपल्या पंारीची जन्माची गांठ घालतांना अविचार केल्यामुळें आजपर्यंत हजारों आई-बापांना आपलें म्हातारपण रडत घालवावें लागलें आहे. यमूचं लग्नच करायचं असेल तर तिला योग्य असा एकच नवरा मुलगा आहे. पण मुळीं ती लग्न करण्याइतकी मोठी झाली आहे हेंच मला पटत नाहीं ! ”

“मग तिनें चालविलेले हे घाणेरडे ढंग पटतात वाटतं ? ती इकडे असतांना मी कांहीं बोललों तर पूर्वग्रहानं माझं मन दूषित झालं असल्यामुळें मला तिची प्रत्येक गोष्ट वाईट दिसते, असं तरी तुला म्हणतां येत होतं. पण आतां परस्पर ति-हाईतांकडूनहि त्याच तक्रारी येऊं लागल्या आहेत एवढं बरं आहे. मीच अशा मजकुराचं पत्र मुरलीधरपंतांना लिहायला सांगितलं होतं असं तर नाहीं ना तुझं म्हणणं ? त्यांनीं जें प्रत्यक्ष पाहिलं तें त्यांनीं मला कळविलं.

रमाबाईचा मृत्यु—

नाहींतर उद्यां मीच त्यांना दोष दिला असता. उभ्या जन्माचा सत्यानाश करण्यासारखं एखाद्या मुलीसंबंधानं खोटंनाटं लिहून त्यांना काय फायदा ? ”

“ आपला स्वतःचा काडीचाहि फायदा नसतांना केवळ आपल्या कुजक्या मनाचं समाधान करून घेण्यासाठीं सर्वथैव निरपराध व्यक्तीवर नाहीं नाहीं तमले आरोप करणारे काळ्या काळजाचे मांग समाजांत कांहीं थोडेथोडेके आढळत नाहीत ! त्यांत त्यांचा कांहीं स्वार्थ साधत असता तर त्या त्यांच्या वागणुकींत, कनिष्ठ जातीचा कां होईना, पण कांहीं अर्थ आहे असं म्हणतां येणं शक्य होतं ! पण केवळ आपल्या सडक्या काळजाची तहान भागविण्यासाठीं कोणावर तरी भलभलते आरोप करायचे व ते खरे असल्याबद्दल लोकांची खात्री करून देण्याचा खटाटोप आरंभायचा, म्हणजे असल्या नरपशूंकरितां ब्रह्मदेवानं स्वतंत्र सांचा केला असला पाहिजे असंच म्हणणं भाग पडतं. बिचाऱ्या यमू-बद्दल असं खोटंनाटं लिहून त्या थेरड्याला काय मिळालं कुणास ठाऊक ! माझी अगदीं पक्की खात्री आहे कीं, असल्या कसाबांचा सारा जन्म असलीं काळीं कृत्यें करण्यांतच गेला असल्यामुळें त्यांचं अंतःकरण व त्यांचं डोकं तसल्याच दूषित विचारांनीं सडून गेलेलं असतं; आणि त्यामुळें कोणाची कोणतीहि गोष्ट त्याच एका घाणेरड्या अर्थानं घेण्याची त्यांना संवयच लागलेली असते. ”

मुरलीधरपंत हे गोविंदरावांच्या वडील भगिनीचे पतिराज ! तेव्हां त्यांच्या-बद्दल अपमानास्पद असा उल्लेख केल्याबरोबरच गोविंदरावांचें पित्त एकदम भडकलें होतें. पण रमाबाईंनीं त्यांना सवडच दिली नाही. सर्व बोलून झाल्यावर त्यांनाच विचार पडला कीं, इतकें आपल्याला बोलवणें तरी कसें ?

“ निष्कारण दुसऱ्यावर आरोप करून स्वतःच्या मनाचं समाधान करून घेणाऱ्या वर्गाप्रमाणेंच, आपल्या हातून जे दोष घडतात तेच इतरांच्या हातून घडल्यास त्यांत आश्चर्य कसलं, असा पोक्त विचार करून वाटेल त्या घाणेरड्या अपराधाबद्दल सुद्धा क्षमा दाखवून त्यावर पांघरून घालण्याचा प्रयत्न करणारा

एक मुर्दाड वर्गहि जगांत नांदत असतो हें विसरून भागणार नाही. आपल्या पोटच्या पोरीसंबंधानं लोकांना अशी शंका येणं हें सुद्धा एखाद्या आईला लांछनास्पद वाटलं असतं ! मुरलीधरपंतांना तरी प्रत्यक्ष पुराव्याच्या अभावीं यमूवर असल्या प्रकारचा आरोप करण्याचा धीर झाला असता का ? तिचं वय किती आहे व तिच्या हातून असला घाणेरडा अपराध घडणं शक्य तरी आहे का, हें काय तुलाच कळतं आणि त्यांना कळत नाही ? आडांत असल्याशिवाय पोहोच्यांत येत नाही आणि पिकल्याशिवाय विकत नाही. हें पत्र वाचल्यापासून मला तर माझा जीव नकोसा झाला आहे. या एवढ्याशा वयांत हिचं हें अमं वर्तन तर आणखी थोडी मोठी झाल्यावर ही काय करील देव जाणे ! मुरलीधरपंतांच्या योजनेला संमति देण्याशिवाय मला तरी दुसरा कोणताहि मार्ग श्रेयस्कर वाटत नाही. एखाद्या माणसाच्या हातून एखादं सत्कृत्य घडलं तर तें जगाला समजतंच असं नाही परंतु दुष्कृत्याचा बन्ना मात्र ताबडतोब होतो व लोकहि तसल्या गोष्टींवर विश्वास ठेवायला एका पायावर तयार असतात ! यमूचं लग्न यापुढं लांबणीवर टाकलं तर कांहीं दिवसांनीं तिला नवरा मिळणं सुद्धा मुश्किलीचं होऊन बसेल आणि कोणी हरीचा लाल तिच्याशीं लग्न करायला तयार झालाच तर तो समाजाच्या टवाळीला मात्र पात्र होईल ! मी आतां लिहितोंच पत्र. तूं या बाबतींत थोडासा अधिक विचार करशील तर तुलाहि माझंच करणं बरोबर हें पट्टं लागेल ! ”

असें म्हणून गोविंदरावांनीं पत्र लिहूनहि टाकलें. तें त्यांनीं रमाबाईंना वाचूनहि दाखविलें नाही. त्यांना काय वाचून दाखवावयाचें ? गोविंदरावांच्या बोलण्यावरून त्यांनीं लिहिलेल्या पत्रांतील मजकूर काय अर्थाचा असणार याची रमाबाईंना कल्पना होतीच !

मुरलीधरपंतांनीं यमूवर केलेल्या आरोपाची गोविंदरावांनीं अशा रीतीनें वासलात लावावी, याचें रमाबाईंना फार वाईट वाटलें. गोविंदरावांनीं यमूला

रमाबाईचा मृत्यु—

ताबडतोब मुंबईला पाठविण्याबद्दल लिहिलें असतें तर चालण्यासारखें नव्हतें का ? पण तसें त्यांनीं केलें अग्तें तर ते गोविंदराव कमले ? रमाबाईंना गोविंदरावांचा मगस्वी राग आला. यमूच्या जन्मापासून रमाबाई गोविंदरावांवर मनापासून कधीं रागावल्या असतील तर आजच ! हे आपल्या पतिधर्माप्रमाणें पितृधर्मालाहि अखेर पारखे झालेच ना ? यमूचें यापुढील आयुष्य आतां जाणार तरी कसें ? माधवाचा तिला जबरदस्त लग्न लागलेला. यमूचें दुसऱ्या मुलाशी लग्न लागल्याबरोबर तिला माधवाशीं उभ्या आयुष्यांत दोन शब्दसुद्धां मोकळेपणीं बोलावयाम भिळणार नाहींत. तिचें दुसऱ्याशीं लग्न झालेलें पाहून बिचाऱ्या माधवाची किती निराशा होईल ? पार्वतीबाई आणि मी एकमेकींना बहिणी मानीत आलों आणि या दोघांच्या लग्नाबद्दल एकमेकींशीं वचनबद्धि झालों. त्यांना काय वाटेल ? या बाबतीत मला काहीच करतां येण्यासारखें नाहीं काय ? माधव मला भेटला म्हणजे त्याला मी काय सांगूं ? त्याची समजूत मी कशी घालूं ? त्यांना कांहीं सुचना. त्यांचें डोकें बधिर झालें. त्यांना गरगरल्यासारखें होऊं लागलें. सर्वांग गळल्यासारखें वाटूं लागलें. नुमतें बसून रहाणें सुद्धां त्यांना कठीण झालें. बसल्या जागींच त्या लवंडल्या. गोविंदराव पत्र टाकून आलेले सुद्धां त्यांना समजलें नाहीं. गादी पसरण्यासाठीं गोविंदरावांनीं त्यांना दोनचार हांका मारल्या, त्यांचीहि त्यांना दाद लागली नाहीं. शेवटीं गोविंदरावांनीं त्यांना हातानें गदगदां हालविलें तेव्हां आपणाला कोणी तरी हालवीत आहे एवढें त्यांना समजलें. पण त्यांना उठतां येईना व डोळेहि उघडण्याची इच्छा होईना. गोविंदराव चिडले. त्यांनीं रमाबाईंच्या पाठीवर जोरानें चापटी मारली पण तिचाहि कांहीं उपयोग झाला नाहीं. गोविंदरावांना कांहीं कल्पना होईना. त्यांनीं शेवटीं रमाबाईंच्या अंगाला हळूंच हात लावून पाहिला तों तें धमधमलेलें लागलें. पण त्याची त्यांना फारशी पर्वा वाटली नाहीं. आदळआपट करून त्यांनीं आपली गादी पसरली—त्यांना अपरिहार्य कारणामुळें आदल्या दिवसापासून घरीं निजणें भाग पडलें होतें—व ते झोंपून गेले ! रमाबाईंना पडल्या

ठिकाणाचि झोंप लागेल असा त्यांचा तर्क ! परंतु रमाबाईंना झोंपहि स्वरुथ लागेना किंवा उठवेहि ना ! त्यांना एकावर एक स्वप्ने पडूं लागलीं. एका स्वप्नाचा दुसऱ्या स्वप्नाशीं संबंध नाहीं—दुसऱ्याचा तिसऱ्याशीं मेळ नाहीं. कधीहि न बघितलेल्या व्यक्ती व न बघितलेलीं स्थळे त्यांना एकसारखीं दिसूं लागली. एका स्वप्नांत त्यांना यमूच्या लग्नाची तयारी चाललेली दिसली. नवरा मुलगा बरा दिसत होता. सर्व पूर्वविधी झाले. अंतरपाट धरला गेला. मंगलाष्टकें सुरू झाली. मंगलाष्टकें संपून वाद्यांच्या कडकडाटांत अंतरपाट बाजूला सारला गेला. यमू उभी होती तशीच उभी राहिली. ती एखाद्या मेणाच्या बाहुलीसारखी निर्जीव दिसत होती. तिच्या पाठराखणीनें तिला हालविलें. पण हालविल्याबरोबर तिची हालचाल सुरू होण्याऐवजीं ती धाडकन् खालीच पडली. तिच्या कुडींतलें प्राण निघून गेला होता. ती पडली तों तिचें डोकें माधवाच्या मांडीवर पडलें. रमाबाईंनीं एकदम किंचाळी फोडली. गोविंदराव जागे झाले. पहातात तों रमाबाईंचें सर्व अंग घामानें भिजून चिंब झालेलें ! रमाबाईंची दृष्टीहि साफ बदलून गेली होती. गोविंदरावांना त्यांची भीति वाढूं लागली. त्यांनीं घाईघाईनें कपडे घातले व डॉक्टरांना आणण्यासाठीं ते निघून गेले. चुकूनमाकून मेली तर हिच्या खुनाचा आरोप आपल्यावर यावयाचा अशा काल्पनिक भीतीमुळेच गोविंदरावांनीं एवढी तत्परता दाखविली ! रमाबाईंना एकसारखें रडूं येत होतें. यमू खरोखरच इहलोक सोडून गेली असें त्यांना वाटूं लागलें. डॉक्टर आले व त्यांनीं रमाबाईंची नाडी पाहिली तों ती सांपडेच ना ! डॉक्टर गडबडले. त्यांनीं थर्मा-मिटर, स्टेटोस्कोप वगैरे लावल्यासारखें केलें व ते उठले. औषध आणण्यासाठीं गोविंदरावहि निघाले. दाराबाहेर पडल्यावर फी हातावर पडतांच केस 'होपलेस' असल्याबद्दल डॉक्टरांनीं आपला अभिप्राय व्यक्त केला. 'तुमच्या समजुती-साठीं पाहिजे तर औषध देतों लिहून पण उद्यांची सकाळ यांना दिसेल असें मला तरी वाटत नाहीं' असें ते म्हणाले. या एवढ्याशा गोष्टीचा रमाबाईंवर

रमाबाईचा मृत्यु—

इतका भयंकर परिणाम होईल अशी गोविंदरावांना कल्पनाहि नव्हती. ते जेम-तेम औषध घेऊन आले व त्यांनी कसाबसा एक डोस रमाबाईंना पाजला. रमाबाईंच्या मनांतून काहींतरी बोलावयाचे होतें असें त्यांच्या मुद्रेवरून स्पष्ट दिसत होतें. परंतु एक शब्दहि बोलण्याची त्यांना उमका नव्हती. गोविंदरावांना आज कितीतरी वर्षांनी त्या माउलीची कीव आली. त्यांना आपल्या पत्नीविषयी याक्षणीं पूर्वीचा जिव्हाळा वाटूं लागला. आज कितीतरी वर्षे आपल्या पत्नीशीं आपण केलेली अन्यायाची वागणूक त्यांना आज आठवूं लागली. आपण सर्व बाजूंनी छळण्याची पराकाष्ठा केली असतां हि या साध्वीनें आपला अपमान कधीं केला नाही. इतकेंच नव्हे तर माझ्या सुखासाठींच हिनें सारा जन्म धडपड केली. स्वयंपाक करणाऱ्या बाईला किंवा मुलें सांभाळणाऱ्या दाईला वागवितात तशी हिला आपण आज इतकीं वर्षे वागविली याचा त्यांना आतां पश्चात्ताप वाटूं लागला. मनुष्य जिवंत असेपर्यंत त्याची खरी किंमत बहुधा कोणाला कळत नाही, हें तत्त्व त्यांना आतां प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याची पाळी आली तेव्हां, पटूं लागलें. कित्येक वर्षांत आपण हिला सुखाचा शब्द सुद्धां दिला नाही, आतां हिच्या मरणकालीं तरी हिची इच्छा आपण पूर्ण करावी, अशी सद्भावना गोविंदरावांच्या अंतःकरणांत उद्भवली. ते रमाबाईंच्या जवळ जाऊन बसले व त्यांचें डोकें त्यांनीं आपल्या मांडीवर घेतलें. तसल्या त्या बेशुद्ध अवस्थेंत सुद्धां, देवाप्रमाणें पूज्य मानलेल्या आपल्या पतीचा स्पर्श होतांच रमाबाईंना नवजीवन प्राप्त झाल्यासारखें वाटूं लागलें. आज कित्येक वर्षांत त्यांना असला आनंद अनुभविण्यास मिळाला नव्हता. त्यांच्या पतीचा त्यांना स्पर्श होई तो फक्त त्यांच्या पायाचा व त्यांच्या तोंडाचा शब्द ऐकावयास मिळे तो शिवीचा ! गोविंदरावांनीं त्यांचें डोकें आपल्या मांडीवर घेऊन त्यांच्या अंगावरून प्रेमानें हात फिरवितांच रमाबाईंना इतका आनंद झाला कीं, त्या भरांत आपण प्रत्यक्ष नंदनवनाचेंच सुख अनुभवीत आहोंत कीं काय असा त्यांना भास होऊं

लग्नाचा फांस

लागला. त्यांना वाटलें कीं, इतकीं वर्षे केलेल्या कडक तपश्चर्येचें फळ आज आपल्याला मिळालें. गोविंदरावांचे डोळे पाण्यानें भरून आले.

“असं काय बरं करतेस वेड्यामारखें ? नीट माझ्याकडे बघ ना ! अमं काय ? माझ्याकडे पहाण्याची तुला भीति का वाटते ? भिऊं नकोस. आजपर्यंतचा मांगव्हदयी गोविंदराव आतां उरलेला नाही. पश्चात्तापाच्या अर्प्पित जळूनपोळून पवित्र झालेला हा गोविंदराव तुला करुणेच्या स्वरांत आपणाकडे पहायला विनवीत आहे. नाहींच का तुला माझ्याकडे पहाण्याची इच्छा होत ? माझ्याशीं दोन शब्द तरी बोल. दोन शब्दांनाहि का मी महाग झालों ? आजपर्यंत मी तुझ्याशीं क्रूर दैत्याप्रमाणें वागत असूनहि तूं माझी कधीं अवज्ञा केली नाहीस किंवा माझ्या सेवेत कधीं कसूर केली नाहीस; आणि आज मी पश्चात्तापाने होरपळून जाऊन दीनाप्रमाणें तुझी करुणा भार्कित असतांना माझ्या विनवणीकडे लक्षहि देण्याची तुला इच्छा होऊं नये ?”

त्यांच्या बोलण्यातील एक अक्षरसुद्धां रमाबाईंना समजत नव्हतें. त्यांचा झालेला स्पर्श फक्त त्यांस कांहींसा समजत होता. त्या स्पर्शाबरोबर त्यांना झालेला आनंद आतां त्यांच्या मुखावर किंचित् प्रमाणांत दिसूं लागला. गोविंदरावांना वाटत होतें कीं, आपलें भाषण हिला आंतून समजत असलें पाहिजे. रमाबाईंचा चेहेरा किंचित् हंसरा होतांच गोविंदरावांचें पित्त एकदम भडकलें. त्यांच्या मूळ स्वभावानें पुनः डोकें वर काढलें. रमाबाईंच्या आसन्नमरण स्थितीचा त्यांना क्षणमात्र विसर पडला. “मला पश्चात्ताप झालेला पाहून, शेवटीं आपलाच विजय झाला अशा तोऱ्यानें, तूं माझ्याकडे पाहून कुत्सित तऱ्हेनें हसंते आहेस काय ? मला झालेल्या पश्चात्तापामुळें माझी कींव करण्याऐवजीं तूं माझा उपहास करूं पहातेस ? हा अपमान सहन करण्याइतका नादान मी खास नाही,” असें म्हणून त्यांनीं आपली मांडी झटक्यानें काढून घेतली. स्वर्गांतून एकदम पाताळांत आपली रवानगी झाल्यासारखें रमाबाईंना वाटूं लागलें. त्यांच्या हृदयाची क्रिया

रमाबाईचा मृत्यु—

बंद पडून त्यांच्या चेहेऱ्यावर प्रेतकळा आली. रमाबाईंना त्याच स्थितीत टाकून गोविंदराव आपल्या गादीवर येऊन पडले. रमाबाईंशी त्यांचा विवाह झाल्या-पासूनचा प्रत्येक दिवस त्यांना आठवू लागला. पहिली दोन तान वर्षे आपले हिच्यावर किती प्रेम होतें ? सर्व जगाला आमचा हेवा वाटत होता. आपली पत्नी गर्भवती झालेली पाहून आपल्याला किती आनंद झाला ? परंतु आपण मित्र म्हणून समजत असलेल्या एका सर्पानें आपल्या पत्नीविषयी आपल्या कानांत गरळ ओकलें व त्या दिवसापासून आपल्या संसारसुखाला जी ओहोटी लागली ती कायमचीच ! यमूच्या चेहेऱ्यांत माझ्या चेहेऱ्याची छटासुद्धा नाही यामुळे तर माझी त्या चांडाळाच्या म्हणण्याविषयी खात्रीच झाली ! किती मूर्ख मी ! त्या नांवाच्या सांगण्यांत सत्याचा अंशहि असता तर आपणाला कधी तरी तसें दिसलें नसतें का ? बायका काय कधी माहेरी जात नाहीत ? नवऱ्याशिवाय इतर पुरुषांशी त्यांच्या काय बोलण्याचालण्याच्या ओळखी असूं शकत नाहीत ? खरोखर महामूर्खच मी ! त्या दिवसापासून रमेशीं आपण एक शब्दसुद्धा कधी प्रेमानें बोललों नाहीं किंवा यमू जन्माला आल्यापासून यमूचा कधी पापा घेतला नाहीं ! आपण अशा प्रकारें प्रतारणा केली असतां हि तिचें माझ्यावरील प्रेम कायम रहावें, असें माझ्यांत तिला काय दिसलें ? निव्वळ या हिंदुस्थानांत मां 'हिंदु' म्हणून जन्माला आलों व हिंदुगंस्कृति रोमरोमांत भरलेली आर्यकन्या मला पत्नी लाभली म्हणूनच मी दगड असूनहि हिनें मला देवाप्रमाणें मान दिला नि माझी पूजाअर्चा केली. सारा जन्म तर हिचा आपण छळ केलाच पण उद्यां सकाळच्या आंत ही इहलोक सोडणार असें डॉक्टरांनीं निश्चयात्मक सांगितलें असतां हि उरलेले थोडेसे तास हिला सुख देण्याचें पुण्य आपल्या हातून घडलें नाहीं. कोणास ठाऊक ? मी काय बोललों तें तिला कदाचित् समजलेंहि नसेल ! इतक्या वर्षांत जिनें माझा कधीहि उपहास केला नाहीं ती मृत्यूच्या मांडविरून तो करील, अशी मी कल्पना तरी कशी करून घेतली ? अशा विचारानें ते उठले व रमाबाईंचें डोकें त्यांनीं पुनः आपल्या मांडीवर घेतलें. पण तें

सांवरलें जात नसल्याचें त्यांच्या लगेच लक्षांत आलें. अंगाला हात लावून पाहिला तों तें कालासारखें गार पडलेलें ! गोविंदराव घाबरले. दाराची कडी काढून त्यांनीं शेजारच्या गृहस्थाला हांक मारली. त्या गृहस्थानें आपल्या पत्नीला उठविलें. ती बाई आली व तिनें रमाबाईंच्या अंगाला हात लावून पाहिला. रमाबाईंनीं या नश्वर जगाला रामराम ठोकला होता. शेजारधर्म पाळण्यासाठीं ती बाई हेल काढून रडूं लागली. चाळींतील सर्व बिन्हाडें जागीं झालीं. पार्वतीबाई जाग्या होतांच त्या धांवतच रमाबाईंच्या प्रेताशीं आल्या व 'तार्ई' म्हणून त्या कलेवराला त्यांनीं घट्ट मिठी मारली. माधव त्यांच्या पाठोपाठ होताच. त्यालाहि रडूं आंवरणें अशक्य झालें. माणुसकीला स्मरून गंगाधरपंतहि आले व गोविंदरावांचें त्यांनीं यथोचित शब्दांनीं सांत्वन केलें. रमाबाईंच्या मृत्युसमयीं त्यांना जीव कीं प्राण वाटणारी यमू त्यांच्याजवळ नसल्याबद्दल सर्वांनाच वाईट वाटलें.

एक खरी आर्य स्त्री या नश्वर जगाला सोडून शाश्वत सुख अनुभविण्यासाठीं स्वर्गांत निघून गेली ! सारा जन्म तिनें दुसऱ्यासाठीं कष्ट सोसण्यांतच घालविला. त्या कष्टांचा मोबदला तिला कधीं मिळाला नाहीं व तिनेंही त्याची कधीं अपेक्षा केली नाहीं. आपला देह चंदनाप्रमाणें दुसऱ्यांच्या सुखासाठीं स्निजविणाऱ्या या आर्य स्त्रियांत किती जणींच्या नशिबी सुखाचें मरण लिहिलेलें असेल तें एका परमेश्वरालाच माहीत !!

गोविंदरावांची पत्नी रमाबाई गोविंदराव ह्यात असतां हि विधवा होती. परंतु रमाबाईंचे पति गोविंदराव आपल्या पत्नीच्या मृत्यूनंतर हि विधुर झाले नाहींत. त्यांची खासगी सौभाग्यवती अद्यापि ह्यातच असल्यामुळे त्यांना स्वतःला विधुरावस्थेचें दुःख यत्किंचितहि जाणवेलें नाहीं.

जगांतील सर्वच माणसांच्या नाहीं तरी निदान स्वतःच्या दृष्टीनें तरी आपल्या पत्नीच्या मृत्यूला आपणच कारण झालों या जाणीवेनें, आपल्या पापाच्या क्षालनार्थ खासगी सौभाग्यवतीच्या दाराचा उंबरठा ओलांडावयाचा नाहीं असा निर्धार रमाबाईंच्या मृत्यूबरोबर त्यांनीं केला. परंतु हें त्यांचें वैराग्य क्षणिक होतें. पांच सहा दिवसांतच संन्यस्त जीवनाचा कंटाळा येऊन ते आपल्या उपपत्नीच्या दर्शनाला गेले व तिच्याकडेच त्यांनीं आपला कायमचा तळ ठोकला.

रमाबाईंच्या मृत्यूची वार्ता यमूला कळल्यापासून तिची स्थिति फारच केंविलवाणी झाली. आल्याबाईंनीं चालविलेल्या जाचांत या नवीन दुःखाची भर पडल्यामुळे तिला ‘नको हा जीव’ असें होऊन गेलें. पुण्याला आपलें जाऊन यायचें म्हणून गोविंदराव गेले इतकेंच. तेथें गेल्यानंतर यमूच्या नजरेला नजर लावण्याची गोविंदरावांना भीति वाटूं लागली. कारण तिला पाहतांच त्यांना रमाबाईंची आठवण होई व त्यांच्या खुनाचें भीषण चित्र दिसूं लागे.

यमूचें पाप हातावेगळें करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. मात्र तसें करतांना नवरा मुलगा शक्य तितका चांगला शोधण्याचा त्यांनीं निश्चय केला व मेहुण्यांच्या मदतीनें त्या उद्योगास लागले. लवकरच त्यांना मनाजोगें स्थळ मिळालें व लगेच तिथि-निश्चयहि करून टाकण्यांत आला.

दुपारीं जेवण आटोपल्यावर यमू सुदाम्याकडे गेली. तिला आतां आत्या-बाईंच्या माराचें फारसें कौतुक वाटत नसे. शिवाय रमाबाई वारल्यापासून व विशेषतः गोविंदराव पुण्यास आल्यापासून आत्याबाईंच्या वागणुकींत बराच फरक पडला होता. यमू आली तेव्हां सुदामा कांहींतरी लिहीत बगल होता.

यमू म्हणाली, “ भाऊ, यापुढें तूं आतां कोणाजवळ शिकशील ? ”

“ असं कां विचारतेस तूं यमूताई ? ”

“ यापुढं मला तुला शिकवितां येणार नाहीं. ”

“ कां बरं ? तुझे वडील तुला मुंबईला घेऊन जाणार आहेत कीं काय ? ”

“ एवढं कुठं आहे माझं भाग्य ? त्यांनीं माझं लग्न ठरवून टाकलं असून आणखी आठदहा दिवसांतच मला सासरीं जावं लागणार आहे ! ”

“ वाः ! मग तुला आतां यमूताईऐवजीं यमूबाईंच म्हणूं लागलं पाहिजे. तुला आतां अस्मान ठेंगणं वाटूं लागलं असेल, नाही ? ”

“ आपणास लग्नाचा सोहोळा अनुभविण्यास मिळणार म्हणून मुलींना लग्न ठरल्यावर आनंद वाटत असतो असं म्हणतात. पण मला मात्र माझ्या ठरलेल्या लग्नाबद्दल मुळींच आनंद होत नसून उलट दुःख मात्र होतं आहे ! ”

“ कां बरं ? आपल्या माहेरच्या माणसांना सोडून अनोळखी ठिकाणीं जावं लागणार म्हणून ? ”

“ नाहीं. माझ्या मनाला ओढ लावणारी माहेरीं अशी एकच व्यक्ति होती. पण देवानं तिलाहि माझ्यापासून दूर केली.—” हें बोलतांना यमूला आपल्या

हिरा—

आईची आठवण झाली व कंठ भरून आल्यामुळे तिला पुढे बोलता येईना. सुदाम्याचेहि डोळे पाण्याने भरून आले. दुःखाचा पहिला आवेग ओसरल्यावर यमू पुनः बोलू लागली.

“भाऊ, तू माझं एक काम करशील का ?”

“यमूताई, तुला याबद्दल शंका कां बरं आली ? तुझं कोणतंही काम मी करीन. इतकंच नव्हे तर तें करीत असतांना मला इतर कोणत्याहि गोष्टीपेक्षा अधिक आनंद होईल.”

तिने त्याला माधवाबद्दल सर्व हकिकत सांगितली. “त्याने विचारलेंच तर त्याला माझा एवढाच निरोप सांग की, निव्वळ काकांच्या पुढे माझा कांहीं इलाज चालेना म्हणूनच माझं दुसऱ्याशी लग्न झालं !”

“तुझा निरोप तर मी सांगेनच. पण मी म्हणतो की, तू त्याला एक पत्रच कां नाही लिहून टाकीत ? तुला पाकीट आणून देऊं का ?”

“नको. मला त्याला पत्रच लिहायचं असतं तर आजपर्यंत नसतं कां लिहितां आलं ? पण मला दुःख होत असलेलं पाहून त्याचा जीव तिकडे कळवळून जाईल आणि तें मला नको आहे. तो माझा आहे—मी त्याची आहे. त्याच्या जिवाला यातना होणं यापेक्षां माझ्या मनाला अधिक दुःखाची गोष्ट कोणतीच नाही. देव बिचाऱ्याला नेहेमीं सुखांत ठेवो ! आज ना उद्यां त्याला माझ्या लग्नाचा गोष्ट कळेलच. त्याला पहिल्यानें जरा आश्चर्यच वाटे. कींहीं दिवसांनीं कदाचित् त्याला माझा विसर पडेल व तो आपला संसारहि थाटील. माझा माधव !—कोठेंहि असला—कसाहि असला—तरी तो माझाच माधव ! त्यानें जरी...” इतक्यांत “यम्ये” अशी आल्याबाईची कर्कश हांक ऐकूं आली.

आणखी आठदहा दिवसांनीं यमूचें लग्न झालें व ती सासरीं गेली. गोविंदराव मुंबईला आपल्या उपपत्नीकडे निघून गेले.

यमूचा नवरा बापूसाहेब इन्टर सायन्सच्या वर्गात होता. त्याची आई आज बरेच महिने अंथरुणाला खिळून होती. आपल्या एकुलत्या एक मुलाचें लग्न झालेलें पहावें हीच तिची सरती इच्छा असल्यामुळें बाबासाहेबांनीं—बापूसाहेबांच्या वडिलांनीं—बापूसाहेबांचें लग्न उरकून टाकलें. बाबासाहेबांचीं स्वतःचीं मर्ते बालविवाहाच्या अगदीं विरुद्ध होती. परंतु पत्नीच्या शेवटच्या इच्छेपुढें त्यांनीं स्वतःच्या मतांची फारशी प्रतिष्ठा ठेविली नाही. या बालविवाहाचें दुष्परिणाम घडूं द्यावयाचे नाहींत अशाबद्दल दक्षता बाळगिण्याचा मात्र त्यांनीं संकल्प केला होता. लग्न झाल्यानंतर चारपांच दिवसांनीं बापूसाहेब मुंबईस परत गेला व बाबासाहेबांनीं यमूला—म्हणजे आतांच्या वैजयंतीला—मुलीच्या शाळेंत घातलें.

सुदाम्याला आतां त्याची जागा आवडेनाशी झाली. तेथे त्याला वारंवार आपल्या यमूताईची आठवण होऊं लागली. तिचें सासर त्याला माहीत होतें. पण तेथें जाण्यास त्याला धीर होईना. कारण त्या माणसांची सांपत्तिक स्थिति—त्यांचा सामाजिक दर्जा—वगैरेंचा विचार केला असतां आपण तेथें जाण्यानें त्यांना कमीपणा येण्याचा संभव आहे असें त्याला वाटे. वरें—आपण तिकडे गेलों तर यमूताईलाहि सुख होईलच म्हणून कोणी सांगावें ? न जाणों, तिच्या सासरचीहि माणसें आत्याबाईंच्या मनोवृत्तीचीं असलीं तर ? असा सर्व दृष्टींनीं विचार करून त्यानें पुण्याची कायमची रजा घेण्याचें ठरविलें. मुंबईस गेल्यावर 'माधव' तरी आपणांस पहावयास सांपडेल, असेंहि त्याला वाटत होतें. मुंबईत जाऊन त्यानें एका खाणावळींत आपला तळ दिला. पहिले दोन दिवस 'मेंबर' म्हणून राहून तिसऱ्या दिवसापासून त्यानें त्याच खाणावळींत नोकरी धरली.

यमूनें सांगितलेल्या माधवाच्या पत्त्यावर तो गेला. परंतु त्या ठिकाणीं जाऊन पहातो तों माधव किंवा त्याचीं कोणीच माणसें त्या ठिकाणीं नव्हतीं ! यमूताईनें आपणावर सोंपविलेली एवढी साधी गोष्टहि आपल्या हातून पार पडली नाहीं

हिरा—

याचें त्याला वाईट वाटलें. आणखी एकदोन दिवसांनीं त्याचें त्यालाच वाटें लागलें कीं, झालें हें एका दृष्टीनें ठीकच झालें. यमूताईला आपण माधवाला पत्र लिहिण्यास सांगत होतो तेव्हां माधवाला वाईट वाटेल म्हणून तिनें पत्र लिहिण्याचें नाकारलें होतें ! माधव आपणास भेटला असता व यमूताईचा निरोप आपण त्यास कळविला असता म्हणजे नसतें का त्याला वाईट वाटलें ?

रमाबाईच्या मृत्यूनंतर थोड्याच दिवसांत गंगाधरपंतांना मुंबई सोडणें भाग पडलें. त्यांना कांहीं तरी विकार झाला व मुंबई सोडून चांगल्या हवेच्या ठिकाणी जाऊन राहिल्याशिवाय गुण येणें शक्य नाहीं असा डॉक्टरांनीं त्यांस आपला अभिप्राय कळविल्यावरून एक तृतीयांश 'पेन्शनरीत' समाधान मानून त्यांना मुंबई सोडून कोंकणांतील आपल्या गांवीं जाणें भाग पडलें. माधवाचें शिक्षण अपुरें ठेवण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. आपली तिकडे थोडीफार ओढाताण झाली तरी हरकत नाहीं पण माधवाचें शिक्षण पुरें होऊन त्यानें नांवारूपास यावें हीच त्यांची इच्छा !

माधव आतां कॉलेजच्या रेगिडेन्सीत रहात असे. आपला खर्च भागवितांना नानांना आतां जड जाणार याची माधवाला पूर्ण कल्पना होती. नानांना आपला फारसा भार पडूं नये म्हणून तो मधूनमधून एखादी शिकवणीहि करी.

शाळेंत असतांना त्याची पुष्कळ मुलांशीं मैत्री झाली होती. परंतु मॅट्रिक पास झाल्यानंतर बरीच पांगापांग झाली. कांहींनीं नोकऱ्या धरल्या—कांहीं जण, नोकरी मिळण्याचें एक साधन म्हणून, शॉर्टहँड टाइपराइटिंग शिकूं लागले ! कांहीं कॉलेजांत जाऊं लागले. खर्चाला सोयीचें म्हणून माधव विल्सन कॉलेजांत गेला. त्याच्या शाळासोबत्यांपैकीं फक्त एकच विद्यार्थी विल्सनमध्ये आला—कारण त्याची मॅट्रिक परीक्षेंतील 'टोटल' फारशी चांगली नव्हती. त्याचें नांव सुधाकर बांदिवडेकर. शाळेंत असेपर्यंत माधवाची नि त्याची फारशी सलगी नव्हती. कारण वर्गांतील उत्तम विद्यार्थ्यांत माधवाची गणना होत असे तर सुधाकर सर्व-

सामान्य गणला जाई. पण कॉलेजांत गेल्यानंतर इतर सर्व मुलें अगदीच परकी, त्या मानानें हेच दोघे एकमेकांना जवळचे वाटूं लागले. दोघांनाहि एकमेकांपासून कांहीं साधावयाचें नव्हतें. परंतु दोन वर्षांनंतर माधव हा कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांच्या चर्चेचा विषय होऊन बसला. याला कारण कुमारी हिरा बांदिवडेकर.

हिरा ही सुधाकरची सख्खी बहीण. त्यांच्यांत फक्त दीडदोन वर्षांचें अंतर होतें. माधव आणि सुधाकर इंटर पास झाले तेव्हां ती मॅट्रिक पास झाली. सुधाकर बिल्सनमध्ये होता म्हणून तीहि त्याच कॉलेजांत जाऊं लागली. हिरा दिसण्यांत सुरेख होती. तिचा वर्ण सुवर्ण—केतकीसारखा नसला तरी गोरा होता. तिच्या शरिराची ठेवण अत्यंत बांधेसूद होती. तिच्यांतील विशेष म्हणजे तिचे पाणीदार डोळे. वरवर पहाणाराला ती थिळर वाटे.

कॉलेज सुटल्यानंतर हिरा ज्या रस्त्यानें आपल्या घरीं जाई त्या रस्त्याला विद्यार्थ्यांची खूपच गर्दी उडत असे. कित्येक तिच्या आघाडीस चालत व कांहीं मुत्सद्दी डोक्याचे विद्यार्थी हिरेपेक्षां सावकाश चालून तिला आपल्या नजरेच्या टापूंत कायम ठेवीत. पुढें जाणारे विद्यार्थी हिरा चुकूनमाकून आपणांकडे पहात असेल या आशेंत दंग असत; बरोबर पण बाजूनें चालणारे विद्यार्थी एकमेकांच्या लाजेनें तिच्याकडे उघडपणें पहात नसत पण प्रत्येकजण एकमेकांशी नजर चुकवून चोरट्या नजरेनें तिच्यावर मारा करण्यांत समाधान मानून घेत; तिला आपल्या नजरेच्या टापूंत ठेवणारे विद्यार्थी, आपण हिरेच्या पुढेंपुढें करणाऱ्या लंपट विद्यार्थींपैकीं नाहीं अशी शेखी भिरवीत ! त्यांपैकीं कांहींना मनांतल्या मनांत अशीहि शंका येत असे कीं, आपण तिच्याबरोबर किंवा तिच्या पुढून चालूं लागलों म्हणजे चुकूनमाकून तिच्या नजरेस पडणार आणि नजरेस पडल्यानंतर तिनें आपला चेहेरा आंबट केला तर ? त्यापेक्षां तिलाच आपण आपल्या नजरेच्या टाप्यांत ठेवणें बरें ! याशिवाय दुसराहि एक फायदा या आपल्या मुत्सद्देगिरीनें साधतो हें त्यांना माहीत होतें. तो फायदा असा कीं, हिरा एखाद्या दिवशीं तडक आपल्या घरीं न जाता आपल्या एखाद्या नातलगाकडे किंवा मैत्रिणीकडे

हिरा—

गेली तर तिच्यापुढे चालणाऱ्या विद्यार्थ्यांना इच्छा असून सुद्धा संकोचामुळे मार्गे फिरण्याची कदर वाटत असे. बरोबर चालणाऱ्या विद्यार्थ्यांना, आपण छिचोर नसून सभ्य आहोत असे हिरेवर इंप्रेशन ठेवण्याकरिता, सरळ आपला नेहेमीचा रस्ता सुधारणे भाग पडत असे पण मागच्या मुत्सद्यांना मात्र आपले अंतर कायम ठेवून सरळ तिच्या मागोमाग जातां येत असे. त्यांना एकमेकांबद्दल फारशी भीड वाटत नसे. कारण साऱ्यांची जात एकच हे आतां त्यांपैकीं प्रत्येकाला कळून चुकले होते. बरे, आपण करीत असलेला पाठलाग हिरेच्या लक्षात यावा कसा ? कारण पाठीला काहीं डोळे नसतात आणि बायकांनीं मार्गे वळून पाहिले तर लोक त्यांना हंसतात म्हणून त्या भीतीमुळे ती मार्गेहि वळून पाहील अशी त्यांना धास्ती वाटत नव्हती. परंतु एकदा हिरेनें त्यांची चांगलीच फजिती केली. त्या दिवसापासून ते तिच्या पुढून किंवा बरोबर तर नाहीच पण पाठोपाठ सुद्धा जाईनासे झाले. तो प्रसंग असा.

काहीं विद्यार्थी आपापसांत थडामस्कारी करीत आपल्या पाठोपाठ येत असतात हे हिरेला पक्के माहीत होतें. थट्टेच्या निमित्तानें ते केव्हां केव्हां आपल्यावरहि शितोडे उडविण्यास कमी करीत नसतील हीहि तिची खात्री होती. एक दिवस कॉलेजांतून घरीं जात असतां ती एका नाक्याशीं थांबली व क्षणभर विचार केल्यासारखें करून घरचा रस्ता सोडून ती भलत्याच रस्त्यानें जाऊं लागली. पांच पन्नास पावलें गेल्यावर आपले पारधी आपल्या पाळतीवर असल्याबद्दल त्यांच्या आवाजावरून तिची खात्री झाली. तिनें आपले तोंड फिरविलें, उलट दिशेनें परत फिरली व आपल्या नेहेमीच्या रस्त्यानें जाऊं लागली. फिरतांना तिनें मुद्दामच कोणाकडेहि पाहिलें नाहींसें केले. कांहीं वेळानंतर आपला अंदाज बरोबर ठरतो कीं नाहीं हें पहाण्याकरितां तिनें एकदम तोंड फिरविलें. त्याबरोबर त्या मुत्सद्यांपैकीं प्रत्येकाचा चेहेरा असा कांहीं विलक्षण झाला कीं, त्यावेळीं एखाद्यानें त्यांचे फोटो काढून स्नॅपशॉट कॉपिटिशनमध्ये

पाठविले असते तर पहिले बक्षीस कोणत्या फोटोला द्यावे याची शहानिशा करण्यासाठी परीक्षकाला चिठ्याच टाकाव्या लागल्या असत्या !

सुधाकर सहसा आपल्या बहिणीबरोबर घरी जात नसे. कारण घरी परत जातांना तिची एखादी मैत्रीण सुरुवातीला तिच्याबरोबर असेच.

सुधाकराचा जन्म कुलीन म्हणून ओळखिल्या जाणाऱ्या कुळांत झालेला नाही हे सर्व विद्यार्थ्यांस माहीत होते. पण म्हणून सर्वच त्याला हीन कुळांतील मानीत होते असे नव्हे. परंतु लहानपणी कांहीं मुलांकडून सुधाकराला आपल्या जातकुळीबद्दल कांहीं घाणेरडे शब्द ऐकून घ्यावे लागले असल्यामुळे त्याने कोणाशीहि सलगी करावयाची नाही असे ठरवूनच टाकले होते. माधवबद्दल मात्र त्याला शालेय शिक्षण अगत्यापासूनच आदर व प्रेम वाटत असे. परंतु मॅट्रिकच्या वर्गात गेल्यापासून माधवच्या वृत्तीत मात्र कल्पनातीत बदल झाला होता. त्याने खेळ वगैरे सर्व सोडून दिलेले पाहून कांहीं मुले त्याला 'शिष्ट' म्हणून चिडवू लागली होती. सुधाकराने मात्र त्या चिडविण्यांत कधी भाग घेतलेला नव्हता. कॉलेजांत जाऊ लागल्यावर चारसहा दिवसांतच दोघांची बोलाचाल सुरू झाली. सुधाकराला माधव इतका आवडू लागला की, कॉलेज सुटल्यानंतर तास अर्धा तास तरी माधवाच्या खोलीत जाऊन त्याच्याशी गप्पा-गोष्टी केल्याखेरीज त्याला घरी जावत नसे. सुधाकरहि त्याच्या अंगच्या गुणांमुळे माधवाला आपला मित्रसा वाटू लागला. सुधाकर स्वभावाने फारच प्रेमळ असून त्याच बोलणे चालणे वगैरे अत्यंत सभ्य होते. चार दोन दिवसांनी सुधाकराच्या आग्रहावरून माधवालाहि त्याच्या घरी जावे लागे. चारदोन महिन्यांतच दोघांची मैत्री जमली आणि माधव नि सुधाकर एकमेकांकडे वारंवार जाऊ येऊ लागले. हिरा कॉलेजांत येऊ लागेपर्यंत तर माधव व सुधाकर एकमेकांचे जिवलग स्नेही बनले होते.

त्या दोघांची मैत्री पाहून हिरेला फार आनंद होत असे. कारण तिच्याहि माधवाबद्दल फार आदर वाटू लागला होता. इतर विद्यार्थी त्यांचा व आपला

हिरा—

कांहींहि संबंध नसतांना आपल्या भोंवतीं भोंवतीं लुडबुडत असतात, पण हा तर इतके वेळां आपल्या घरीं आला पण आपणाकडे नुसती मान वर करूनहि यानें कधीं बघितलें नाहीं ! हा भीरु तर नसेल ना, अशीहि तिला एकदोनदां शंका आली होती. परंतु माधवाचें सुधाकराशीं होत असलेलें बोलणें ऐकल्यावर तिची ती शंका लगेच नाहीशी होत असे. कांहीं दिवसांनीं तिची खात्री झाली कीं, माधव हा अत्यंत तेजस्वी मनुष्य आहे—खरा मर्द आहे !

सुधाकराची आई थोड्याच वर्षांपूर्वी निवर्तली होती. आपल्या मुलांसाठीं तिनें बराच पंसा मागें ठेवला होता. सुधाकरानें मनांत आणलें असतें तर जन्मभर निरुद्योगी राहूनहि तो आपलें आयुष्य ख्यालीखुशालींत घालवूं शकला असता. परंतु आयत्या बिळावर नागोबा होऊन फणा हालवीत बसण्याची त्याची मनःप्रवृत्ति नव्हती. हीन धंदा करून द्रव्यार्जन केलें असलें तरी त्या द्रव्याचा सधय करण्यांत पाप खास नाहीं हें त्याला समजत होतें.

प्रत्येक रविवारीं व सुटीच्या दिवशीं माधवानें सुधाकराकडे तीनचार वाजतां चहाला जावयाचें हें तर अलीकडे अगदीं ठरल्यासारखेंच झालें होतें. त्याच-प्रमाणें बहुतेक त्याच सुमारास हिरेची एखाददुसरी मैत्रीणहि तिच्याकडे आलेली असावयाची !

अशाच एका रविवारीं माधव सुधाकराच्या घरीं आला असतां, हॉलमध्ये एकटी हिराच बसलेली त्याला दिसली.

“ सुधाकर कुठें आहे ? ”

“ दादा आज दुपारींच कुठें बाहेर गेला आहे. ”

“ बरं, मग मी जातों तर. तो घरीं आला तर संध्याकाळीं सहा वाजतां मी त्याला मलबार हिलवर बोलावळं आहे म्हणून सांगा—”

“ हो—पण तुम्ही असेच निघून गेलांत तर दादा रागावेल मला. तुम्ही आलांत म्हणजे तुम्हाला चहा घेतल्याशिवाय जाऊं देऊं नको असं दादा मला बजावून गेला आहे. ”

“ तो तुमच्यावर रागावला तर त्याला माझं नांव सांगा म्हणजे झालं. त्याचा निरोप सांगण्याचं काम तुम्ही केलंत, मी आपला फार आभारी आहे. ”

“ मी आपल्या पदरचं कांहींतरी सांगतें आहे, अशी तर तुम्हांला शंका आलेली नाही ना ? ”

“ तशी शंका मला आली असती तर तसं उघड बोलून दाखविण्याइतकं धैर्य माझ्या अंगी आहे. ”

“ दादा इथं असता म्हणजे तुम्ही थांबलांच असतां ना ? ”

“ हा प्रश्न अप्रयोजक आहे. ”

“ मग मी त्याची बहीण तरी आहे ना इथं ? ”

“ पण त्या बहिणीचा नि माझा परिचय नाही. ”

“ परिचय केल्याशिवाय आपोआप कसा व्हावा ? ”

“ पण मला त्याची तितकीशी आवश्यकताच वाटत नाही. ”

हिरेला माधवाचें हें बोलणें जरा उर्मटपणाचें वाटलें. पण माधवाचा तिच्यावर छापच अशी होती की, तिला त्याच्यावर रागावणें शक्य नव्हतें.

“ जगांतील प्रत्येक गोष्ट कांहीं आपण आवश्यकतेसाठींच करित असतो असं निदान मला तरी वाटत नाही. आपला परिचय होणं आवश्यकच नसलं तरी त्यांत निदान अनिष्ट तरी कांहीं नाही ना ? ” हिरेनें विचारलें.

“ मला या प्रश्नाचं उत्तर देतां येत नाही. ”

“ तें कांहीं असलं तरी मी तुम्हाला इथून चहा घेतल्याशिवाय जाऊ देणार नाही, ” असें म्हणून ती दारांत जाऊन उभी राहिली. तिच्या हेकेखोरपणाचा व फाजील धीटाईचा माधवाला फार राग आला. परंतु एका दृष्टीनें त्याचा नाइलाज झाला. तो एका खुर्चीवर बसला व टेबलावर पडलेलें एक

हिरा—

मासिक तो चालू लागला. हिरेनें स्वयंपाकिणीला हांक मारून चहा करण्यास सांगितलें. आतां एकदां बसल्यानंतर चारदोन औपचारिक गोष्टीहि न बोलणें अग्रस्तुत होय, असें माधवाला वाटूं लागलें. नाहीतर हिरेला काय वाटेल याची त्याला कांहींच फिकीर वाटत नव्हती. परंतु आपण हिच्याशीं एक शब्द-सुद्धां बोललों नाहीं हैं तिनें सुधाकराला सांगितलें म्हणजे त्याला काय वाटेल, असें मात्र त्याला राहून राहून वाटूं लागलें.

“ एवढ्या उन्हाचा कुठें बुवा बाहेर पडला हा ? ” तो म्हणाला,

माधवाचा व हिरेचा आतांपर्यंत जो संवाद झाला होता, त्यामुळे माधवाच्या तुमडेपणाबद्दल तिला राग आला नसला तरी वाईट वाटत होतें. स्वयंपाकीण-वाईला चहा करावयास सांगितल्यानंतर माधवाला पुस्तकाचीं पानें चाळीत बसलेला पाहून तर याला आपण चहाचा आग्रह केला नसता तर बरें झालें असतें असें तिला वाटूं लागलें होतें. कांहींतरी करावयाचें म्हणून ती फुल-दाणींतील फुलांशीं खेळत बसली होती. माधवानें, प्रश्नरूपानें कां होईना, पण बोलण्यास सुरवात केली याचा तिला आनंद झाला.

“ त्याला जाणंच भाग होतं, त्याला काय करणार ? तुम्हांला उगाच फेरी पडणार म्हणून त्याला कितीतरी वाईट वाटलं ! ”

“ वाईट वाटलं ? वाईट वाटण्यासारखें यांत काय आहे ? मित्राला भेटायला पाहिजे, मग एखादे वेळीं एखादी फेरी फुकट जाणारच ! त्यांत बिघडलं कुठें ? बरं—एवढ्याशा फेरीचा त्रास वाटण्याइतका कांहीं मी नाजुक प्रकृतीचा नाही. ”

“ मनाचं समाधान मानून घेणं ही गोष्ट निराळी ! परंतु ज्या कामासाठीं आपण बाहेर पडतो तें झालं नाहीं म्हणजे मनाला थोडं तरी वाटल्याशिवाय रहातं का ? ”

“ हो—पण माझ्या प्रश्नाचं नक्की उत्तर मला मिळालंच नाही. ”

“आमची कांहीं नातलग मंडळी आज गांवाला गेली. त्यांना पोहोचविण्यासाठी तो बोटच्या धक्क्यावर गेला आहे.”

“असंच का ? मग तो येईलच कीं इतक्यांत. मला वाटतं तो घराजवळ आलाहि असेल.”

इतक्यांत जिन्यावर पावलांचा आवाज ऐकूं आला.

“आलाच वाटतं दादा—” असें म्हणून हिरा जिन्याकडे धांवली. त्या धांदलीत तिचा धक्का लागून फुलदाणी कलंडली व त्यांतील गुलाबाचा गुच्छ माधवाच्या अंगावर पडला. गर्दीत तें हिरेच्या लक्षांतहि आलें नाहीं. इतक्यांत सुधाकर दारांत येऊन पोहोचलाच.

“Hearty congratulations, Madhavrao—” सुधाकर हंगत हंसत म्हणाला.

“कां रे बुवा ? कशाबद्दल हें अभिनंदन ? ”

“हिरेची मैत्री संपादन केल्याबद्दल ! ”

“तुला कांहीं तरी भ्रम झाला आहे—” माधव म्हणाला.

“दादा, हल्लीं तूं फारच चहाटळ झाला आहेस हं—” रागाच्या लटक्या अविर्भावांत माधवाकडे पाहून हिरा म्हणाली.

“हो—पण तोंडानं—” सुधाकरानें टोमणा मारला.

“चल—मी जातेंच कशी—” असें म्हणून व माधवाकडे एकदां पाहून हिरा फणकान्यानें जाऊं लागली पण सुधाकरानें तिचा हात पकडून ठेवला.

“लबाडे, रागाचं नाटक करतेस काय ? फुलदाणींतील फुलांना मी नुसता हात लावला तर माझ्यावर एवढाले डोळे करणारी तूं !—आतां माधवानें तो संबंध गुच्छ घेतला तो तुला चालला ना ? ”

हिरा—

हिरेला माहीत नव्हतेंच पण माधवालाहि तो गुच्छ आतांच दिसला. हर्षभ्रित लजेची छटा हिरेच्या गालांवर दिसूं लागली. माधवाचा चेहरा गंभीर झाला. त्यानें तो गुच्छ हातांत घेतला. गुलाबार्ची सुंदर फुलें तीं ! हातांत आल्यानंतर त्यांचा मधुर सुवास उपभोगण्याच्या इच्छेचें दमन करू शकणारा मनुष्य विरळाच ! त्या गुच्छाचा माधवानें वाम घेतला. तो आपल्या दोन्ही डोळ्यांवरून फिरविला. सुधाकर व हिरा दोघांनाहि अतिशय आनंद झाला. इतक्यांत चहा आला. चहा घेत असतां हि माधव कांहीं बोलला नाहीं. माधव कसल्या तरी गूढ विचारांत गडून गेला आहे, हें सुधाकराच्या तेव्हांच लक्षांत आलें. आपण केलेली थट्टा याला फारशी रुचली नसावी अशी त्याला भीति वाटूं लागली.

हिरेची कोणी मैत्रीण इतक्यांत आली म्हणून तिला घेऊन ती आपल्या खोलींत निघून गेली. स्त्रियांचे भाव स्त्रियांपासून लपून रहात नाहींत. हिरेच्या मनाचा ठाव तिच्या मैत्रीणीला तेव्हांच लागला. मैत्रीणीच्या थट्टेचा आपल्याला फार राग येत आहे असें हिरा दाखवीत होती पण मनांतून मात्र तिला अवर्णनीय आनंद होत होता.

माधवाची दृष्टि त्या गुच्छावर खिळून बसली होती. त्याच्या चेहेऱ्यावर निरनिराळ्या विचारांच्या लाटा उमटत होत्या.

“माधव, मी केलेली थट्टा तुला आवडली नाहीं होय ?” सुधाकरानें विचारलें.

सुधाकराच्या प्रश्नाकडे माधवाचें लक्षच नव्हतें.

पत्नीची सरती इच्छा पुरी करण्यासाठीच म्हणून केवळ बाबासाहेबांनीं सून-बाईला घरांत आणलें परंतु त्या दिवसापासून त्यांच्या पत्नीला—माईसाहेबांना—गूण पडूं लागला. वैजयंतीला माईसाहेब इतक्या प्रेमानें वागवीत कीं, तिला आपल्या आईची वारंवार स्मृति होत असे. तिला कधीं कधीं असेंहि बाटे कीं, आपल्या आईचा आत्मा जुन्या कुडीचा त्याग करून माईसाहेबांच्या शरिरांत तर वास्तव्य करण्यास आला नाही ना ?

बाबासाहेबांचें माईसाहेबांवर खरोखर फारच प्रेम; आणि माईसाहेब होत्याहि तशाच. बाबासाहेबांच्या हलाखीच्या परिस्थितीपासून आतांच्या वैभवशाली स्थितीपर्यंत माईसाहेबांनीं त्यांची पूर्ण दिलजमाईनेच साथ केली होती. म्हणून आपल्या पत्नीला आवडणारी प्रत्येक गोष्ट करण्यांत बाबासाहेबांना धन्यता वाटत असे. अशा करण्यानें आपण एका दृष्टीनें आपल्या पत्नीचें ऋण फेडीत आहोंत, असें सात्विक समाधान त्यांच्या मनाला होत असे. वैजयंतीवर आपल्या पत्नीचें मुलीप्रमाणें प्रेम बसलें आहे, हें बाबासाहेबांच्या लक्षांत येण्यास फारसा अवधी लागला नाही. त्यांनाहि ती आवडूं लागली व जों जों वैजयंतीच्या एकेका सगुणाचा त्यांना प्रत्यक्ष अनुभव येत गेला तो त्यांनाहि ती आपली कन्याच वाटूं लागली ! यमूला एकंदरीत सासर फारच चांगलें मिळालें होतें यांत शंका नाही. असें सासर दुसऱ्या एखाद्या मुलीस

गुलाबाचा कांटा—

मिळालें असतें तर पूर्वजन्मींचीं सुकृत्यें फळाला आल्यासारखा तिला आनंद झाला असता. आपल्यावर आईबापाप्रमाणें प्रेम करणारे सासूसासरे, सुंदर, आरोग्यसंपन्न व सुशिक्षित नवरा, सासुरची गडगंज संपत्ति व त्या संपत्तीला आपल्या नवऱ्याव्यतिरिक्त कोणीहि वारस नसणें, इतक्या गोष्टी एकत्र जमल्यावर साधारण कुठल्या मुलीला धन्यता वाटणार नाही ?

यमूची सासरी वागणूक पहिल्यापहिल्यानें एखाद्या कळसूत्री बाहुलीप्रमाणें असे. सासूनें किंवा सासऱ्यानें सांगितलेलें एखादें बारीकसारीक काम करावें, आपला अभ्यास करावा, कपाटांत पुष्कळशीं पुस्तकें होतीं त्यांपैकीं एखादें सासूबाईंना विचारून वाचीत बसावें, पानें वाढलीं कीं जेवायला जावें ! माई-साहेबांना वाटे कीं, ही नवीन असल्यामुळें हंसाबोलायला हिला संकोच वाटतो !

तिला करमणुकीचीं साधनें अशीं दोनच. एक पुस्तकें वाचणें व दुसरें घरा-भांवतालच्या प्रशस्त बागेंत सहल करणें. बागेंत उमलणाऱ्या सुंदर सुंदर कळ्यांकडे व फुलांकडे पाहून तिला वारंवार असें वाटे कीं, यांना भावना नाहीत हें किती चांगलें आहे ! यांना भावना असती, यांना आवडनिवड असती, यांना बरेंवाईट समजत असतें, तर यांना चोवीस तास हंसत रहाणें शक्य झालें असतें का ? यांच्या जबळ मी गेलें तरी यांच्या आनंदांत भर पडत नाही किंवा म्हातारा माळी गेला तरी त्यांना तिरस्कार वाटत नाही किंवा खेद होत नाही ! पूर्णतेला पोहोंचलेली यांची ही स्थिति ! भावनांचा पूर्ण अभाव हेंच का पूर्णतेचें लक्षण ? तिच्या मनाचा गोंधळ उडून जाई. या सुंदर फुलांना देवाच्या डोक्यावर नेऊन बसविलें काय किंवा यांची माळ करून एखाद्या नंदीबैलाच्या शिंगाला बांधली काय, यांना सुखःदुःख कांहींच नाही !

मनुष्यानें प्रयत्न केला तर त्यालाहि आपलें मन असें करतां येईल काय ? परिस्थिति अनुकूल असो वा प्रतिकूल असो, आपला आनंद कायम ठेवणें

मनुष्याला शक्य होईल काय ? फुलें नेहमीं हंसतात, माणसें नेहमीं हंसत राहिलीं तर काय होईल ?

फुलें तरी नेहमीं हंसतात कशावरून ? आणि हंसतच असलीं तर त्यांचें तें हंसणें खऱ्या आनंदाचें कशावरून ? त्यांचें तें हंसणें वरवरचेंहि असूं शकेल ! फुलांचें तरी अंतरंग आपणांस दिसतें आहे कोठें ? फुलें—माणसें, बहिरंग—अंतरंग, आनंद—दुःख, वैजयंतीला कशाचाच ठाम निर्णय करितां येईना. शेवटीं तिनें कसलाहि विचार करणेंच सोडून दिलें. फुलांचें अंतर्ग्राम आपण पाहूं शकत नाहीं आणि माणसांचें तरी कुठें पाहूं शकतो ? वरवर सदैव आनंदी दिसणारा मनुष्य खरोखर आनंदीच असला पाहिजे असा सर्व जगाला भास होत असतो व असा आनंदी मनुष्य सर्वांना प्रियहि वाटतो. आपण तरी दुःखी दिसण्यापासून जगाला किंवा आपणाला काय फायदा ?

बागेत सहल करीत असतांना पूर्वी तिच्या भावना जागृत होऊन तिला आपले अश्रू आंवरणें कठीण जात असे. आतां तिनें न रडण्याचा निश्चय केला होता. फुलें हंसतात त्याप्रमाणें आपणाहि हंसायचें, फुलें आनंदी दिसतात त्याप्रमाणें आपणाहि आनंदी दिसावयाचें !

बापूसाहेब आतां मेडिकल कॉलेजाच्या दुसऱ्या वर्षांत होते. मेडिकल कोर्स घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रत्येक सुट्टीत आपापल्या गांवीं जाऊन भागत नाहीं. परंतु बापूसाहेब मात्र सुट्टी आली कीं, पुण्यास जावयाचाच ! आपल्या बरोबरीच्या मित्रमंडळीला आपली आई आजारी असल्याची तो नेहमीं सबब सांगे. आपलें लग्न झालें असल्याचेंहि त्यानें आपल्या मित्रमंडळीला अजून कळविलें नव्हतें. वास्तविक ही गोष्ट लपविण्याचें त्यास कांहींच कारण नव्हतें. परंतु बरोबरीच्या कोणाचेंच लग्न झालेलें नाहीं, आपणालाहि त्या बाबतीत कोणी विचारलें नाहीं, मग राहीना कां आपल्या लग्नाची गोष्ट अशीच गुप्त ?

नाताळच्या सुट्टीत घरीं आगाऊ कांहींच न कळवितां बापूसाहेब एका सकाळीं अचानक पुण्यास आला. वैजयंती आतां बरीच मोठी झाली होती.

गुलाबाचा कांटा—

सध्यां ती इंग्रजी सहावीत होती. इयत्ता सहावीच असली तरी तिने इतकी पुस्तके वाचली होती की, एखाद्या उनाइटप्सू कॉलेज विद्यार्थ्याला त्यांपैकी काहींची नावेहि माहीत नसतील ! ती आपल्या हल्लींच्या ठराविक कार्यक्रमाप्रमाणे पहाटेची सहूल करून आल्यावर बागेतील कोणतीं फुले तोडावीत याची परीक्षा करित होती. बापूसाहेब आला तेव्हां ती एका गुलाबाच्या ताटव्याशी उभी होती. अजून कांहीं स्वच्छ दिसू लागले नव्हते. तिने बापूसाहेबांना पाहिलेच नव्हते. बापूसाहेब हळूच तिच्या मागून गेला. गुलाबाचे कोणते फूल पहिल्याने तोडावयाचे याबद्दल एव्हांना तिचा निश्चय झाला होता व ती ते तोडणार तोंच बापूसाहेबांने तिचे डोळे झांकले. वैजयंती बेसावध असल्यामुळे आपले डोळे पाठीमागून कोणी तरी झांकलेले पहातांच तिची धांदल उडीली आणि त्या धांदलीत त्या गुलाबाचा एक भला मोठा कांटा तिच्या बोटांत घुसला.

“ आई ग बाई—” वैजयंती ओरडली.

बापूसाहेबाचे हात आपोआप सुटले. त्याला वाटले, आपण हिचे डोळे फार जोराने धरले कां आपल्या बोटांना कांहीं केरकचरा होता तो हिच्या डोळ्यांत गेला ? डोळ्यांवरील हात निघाल्याबरोबर वैजयंतीने मागे वळून पाहिले.

“ वैजयंती, इतकी का तू भित्री आहेस ? ”

वैजयंती कांहींच बोलली नाही. आपल्या बोटांत घुसलेला गुलाबाचा कांटा ती काढू लागली.

“ काय झालं हाताला ? ”

“ बोटाला कांटा लागलासा वाटतो—”

“ हासिच्या ! कांटा म्हणजे गुलाबाचाच ना ? स्त्रियांची जात नाजुक असते म्हणतात ते कांहीं खोटं नाही. गुलाबाचा कांटा बोटाला टोंचला तर तू एवढ्याने किंचाळलीस ! बाकी शकुंतला नाही का पायांत दुर्वाकुर रुतला म्हणून कष्टी

झाली ? स्त्रीत्वाची यांतच खरी लज्जत आहे. बाकी हा बेटा गुलाब अगदीच अरसिक ! गुलाबाच्या कांटयानें गुलाबालाच दुखवावें म्हणजे काय ? ”

“ त्या बिचाऱ्याकडे काय दोष ? कोणी आपल्याला त्रास दिला म्हणजे आपलं बोंचायचं एवढंच त्याला माहीत ! ”

“ म्हणजे गुलाब हा काय विंचू आहे की काय ? कोणाचाहि स्पर्श झाला तरी आपला मारतो आहे नांगी ! ”

“ गुलाब तो गुलाबच ! तो विंचू कसा बरं होईल ? आजपर्यंत मी या झाडा-वरचे शेंकडों गुलाब काढले असतील—एकदां सुद्धां मला कांटा लागला नाही ! ”

“ आणि त्याला लागायला आजच मुहूर्त सांपडला वाटतं ? चांगला आहे म्हणायचा आमचा पायगूण ! ”

“ तुम्ही माझे न कळत डोळे झांकलेत—मी दचकलें—हाताला झटका बसला—बोटेला कांटा लागला ! ”

“ म्हणजे या सर्वांचा कारण मीच, असंच ना ? नशीब माझं म्हणायचं ! बरं, पण निघाला तरी का तो आतां ? ”

“ खुपतो आहे पण बोटांत सांपडतच नाही. ”

“ बघू बरं—मला निघतो का—”

वैजयंती नको नको म्हणत असतांनाच त्यानें तिचा हात आपल्या हातांत धरला. पहांटेची प्रशांत वेळ, रंगीबेरंगी सुंदर सुंदर फुलांनीं नटलेली बाग, अगदीं नुकत्याच फुललेल्या मोगऱ्याच्या फुलाप्रमाणें दिसणारी नवोढा तरुणी आणि ती सुद्धां कोणी तरी तरुणी नव्हे—आपली हक्काची लग्नाची बायको ! असा प्रसंग वांया दवडील तर तो तरुणच कसला ? एखादा म्हातारासुद्धां अशा प्रसंगां थोडासा तरुण बनावयाचा ! मग बापूसाहेब देहभान विसरून गेला तर त्यांत नवल कसलें ? वैजयंतीचा हात तर त्यानें धरलाच होता. तिचा चेहेरा कांट्याच्या

गुलाबाचा कांटा—

यातनेमुळें थोडा दुःखी दिसत होता. तरुणी रागावल्या म्हणजे फार सुंदर दिसतात असें बापूसाहेबाच्या वाचनांत आलें होतें. पण त्याला वैजयंतीच्या दुःखी चेहेऱ्यांतच काव्य दिसलें. एकदोन क्षण त्यानें तिच्याकडे डोळे भरून पाहिलें. तिचें लक्ष आपल्या बोटाकडेच होतें. एका हातांत त्यानें तिचा हात धरला होता, दुसरा हात त्यानें तिच्या खांद्यावर टाकला. खांद्यावर टाकलेल्या हाताच्या बोटांनीं त्यानें तिची हनुवटी आपणाकडे वळविली व आपलें तोंड तिच्या तोंडाजवळ नेलें. वैजयंतीनें झटकन आपला हात सोडविला व बाजूला झाली.

“मला वाटलं नव्हतं असला कांहीं अतिप्रसंग करण्याचा तुमचा बेत आहे !”

“म्हणजे काय वैजयंती ? यांत अतिप्रसंग तो काय झाला ? मी कोणी परका कां आहे ?

“तें मला कांहीं समजत नाहीं. गुलाबाच्या कांद्याचं उदाहरण डोळ्यासमोर ठेवा म्हणजे झालं !”

असें म्हणून वैजयंती झटक्यानें निघून गेली. ती काय म्हणाली, म्हणाली तें कोणत्या अर्थानें म्हणाली, त्याच्या कांहीं लक्ष्यांत येईना. तो ‘नर्व्हस’ झाला. त्याला त्या बागेंत उभें राहूं नयेसें वाटूं लागलें. आपल्या हातून खरोखरच कांहीं चूक झाली का ? लग्न झालेल्या तरुणींना, नवऱ्यानें थट्टामस्करी केली म्हणजे आनंद होतो म्हणतात. एकांतांतील पहिल्याच भेटीला कसला अनुभव आला हा ? शिक्षण-क्रम पुरा झाल्याशिवाय विवाहिताप्रमाणें वागावयाचें नाहीं असें त्याला बाबा-साहेबांनीं सांगितलेलें त्याच्या लक्षांत होतें. वैजयंतीला देखील त्यांनीं अशीच आज्ञा केली असेल व म्हणूनच त्यांच्या भीतीनें ती पळून गेली असेल ! ही आज्ञा काय इतक्या कडक रीतीनें पाळायची असते ? बोलणें तरी किती करारी बाण्याचें ? अल्लड तरुणीला हें बोलणें शोभतें तरी का ? माझ्याबरोबर बोलतांना ही लाजली

नाहीं, हंसली नाही ! मी तिचा हात माझ्या हातांत धरला तेव्हां तिच्या अंगाला कंपहि सुटला नाही. माझी चांगलीच फजिती झाली म्हणावयाची ! छे, मला कल्पनाहि नव्हती कीं, माझी अशी फजिती होईल ! आतां घरांत तरी कशाला जायचें ? वैजयंती पुनः माझ्या दृष्टीला पडली तर मला तिचा तिरस्कार तरी वाटेल किंवा संताप तरी येईल ! निदान मला तिच्या संबंधानें पूर्वीप्रमाणें प्रेम तर बाटणार नाहीच ! पण आपण असेच परस्पर मुंबईस निघून गेलों आणि आपण आल्याचें वैजयंतीकडून आपल्या आईस किंवा वडिलांस कळलें तर ? परंतु ही भीति निरर्थक आहे. हिच्या आतांच्या वागणुकीवरून ही मी आल्याचें आपण होऊन कोणाजवळ सांगेल असें वाटत नाही. जावेंच हें बरें, असा निश्चय करून बापूसाहेब तसाच स्टेशनवर निघाला.

दुसऱ्याच दिवशीं पुण्याच्या एका वर्तमानपत्रांत जाडजाड मथळे देऊन बातमी आली. ती बातमी अशी—

“—आम्ही पहांटेची सहल करावयास गेलों असतां—आम्ही नेहेमींच पहांटेची सहल करतो—एका श्रीमंत व थोर घराण्यांतील गृहस्थांच्या बंगल्यासमोर आम्हांस एक अत्यंत उद्वेगजनक दृश्य पहावें लागलें ! पहावें लागलें म्हणजे काय ? आम्हांला दिसलेंच तें ! पहांटेच्या प्रशांत, रम्य, निर्मळ व पवित्र वेळीं असला हिडिस प्रकार पहाण्याचा आमच्यावर प्रसंग येईल अशी आम्हांस यत्किंचितहि कल्पना असती तर आम्ही आपल्या झोंपडींतून बाहेरच पडलों नसतों ! आम्हांला जो प्रकार दिसला—जो प्रकार पहाण्याची आमची इच्छा नसतां हि आम्हांला दिसला—तो जसाचा तसाच आम्ही वाचकांना—आमच्या प्रेमळ वाचकांना—सादर करित आहोंत ! त्या तशा समयी एक सुंदर व तरुण युवती—बहुधा ती त्या थोर गृहस्थाची कन्यका असावी—बागेंत फुलें तोडीत होती. बागेच्या फाटकावरून एका तरुणानें बागेंत उडी मारली व त्या युवतीशीं अतिप्रसंग करण्याचा त्यानें प्रयत्न केला !

गुळाबाचा कांटा—

अरेरे ! काय हें ? अरे, हें काय ? तो प्रसंग पहातांना आम्हांला असें झालें कीं, असलीं दृश्यें पहावीं लागण्यापेक्षां आम्हांला परमेश्वरानें डोळेच दिले नसते तर फार बरें झालें असतें ! काय ? हा प्रसंग कोण थडा ? बरें तर बरें, कीं ती युवती थोडीशी तरी धीट होती. तिनें तेवढ्यांत बहादुरी केली व ती आवेशानें बंगल्यांत पळून गेली. आंत जाऊन तिनें दाराला लावलेल्या कडीचा आवाज आमच्या कर्णपथावर येऊन आदळला, तेव्हां आम्हांला हायसें वाटलें ! तो निधळ्या छातीचा पण उलळ्या काळजाचा तरुण एकदोन क्षण ती गेल्या वाटेकडे पहात राहिला व शेवटीं दीर्घ निःश्वास टाकून खालीं मान घालून तो त्या बागेतून बाहेर पडला. त्याच्या दोन श्रीमुखांत भडकवाल्या असें राहून राहून आमच्या मनांत येत होतें. पण तो पडला तरुण, आम्ही पडलों वयस्क ! आमच्या अंगावर सुद्धां तो हात टाकणार नाहीं कशावरून ? त्यांतून सुद्धां आम्ही त्याच्या अंगावर हात टाकण्याचा हिऱ्या केला असता, नाहीं असें नाहीं ! पण हे दिवस हाताहाती करण्याचे आहेत कुठें ? प्रत्येकानें एकमेकापासून चार हात दूर रहाण्याचे हे दिवस ! कोणाशीं दोन हात कराच कशाला ? फट्ट म्हणतां ब्रह्महत्या झाली तर काय करा ? त्या तरुण आडदांडाला—आश्चर्याची व खेदाची गोष्ट ही कीं, तो तरुण हिंदु होता—हिंदु संस्कृतीला केवढा काळिमा हा ? त्या तरुण आडदांडाला शासन घडविण्याऐवजीं आम्ही त्याचा हा रानदांडगेपणा आमच्या वर्तमानपत्रांत छापून सर्वच तरुण वर्गाचे कान उपटण्याचें मनाशीं ठरवून टाकलें व त्याच उद्देशानें आज हातांत कलम धरलें आहे !

परतंत्र हिंदुस्थानांतील दुर्बल तरुणांनो—दुर्बल हिंदु तरुणांनो, काय हें ? भारतमातेच्या सुपुत्रांनो, अरे काय हें ? आर्यावर्तातील आर्यांच्या छाव्यांनो, अरे—काय—काय हें ? अरे, कांहीं पूर्वजांचे प्रखर पराक्रम आठवा, नसते ढंग काय करीत बसलांत ? आपली मायभूमी परक्यांच्या टांचांखालीं ठेंचली जात आहे आणि तुम्हीं असले घाणेरडे छंद करीत बसलांत ? स्वतःला तरुण म्हणवितां त्यापेक्षां आमच्याप्रमाणें म्हातारे कां नाहीं होत ? अरे, कांहीं पूर्वजांचे

स्मरण ठेवा, परंपरेला अगदीच पारखे होऊ नका ! अरे, तुम्ही कोण आहांत ? ' आकाशांतून पडले आणि धरणीने सांवरले ' अशापैकी तुम्ही नाही, याबद्दलचा तुम्हांला कांहींच अभिमान वाटत नाही का ? तुमचें बीज कसलें आहे तुम्हांला माहीत नाही का ? तुमच्या रक्ताचें उगमस्थान तुम्हीं विसरलां का ? अरे, तत्त्वज्ञानाचे धडे सर्व जगाला शिकवावेत असा ज्यांचा थोर अधिकार, त्या महान् तपस्व्यांनीं—त्या महर्षींनीं तुम्हांला जन्म दिला आहे ! ज्यांनीं आपल्या अतुल क्षात्रतेजानें एका काळीं देवादिकांनाहि लाजविलें अशा दैदीप्यमान रणधुरंधरांचें रक्त तुमच्या धमन्यांतून वहात आहे, याचें तुम्हांला अगदीच कसें विस्मरण झालें ? त्या थोर ऋषिमुनींचीं किंवा त्या महापराक्रमी रणधुरंधरांचीं, त्या समरशार्दूलांचीं नांवें तरी तुम्हांला माहीत आहेत का ? नाहीत ना तीं तुम्हांला माहीत ? तीं तुम्हांला माहीत नाहीत ना ? कोठून माहीत असणार ? तुम्हांला फक्त तुमच्या कॉलेजांतील मुलींचीं नांवें पत्त्यांसहित माहीत असा—वयाचीं ! तुमच्या शूर पूर्वजांचीं नांवें तुमच्या गांवींहि असणें शक्य नाही ! तुमच्या पूर्वजांचीं नांवें तुम्हांला माहीत नाहीत म्हणून समजा तीं तुम्हांला कोणी सांगितलीं तर तुम्हांला थोडेंसें बरें वाटेल असें तरी आहे का ? आणि शिवाय तीं नांवें तुम्हांला सांगावयाचीं म्हटलीं तर तीं सांगणार तरी किती ? तीं पुष्कळहि आहेत आणि तीं कळल्यामुळें तुम्हांला आनंद होईलच असेंहि नाही ! मग तीं तुम्हांला सांगण्यांत अर्थ तरी काय ? तुम्हांला पुराणें तर माहीत नाहीतच आणि आपली व इतिहासाची ओळख आहे हाहि तुमचा भासच आहे ! ज्यांनीं महान् महान् सिद्धान्त संस्कृत भाषेंत लिहून आपलें नांव केवळ या भारतवर्षांतच नव्हे तर अलम दुनियेंत दुमदुमत ठेवलें, ज्या वीरांनीं या आर्यावर्तांत शस्त्रास्त्रांच्या पराक्रमाची शर्थ करून दुष्टांच्या रक्ताचा सडा घातला—रक्त ! रक्त ! ! सांगण्याचा मुद्दा राहिलाच कीं, तो तरुण पळून गेल्यानंतर आम्ही हळुवार पावलांनीं त्या बागेंत शिरलों आणि हेरलेल्या ठिकाणीं येऊन पाहिलों तों आम्हांला तेथें एक हातरुमाल पडलेला आढळला. हातरुमाल म्हटला

गुलाबाचा कांटा—

की, त्याच्या एखाद्या कोंपऱ्यावर मालकाचें किंवा मालकिणीचें नांव चिकटलेलें असावयाचेंच असें आम्ही ऐकलेलें ! आम्ही तो हातरुमाल त्याच्या धन्याचें नांव कळलें तर पहवें म्हणून हातांत घेतला, तों त्यावर रक्ताचे डाग ! रक्त-रक्त ! ! आमच्याच भूमातेच्या प्रेमळ अंकावर बागडणाऱ्या आमच्या एका बांधवाचें किंवा भगिनीचें रक्त ! तें रक्त पाहून आम्हांला भोंवळ आली-चक्र आली ! काय तो भयंकर प्रसंग ? रक्त ! आमच्याच एका बंधूचें किंवा भगिनीचें रक्त ! तें रक्त पाहून आमच्या काळजाचें पाणीच झालें ! आमच्या काळजाचें झालेलें पाणी आम्ही आतां विसरलों आहोंत-तें रक्त मात्र आम्हांला अजूनहि दिसत आहे ! छे:-नाहीं बुया लिहवत पुढे आम्हांला ! तो एकंदर प्रकार डोळ्यांमोर उभा राहिला म्हणजे आमची मति अगदीं गुंग होऊन जाते ! तो हातरुमाळ-तो रक्ताळलेला हातरुमाल आपल्या हातांत कोणी पाहिला तर आपल्या अंगावर नसतें किटाळ शेकावयाचें या भीतीनें आम्ही तो हातरुमाल तसाच टाकला व परत फिरूं लागलों. इतक्यांत ' कोणरे बाबा तूं ? ' असा दरडावण्याचा आवाज आमच्या कर्णपथावर येऊन आदळला ! मागें वळून पहातों तों माळीदादा ! आम्ही पडलों संपादक-अस्सल संपादक-जातिवंत संपादक ! आमचें शस्त्र म्हणजे आमचें कलम ! तिचा आम्हांला त्यावेळीं काय उपयोग होणार होता ? आम्ही संपादक आहोंत असें त्याला आम्ही सांगितलें असतें तर तें त्याला समजलें तरी असतें कीं नाहीं कोण जाणे ? आम्ही पोक्त विचार केला. आम्हाला कांहींसें भ्याल्यासारखें झालें-आम्ही थोडेसे घाबरलोंच-त्यांत लाज कसली ? सत्य बोलण्याला किंवा लिहिण्याला आम्हांला कोणाच्या बापाचीहि भीति वाटत नाहीं ! आणि त्यांतून आमच्यावर लोभ करणाऱ्या आमच्या प्रेमळ वाचकवर्गापासून तर काहींच लपवून ठेवण्याची आमची कधीं इच्छा नसते. आम्ही त्यावेळीं भ्यालों ते केवळ नाइलाज म्हणूनच भ्यालों. इलाज आहे तोपर्यंत आम्ही कधींहि भीत नसतो. आम्ही घाबरलों आणि धांवत सुटलों-पळूं लागलों-पण शिस्तीनें ! शिस्तीनें माघार घेतां येणें ही कांही

थट्टेची गोष्ट नव्हे. पळतांना आमचे पाय आमच्या मांडीला लागत होते कीं नाहीं हेंहि आमच्या लक्षांत नाहीं, इतके आम्ही त्यावेळीं भांबावून गेलों होतों. स्थलाभावीं आमच्या पुढील फजितीची हकिकत पुढील अंकी ! ”

हें वर्तमानपत्र बाबासाहेबांकडे नियमितपणें येत असे. बाबासाहेब वर्तमानपत्र वाचावयाचें म्हणजे अगदीं मन लावून वाचात असत. त्यांच्या वाचनांतून साधारणपणें बारीकसारीक जाहिराती सुद्धा सुटावयाच्या नाहींत ! वरील मजकूर त्यांच्या वाचनांत आल्याबरोबर त्यांनीं माईसाहेबांना हांक मारली.

“ अग, हें पाहिलंस का काय आहे तें ? बघ-बघ, मोठी गंमत आहे ! ” माईसाहेब बाहेर आल्या.

“ कसली आहे गंमत ? त्या वर्तमानपत्रांत का ? ”

“ हो ! वाचून तर पहा-मग मी बाहेरून आल्यावर सांग तुला काय वाटतं तें ” असें म्हणून तें वर्तमानपत्र त्यांनीं माईसाहेबांना दिलें व जरा फिरून येण्याकरितां कोंवळ्या उन्हाचे बाहेर पडले.

“ वैजयंती, ए वैजयंती ! अभ्यास का चालला आहे तुझा ? वरं-वरं-कर तूं आपला अभ्यास ! ”

इतक्यांत सासूबाईंची हांक ऐकून वैजयंती आपल्या अभ्यासाच्या खोलीबाहेर आलीच.

“ कां बोलावलं मला ? कांहीं काम का आहे ? ”

“ पण तुझा अभ्यास व्हायचा असेल ना ? ”

“ माझा अभ्यास केव्हांच झाला आहे. मी दुसरेंच एक पुस्तक वाचात बसलें होतें. ”

“ मग मला हें वाचून दाखवितेस का एवढं ? फार तारीफ करायची झाली तिकडून ! म्हणजे मला चष्मा लावायला नको ! ”

गुळाबाचा कांटा—

“ हो—हो—दाखवितें ना—” असें म्हणून वैजयंती वर्तमानपत्रांतीळ मजकूर मोठ्याने वाचूं लागली. कालचा तो प्रकार कोणी पाहिला असेल अशी तिला कल्पनाहि नव्हती. पण साधारणपणें इतर पत्रांत येणार नाहीत अशी अटकळ अपलेल्या बातम्या आपल्या पत्रासाठीं मिळविण्यांत वर्तमानपत्रांचे संपादक व बातमीदार किती धडपड करीत असतात हें त्या बिचारीला काय माहीत ? लेखकांनं पराचा कावळा केलेला पाहून तिला मनांतल्या मनांत हंसूं येत होतें. मजकूर कसा तरी वाचून संपल्यावर माईसाहेब म्हणाल्या,

“ काय बाई मेले एकेक धटिंगण असतात तरी ? मेल्याला पोरीचा हात धरवला तरी कसा ? ”

“ पण त्या तरुणाच्या थोबाडीत लगावण्याची कांहीं त्या संपादकाला छाती झाली नाही ! ”

“ पण त्यानें लिहिळं आहे ना कीं, हे मारामारी करण्याचे दिवस नाहीत म्हणून ? ”

“ दिवस नसायला काय झालं ? असला भयंकर अन्याय प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पहावा लागत असतां हि का हात उचलायचा नाही ? ”

“ अग पण हा संपादक आपण स्वतः म्हातारे असल्याचें सांगतो ना ? पण त्यानें उपदेश चांगला केला आहेच ! कुठली ग पण गोष्ट असावी ही ? बंगल्यासमोरील बागेंत म्हणतो तो—आपल्याहि बंगल्यासमोर बाग आहेच ! ”

“ हो—पण आपल्याला मुलगी कुठं आहे ? ”

“ हो खरंच ! त्यांत तो ती त्यांची मुलगी असावी असं म्हणतो नाही का ? मरत ना कां ? काय हे मेले पुरुष करतील तें एकेक नवीनच ! ” असें म्हणून माईसाहेब अंग धुण्यास निघून गेल्या.

वैजयंती तें वर्तमानपत्र घेऊन आपल्या खोलींत गेली व तो मजकूर कापून तिनें तो एका पाकिटांत घातला. हा मजकूर वाचल्यावर बापूसाहेबांना काय

बर वाटेल ? कालच्या त्यांच्या फजितीने ते फारच खजील झाले—हो खजीलच झाले—त्याशिवाय का ते परस्पर मुंबईला निघून गेले ? काय पण रंगांत आले होते ते काल ? पण त्यांत त्यांचा खरोखर कांहीं दोष होता का ? तारुण्यातील या सहजसुलभ भावनाच नाहीत का ? त्यांना कुठे खरी परिस्थिति माहीत आहे ? माझ्या भावनांची त्यांना कशी कल्पना असणार ? मी त्यांची विवाहित पत्नी एवढेच त्यांना माहीत व त्याच एका दृष्टीने ते माझ्याकडे पहाणार ! झाल्या प्रकारांत त्यांना दोष देणे खरोखरच मूर्खपणाचे होईल. विवाहित पत्नीशी विलासी चेष्टा करावयाच्या नाहीत तर त्या करावयाच्या तरी कोणाबरोबर ? त्यांच्या दृष्टीने त्यांचे वागणे बरोबर आहे. माझ्याहि दृष्टीने माझे करणे बरोबर आहे. दोघांचाहि दोष नाही. परंतु कांहींच दोष नसतांना त्यांना मात्र खट्टू व्हावे लागले. त्यांना मी माझ्या भावना कळवू का ? काय आवश्यकता ? जेव्हां समजावयाचें तेव्हां सर्व समजेलच ! पण असें कसें बरे म्हणून चालेल ? त्यांनाहि कांहींतरी भावना असतीलच कीं नाही ? मला भावना आहेत तशा त्यांनाहि त्या असणारच ! माझ्या भावना दुखविल्या गेल्या तर मला ज्याप्रमाणें दुःख होतें त्याचप्रमाणें त्यांच्या भावनांचा चोळामेळा झालेला पाहून त्यांना नाही का दुःख होणार ? त्यांना तरी विनाकारण बुचकळ्यांत ठेवण्यांत काय अर्थ ? शक्य तितक्या लौकर त्यांना सर्व कळविणेंच बरे. पाहूं तर या काय काय होतें तें !

त्या गुलाबाच्या गुच्छानें माधवाला चटका लावला आहे का त्या गुच्छाचा त्याला चटका बसला आहे, सुधाकराला कांहीं समजेना. एका क्षणाला माधवाच्या मुखावर मंदास्मित विलसूं लागे, दुसऱ्या क्षणाला त्याची मुद्रा विषण्ण होई तर मध्येच तो एकदम गंभीर दिसूं लागे. तो आपण होऊन कांहीं बोलेल अशी सुधाकराला आशा वाटेना. विषयच बदलून टाकावा या हेतूने सुधाकर म्हणाला,

“ माधव, आज आपण जिमखान्यावरच जाऊं या. पुष्कळ दिवसांत आपण गेलों नाहीं. ”

“ सुधाकर, गुच्छ कोमेजला काय रे ? अरेरे ! त्याच्या किती पाकळ्या गळून पडल्या या ? ” माधव म्हणाला. सुधाकराचें बोलणें त्यानें ऐकलेंच नव्हतें.

“ अरे, बोलून चालून गुलाब तो ! जरासा वेडावांकडा हाताळला गेला कीं, त्याच्या पाकळ्या गळून पडायच्याच ! ” सुधाकर म्हणाला.

“ यांत गुलाबाचा नाजुकपणा सिद्ध होतो त्याचप्रमाणें हाताळणाराची अरसिकता व कठोरताहि प्रत्ययाला येते ! ”

“ त्यांत कसली आहे कठोरता ? इतकी नाजुक प्रकृति असणं हा गुलाबाचा दोष आहे. त्यानं मजबूत कां असूं नये ? ”

“ कां असूं नये हा प्रश्न वेगळा. पण तो तसा नाहीं हें माहीत असतांना त्याचा उपभोग घेणारांनीं त्याचा जीव सांभाळायला नको का ? ”

सुधाकर गोंधळांत पडला. माधव कांहीं वेळानें पुनः बोलू लागला.

“ सुधाकर, फुलांना सुद्धा जीव असतो म्हणतात ! जीव म्हटला म्हणजे त्याला भावना असणारच ! मी त्यांना दुखविलें म्हणून तीं अश्रू ढाळीत अस—तील, पण फुलांचे अश्रू आपणांला दिसत नाहीत. स्वसंरक्षणासाठीं प्राणी-मात्राला परमेश्वरानें आयुध देऊन ठेवलेलीं आहेत. फुलांची नाजूकता हेंच त्यांचं स्वसंरक्षणाचं शस्त्र ! ”

“ कां ? गुलाबाला कांटे नसतात का ? ”

“ हो असतात, परंतु ते झाडाला व देंडाला अगतात ! गुलाबाच्या खुद्द फुलाला एकदां निराश्रित केलें म्हणजे कांहीं त्याचं संरक्षण त्याला करता येत नाही ! ”

“ मग यावरून काय सिद्ध होतं ? ”

“ दुसरें काय सिद्ध व्हायचें ? नाजूकपणा म्हणजेच दुर्बलता हेंच या जगांतील सर्वांत भयंकर पातक होय, हेंच यावरून सिद्ध होतं. दुर्बलता, मग ती मानसिक असो किंवा शारीरिक असो, प्रबलांकडून चिरडली जायचीच ! दुर्बल व्यक्तीला समाज किंमत देत नाही, दुर्बल समाजाला राष्ट्र विचारीत नाही, दुर्बल राष्ट्रांना प्रबल राष्ट्रांच्या गुलामगिरींत सडत—कुजत—मरत पडावं लागतं ! ”

“ खरं आहे. दुर्बल व्यक्तीला समाज किंमत देत नाही, याचा अनुभव तर आम्ही प्रत्यहीं घेतच आहोंत ! ”

“ दुर्बलांनीं आपलें दौर्बल्य हेंच भूषण न मानतां प्रबलांच्या मनगटाशीं मनगट घांसण्याची ताकद आपणांला प्राप्त व्हावी म्हणून प्रयत्न करायला नको काय ? असा प्रयत्न करीत असतांना त्यांना फार कष्ट पडतील, नाना प्रकारच्या अडचणी

पहिली सलामी—

त्यांच्या मार्गांत आडव्या येतील, त्यांना लोकोत्तर असा त्यागहि करावा लागेल. परंतु न डगमगतां, ध्येयापासून च्युत न होतां, परमेश्वरावर हवाला ठेवून व आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करून त्यांनीं आपला मार्ग आक्रमण केलाच पाहिजे. प्रबलांना आपली दया येईल तेव्हां येईल असें म्हणून ते ‘ तो सोन्याचा दिवस कधीं उगवतो ’ म्हणून वाट पहात बसतील तर त्यांना जगाच्या अंतापर्यंत प्रबलांच्या लाथा खातच पडावं लागेल ! महत्तम यशाचं रोपटं रुजवायचं म्हणजे त्यासाठीं एखाद्या वेळीं रक्तमांसाचं सुद्धां खत घालावं लागतं ! ”

इतक्यांत हिरा आपल्या मैत्रिणीसह बाहेर आली.

“ दादा, आज आम्ही येऊं का रे तुमच्या बरोबर फिरायला ? ”

“ आम्ही जाणार आहोंत जिमखान्यावर, तुम्ही कुठें येणार आमच्याबरोबर ? ”

“ अं—आम्ही नाहीं जा ! केव्हांहि तुला विचारलं तरी तुझी आपली कांहीं ना कांहीं सबब ठेवलेलीच असते. मी नाहीं जा आज ऐकायची ! आज आम्हांला मोटारीतून कुठें तरी दूर घेऊन चल ! ”

“ काय बुवा माधव, आज कांहीं हिरा ऐकण्याचा रंग दिसत नाही. ”

“ इष्टापत्ति आहे, ” माधव म्हणाला. “ आमच्यासारख्या गरिबांना तरी मोटारीतून फिरायला सांपडेल. ”

माधवाची वृत्ति एकदम बदललेली पाहून सुधाकराला बरें वाटलें. अपोलो बंदर, मलबार हिल वगैरे झाल्यावर नव्या चौपाटीवरून जुहूला जाण्याचें ठरलें. जुहूला येऊन पोहोंचतात तों सूर्य मावळला होता. चौघेंहि खालीं उतरलीं. बसूनबसून पाय अगदीं खुडपून गेल्यामुळें चालतांना त्यांना मौज वाटूं लागली. हिरेची मैत्रीण फारच चाणाक्ष व धोरणी. खालीं उतरल्याबरोबर तिनें सुधाकराशीं बोलण्यास सुरुवात केली. सुरुवातीला सर्वजण एकाच दिशेनें चाललीं होतीं. पण त्या मैत्रिणीनें मोठ्या खुबीनें सुधाकराला उलट दिशेला वळविलें. सुधाकर

तिच्याबरोबर जाऊं लागला तेव्हा माधव बघतच राहिला. हिरा माधवाकडे पहात होती. माधवाच्या हें ताबडतोब लक्षांत आलें.

“तुमच्या मैत्रिणीची आणि सुधाकराची बरीच ओळख दिसते ! ”

“आहे थोडीशी—ती आमच्याकडे पुष्कळदां येते—”

“तुम्हाला यामुळे—”

“दादा माझ्याहून वडील असून तुम्ही त्याला अरे तुरे म्हणतां आणि मी त्याच्याहून लहान असून मला अहो जाहो म्हणतां हें कसं काय ? ” माधवाला मध्येच थांबवून हिरा म्हणाली.

“तो मला अरे म्हणतो म्हणून मी त्याला अरे म्हणतो—तुम्ही मला अहो म्हणतां मी तुम्हाला अहो म्हणतो—”

“मी तुला माधव म्हणायला आनंदानं तयार आहे, तूं मला म्हणशील ना हिरा ? ”

माधव तिच्या चेहेऱ्याकडे बघतच राहिला. हिरेच्या पाणीदार डोळ्यांत यावेळीं विलक्षण तेज चमकत होतें. हिरेच्या धीटपणाबद्दल त्याची घरीच खात्री झाली होती, परंतु ती इतकी धीट असेल अशी मात्र त्याची कल्पना नव्हती. तिच्या धीटाईबद्दल त्याला आश्चर्य वाटलें त्याचप्रमाणें आनंदहि झाला. त्यानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. आतां स्वच्छ चांदणें पडलें होतें. समुद्र शांत होता. येणाराजाणारांची त्या बाजूला फारशी वर्दळ नव्हती.

कांहीं वेळपर्यंत कोणीच कोणार्शी कांहीं बोललें नाहीं. हिरेला फार वेळ स्वस्थ रहावेना.

“माधव, चलना रे आपण त्या मोठ्या दगडावर बसूं,” असें म्हणून हिरेनें माधवाचा हात धरला. माधव गांगरून गेला. हिरेनें स्पर्श केल्याबरोबर त्याचें

पहिली सलामी—

सर्व अंग थरारून गेलें. तरुण रक्त तें ! नवोन्मादानें बहरलेल्या तरुणीचा प्रेमळ स्पर्श होतांच तें सळसळल्याशिवाय कसें राहील ? त्याच्या हाताला सुटलेला कंप हिरेच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहिला नाही. तीहि स्वतःचें देहभान विसरून गेली. माधव कोणत्याहि प्रकारें प्रतिकार न करतां तिनें नेलें तेथपर्यंत गेला. ती बसली, नाजुक हातानें त्यालाहि तिनें बसविलें.

“ माधव, दादाशीं तूं बोलत असतांना तासाचे तास कंटाळत नाहीस—आणि मी मात्र दोन शब्दांनाहि का महाग व्हावें ? ”

तरीहि माधव कांहीं बोलेना. विषण्ण मुद्रा करून तो समुद्राकडे पंहात बसला होता.

“ असं काय ? बोल ना रे माधव ! काय वाटेल तें बोल, पण बोल ! तूं वोललेले बोल ऐकायला माझे कान किती आतुर झाले आहेत, याची तुला कल्पना तरी आहे का ? नाहींच ना तूं बोलत ? कसला विचार करतो आहेस एवढा ? माझी तुला थोडी सुद्धां दया येत नाही ना ? ”

तरीहि माधव स्तब्धच. हिरा जों जों बोले तों तों त्याची मुद्रा अधिकच गंभीर होई.

“ माधव, आतां तूं बोलला नाहीस तर मी, ज्या समुद्रावर तुझी दृष्टि एकसारखी खिकून राहिली आहे त्याच समुद्रांत उडी टाकून जीव देईन ! ” असें म्हणून ती उठूंहि लागली.

“ हिरा—” माधव बोलूं लागला.

“ बस्—पुरे ! ” हिरेनें त्याला पुढें बोलूं दिलें नाही. “ पुढें मुळींच बोलूं नकोस. माझे कान तृप्त झाले. देवाला माझी हांक ऐकूं गेली. अहाहा ! किती आनंद होतो आहे मला ! परमेश्वरानं माझ्याकडे पाहिलं— माझा राजा माझ्याशीं बोलला ! ”

“काय-काय बोलते आहेस हें तूं, हिरा ? कोण तुझा राजा ? वेज्यासारखं कांहीं तरी बडबडू नकोस !”

“इतका वेळ मी शहाणी होतें. आतां मात्र मला खरोखरच वेड लागायची पाळी आली आहे. नव्हे-मी वेडी झालें आहे ! अगदी पुरी-पुरी वेडी ! माधव-माधव-सांभाळ मला ! मला माझा तोंड आंवरत नाही. तुझ्याशिवाय मला कोण आधार देणार ? तूच माझा राजा-तूच माझा देव-तूच माझा परमेश्वर-माझं सर्वस्व तूच ! मला तारणं किंवा मारणं फक्त तुझ्याच स्वाधीन आहे-”

असें म्हणून हिरेनें खरोखरच माधवाच्या खांद्यावर मान टाकली. माधवाचें सर्व शरीर थरारलें. त्याला हिरेचा राग आला-त्याला हिरेची किंव आली-त्याला स्वतःचें अधःपतन झाल्यासारखें वाटूं लागलें !

“हिरा, काय हा अतिप्रसंग ! तुझ्यासारख्या सुशिक्षित कुमारिकेला हें शोभतं का ? तूं आपल्या कुळाचा उद्धार अशा वर्तनानंच का करणार ?”

“माधव, काय रे मी वाईट वर्तन केलं ? माझ्या देवाला मी नाहीं का भेटायचं ? देवाला भेटायला सुद्धां का चोरी ?”

“हिरा, कोणाला देव म्हणतेस तूं ? मला ? या दगडाला ?”

“कोण दगड ? माधव, तूं दगड ? तुला दगड म्हणायचं म्हणजे जगांत देव शिल्लकच उरला नाहीं असं समजावं लागेल !”

“मला तुझी दया येते हिरा-”

“दुयेल प्रेमाची ज्ञानी म्हणतात ना !”

“तें राहूं दे तूर्त. तूं मला देव मानतेस असं तूं म्हणतेस-माझ्यांत असे कोणते दैवी गूण तुला दिसले ?”

“कोणते दैवी गूण नाहीत याचाच मला विचार करावा लागेल !”

“तुझी दृष्टि आंधळी झाली आहे-तुझी विचारशक्ति नष्ट झाली आहे.”

पहिली सलामी—

“अगदी खरं आहे तुझं म्हणणं. तुझ्या बाबतीत माझी दृष्टि खरोखरच आंधळी झाली आहे. तुझ्यांत मला दोषच दिसत नाही. माधव, माझ्या प्रेमाचा तूं स्वीकार करणार नाहीस का ?”

“हिरा, प्रेम म्हणजे काय हें समजतं तरी का तुला ?”

“इतके दिवस नव्हतं समजतं—पण आतां चांगलं समजू लागलं ! तुझ्या-विषयी मला जे वाटतं तेंच प्रेम !”

“हिरा, अगदीच वेडी आहेस तूं. तुला माझ्याविषयी जे वाटतं तेंच प्रेम हा तुझा भास आहे—ही तुझी भूल आहे—हा तुझा मूर्खपणा आहे. तुला माझ्याविषयी जे कांदीं वाटतं तें प्रेम नव्हे—ती निव्वळ कामुकता आहे—पाशवी कामुकता आहे !”

“कबूल आहे मला. माझं तुझ्यावर प्रेम आहे तें खरोखरच विषयी आहे. एखाद्या तरुणीनें एकाच तरुणावर विषयी प्रेम करणं हें पातक आहे काय ?”

“प्रश्न जितका नाजुक तितकाच विकट आहे. एखाद्या तरुणीचें एकाच तरुणावर विषयी प्रेम असणं याला पाप म्हणणं कठीण आहे. परंतु या प्रेमाला पापी प्रेम म्हणतां न आलं तरी त्याला हिणकस मात्र म्हणावंच लागेल !”

“तें कां म्हणून ? तरुणतरुणींना एकमेकांची ओढ लागणें ही निसर्गप्राप्तच गोष्ट आहे. वाटेल त्यानं वाटेल तिच्याशी किंवा वाटेल तिनें वाटेल त्याच्याशी—प्रेमाच्या नांवाखाली स्वैराचार करणं हें हिणकसच नव्हे तर पापास्पदहि आहे हें मी मान्य करतें. पण एकाच स्त्रीनें एकाच पुरुषावर किंवा एकाच पुरुषानं एकाच स्त्रीवर वैषयिक प्रेम करणं हि हिणकसच ठरतं काय ?”

“निःसंशय ! जग कदाचित् असं म्हणणार नाही, पण मी मात्र असंच म्हणेन. उपभोगाच्या लालसेनं उत्पन्न झालेलं प्रेम हें त्यागाच्या पायावर उभार-
लेल्या प्रेमापुढें केव्हांहि हिणकसच ठरणार !”

“भोग आणि त्याग ! किती कठीण शब्द आहेत हे, नाही ? भोगासाठी सुद्धा त्याग नाही का करावा लागत ? त्याग केल्याशिवाय भोग कधी मिळतो का ? ”

“ नसेल मिळत-परंतु भोगाच्या अभिलाषानं केलेला त्याग हा मुळी खरा त्यागच नव्हे ! ”

“ मला नको आहे या वेळीं तुझं तें तत्त्वज्ञान ! बोलतांना तुझी स्वतःची काय धांदल उडते आहे हें मला प्रत्यक्षच दिसतं आहे. कशाला आतां लपवा-लपवी करतोस ? मी मघांशीं तुझा हात धरला त्यावेळीं तुझ्या हाताला सुटलेला कंप मी विसरलेलें नाहीं. मी तुझ्या खांद्यावर मान टाकली तेव्हां तुला बरं वाटलं हेंहि माझ्या लक्षांत आल्याशिवाय राहिलं नाहीं. मला तत्त्वज्ञानाचे धडे शिकवितांना तूं स्वतःहि विकाराच्याच आधीन झालेला नाहीं आहेस का ? ”

“ बरोबर बोललीस तूं. माझं मन चळलं हें मी प्रांजलपणेंच कबूल करतो. परंतु यांत मी दोषी नसून तूच दोषी आहेस. माझ्या शरिराला कामुकतेनें स्पर्श करून तूच माझ्या स्थिर मनांत चलबिचल उत्पन्न केलीस ! ”

“ तुझा आपल्या मनावरचा ताबा कां सुटावा ? म्हणजे काय ? मी कबूल करतें आणि तूं कबूल करीत नाहीस एवढाच आपल्यांत फरक ! ”

“ आपली इच्छा नसताना कोणी आपल्या अंगाला सुवासिक अत्तर लावलं म्हणून त्याची घाण येते कीं काय ? तूं तरुण आहेस-सुंदर आहेस. मीहि तरुण आहे. तुझ्या स्पर्शानं माझं अंग पुलकित झालं त्याला मी काय करणार ? माझं मन ज्या अवस्थेला पोहोचलं पाहिजे अशी माझी महत्त्वाकांक्षा आहे त्या अवस्थेला तें अजून पोहोचलेलं नाही ! ”

“ तुझी खरोखरच-तुझी इच्छा नव्हती तर माझा हात झटकून कां टाकला नाहीस ? ”

पहिळी सलामी—

“ मुद्दामच ! तुझ्या मनाची झालेली चलबिचल माझ्या घरीच लक्षांत आली होती; आणि तुझ्या मनाची धांव कुठपर्यंत मजल मारते हेच मला पहायचं होतं ! ”

हिरा ओशाळली. ती वर आकाशाकडे पाहू लागली. तिच्या चेहेऱ्यावर निरांशा स्पष्ट दिसत होती. तिने माधवाचा हात धरला व त्याने तो झिडकारला नाही तेव्हा तिला माधवाविषयी फार आशा वाटू लागली होती. परंतु माधवाच्या भाषणाने त्या आशेचा चक्काचूर उडाला. तिला आतां माधवाकडे पहावेना. ती खट्टू झाली. तिने तोंड फिरविले व ती रडू लागली. माधवलाहि वाईट वाटले. तिला काय वाटले असेल याची त्याला स्वतःवरून चांगलीच कल्पना करता येत होती. कांहींहि आडपडदा न ठेवतां हिरेने आपले मन उघड केले हें त्याला फार बरें वाटले. तिने तसें केले नसतें तर दोषांनाहि आणखी कित्येक दिवसपर्यंत विनाकारण त्रास होत राहिला असता. हिरा रडू लागलेली पाहून माधवाचें अंतःकरण द्रवले. त्याने आपल्या हातरुमालाने तिचे अश्रू पुसून काढले.

“ माधव, कशाला माझे अश्रू पुसतोस ? मला पोटभर रडू दे तरी. माधव—माधव—माझ्या हृदयाला तूं जखम केलीस ! ती जखम आतां कशाने तरी भरून येईल का ? ”

“ हिरा, मी तुझा अपराधी आहे. मला क्षमा कर. तुला होणाऱ्या दुःखाची मला पूर्ण कल्पना आहे. तुझ्या प्रेमाचा स्वीकार मला करतां येत नसला तरी मला काळीजच नाही असं मात्र तूं समजू नकोस ! ”

“ कां समजू नको ? माधव, असं मी कां समजू नये ? तुला खरोखरच काळीज असतं तर तुला माझ्या काळजाचा असा तडकाफडकी चुराडा करविला असता का ? तुला असं का वाटतं कीं, माझं प्रेम फार सर्वंग असल्यामुळे तें तुझ्यावर जडलं ? ”

“हिरा, कांहीं तरी गैरसमज करून घेऊं नकोस. मी तुझी किंमत कमी करीत नाही—तुझ्या प्रेमाचीहि किंमत मी कमी समजतो असें नाही. वैषयिक प्रेमापेक्षा उच्च दर्जाचं प्रेम असं शकतं, एवढाच माझ्या म्हणण्याचा आशय होता. तसं प्रेम करणं कठीण आहे याची मला पूर्ण जाणीव आहे. मी स्वतःहि तसं प्रेम करूं शकतो असें ढोंग मी करूं इच्छीत नाही. पण तसा प्रयत्न करणं हें मात्र मला माझं कर्तव्य वाटतं !”

“कां म्हणून ? जगांत तुला कोणावरहि वैषयिक प्रेम करायचंच नाही कीं काय ? असंच का आजपर्यंत जग चाललं ?”

“जग जसें चालायचं तसेंच आजपर्यंत चाललं व पुढंहि चालेल. मी एकट्यानं विषयी प्रेमाला फांटा दिला म्हणून कांहीं जगाच्या चालत्या गाड्याला खीळ लागत नाही. शिवाय, मी तरी विषयापासून जन्मभर अलिप्त राहूं शकेनच असा कोणी नेम सांगवा ? विषयाच्या तडाख्यांतून निसटतांना आजपर्यंत कितीतरी ऋषि-मुनींची सुद्धां गाळण उडालेली आहे. लपवालपवी कशाला ? मी प्रांजलपणेच कबूल करितों कीं, माझ्या स्वतःच्या मनाचाच आतां अधःपात झालेला आहे. तूं माझ्या खांद्यावर मान टाकलीस तेव्हां माझ्या मनांत केवढं तुमुल युद्ध चाललं होतं याची तुला कल्पनाहि नसेल ! एकीकडे मला आनंदाचं भरतं येत होतं तर दुसरीकडे माझं मन मला खात होतं. तुझं चुंबन घेण्याचा मोह आंवर-तांना मला जे कष्ट पडले, त्यांचं तर मला वर्णनच करतां येत नाही. तेव्हां मी तुझ्याहून श्रेष्ठ आहे किंवा तुला उपदेश करण्याचा मला कांहीं अधिकार आहे असें मुळीच नाही. ”

“मग कशासाठीं तूं आपलं मन इतकं मारलंस ?”

“मघांशीं तुला सांगितलं त्याच कारणाकरितां. मला काळीज आहे आणि तेंहि अत्यंत नाजूक आणि भावनाप्रधान असं काळीज आहे. ”

“म्हणूनच वाटतं माझ्या भावनांना पायाखालीं तुझून आपल्या अंतःकरणाची कोमलता तूं सिद्ध केलीस ?”

पाहिली सलामी—

“ हिरा, प्रखर वाग्बाणांनीं माझं हृदय असं विद्ध करूं नकोस. मी हा वेळपर्यंत कोणाला सांगितलं नाही, तें आज तुला सांगतो. मला आपलं सर्वस्व अर्पण करायला तयार झालेली तूं ! तुझ्याशीं आतां कसला संकोच बाळगायचा ? ”

“ काय एवढं गुप्त तूं मला सांगणार आहेस ? ”

“ तो मोठाच इतिहास आहे. सांगतोच तुला सर्व—”

इतक्यांत सुधाकर आणि हिरेची मैत्रीण जवळ आलेलीं माधवाला दिसलीं.

“ आतां नको—पुनः केव्हां तरी सांगेन—” माधव म्हणाला.

“ माधव, माझ्या आतांच्या अविचाराबद्दल तूं मला क्षमा करशील का ? तुझ्याच पायांची शपथ घेऊन सांगतें कीं, मी यापुढें कधींहि असला अविचार करणार नाही ! ”

“ हिरा, तुझ्याविषयींचा माझा आदर कायम आहे—नव्हे—तो थोडासा वाढलाच आहे. प्रेमभंगाच्या नुसत्या कल्पनेनं तरुणीं खुनशी बनतात असं म्हणतात पण तूं तर माझ्याकडून तुझा प्रत्यक्ष प्रेमभंग झाला असतांहि माझ्याशीं पूर्वीइतक्याच प्रेमळपणानं बोलते आहेस, यावरून मला तरी असंच वाटतं कीं, तूं म्हणतेस त्याप्रमाणं तुझं माझ्यावरील प्रेम केवळ विषयीच नाही. त्याचा दर्जा त्याहून खात्रीनं कांहीं तरी अधिक उच्च आहे. हा पहा आलाच सुधाकर. तो खात्रीनं कांहीं तरी थट्टा करणार ! ”

सुधाकर व हिरेची मैत्रीण सुधा जवळ येऊन पोहोंचलीच. आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, सुधाकरानें थट्टा वगैरे कांहींच केली नाही. सुधा मात्र हिरेशीं हंसतहंसत कांहीं तरी बोलत होती. चौघेहि मोटारींत बसलीं. मोटार पेडर रोडला लागली, इतक्यांत ड्रायव्हरनें खूप जोरानें ब्रेक लावला. गाडी उभी राहिली. ड्रायव्हर कावराबावरा होऊन खाली उतरला. कांहीं तरी अपघात झाला असला पाहिजे अशी खात्री झाल्यामुळें माधव आणि सुधाकरहि खाली उतरले. एक तरुण

मोटारीच्या पुढे बेशुद्ध होऊन पडला होता. माधवाने व सुधाकराने त्याला उचलून गाडीत घातले.

“सुधाकर, याला हॉस्पिटलमध्ये पोहोचविण्यापेक्षा तुझ्याकडेच नेऊ या. तू लौकर डॉक्टरांना घेऊन ये. तोंपर्यंत आम्ही याच रक्त बगैरे पुसून काढू,” माधव म्हणाला.

“हो-हो-असंच करू.”

घरी पोहोचल्यावर माधवाने त्या तरुणाला कॉटवर निजविले. सुधाकर डॉक्टरांना आणायला गेला होता. हिरेने एक स्वच्छ टॉवेल पाण्यात भिजवून भाणला व त्या तरुणाचे रक्त पुसून काढले. थोडेसे पाणी कपाळावर बगैरे शिपतांच त्या तरुणाने आपले डोळे अर्धवट उघडले व तो कांहीं तरी बोलण्याचा प्रयत्न करू लागला.

“बोलण्याचे श्रम करू नका इतक्यांत. तुम्ही कांहीं काळजी करू नका. तुम्हांला कांहीं त्रास होणार नाही,” हिरा त्याला म्हणाली. त्या तरुणाच्या चेहेऱ्यावर हास्य दिसू लागले. त्याला कसला तरी आनंद होत होता. त्याला नीटसे बोलवत नव्हतेच. त्यांतल्या त्यांत जोर करून तो म्हणाला,

“को...ण ? यमू...ता...ई ! इ...कडे कशी...तू ?”

एवढे बोलण्याचे श्रमहि त्याला झेपले नाहीत. हिरेला वाटले की, यमूताई ही त्या तरुणाच्या घरची कोणीतरी स्त्री असेल. माधवाला मात्र त्या तरुणाच्या तोंडून यमूचे नांव निघालेले ऐकून विस्मय वाटला. आपल्या यमूची याला कांहीं माहिती असेल काय ? काय एकेक विचित्र गोष्टी घडून आल्या आज एका दिवसांत ? ज्या हिरेची आपण आजपर्यंत कधी एकान्तांत बोललो नाही, जिचा व आपला प्रत्यक्ष असा फारसा परिचयहि नव्हता, ती इतक्या थोड्या अवधीत आपले सर्वस्व मला अर्पण करण्यास तयार झाली ! ती माझ्यावर आज कितीतरी दिवस प्रेम करीत असली पाहिजे ! मला मात्र, माझी दृष्टि तशी नसल्यामुळे,

पाहिळी सलामी—

आजपर्यंत तें ठाऊक नव्हतें. हिरा तरी किती धीट ? तिनें माझ्यावरील आपलें प्रेम किती स्पष्ट शब्दांत व्यक्त केलें ? तिचें माझ्यावरील प्रेम अनावरच असलें पाहिजे. नाहीतर इतका उतावेळपणा तिच्या हातून झालाच नसता. एका अर्थी बरें झालें. तारुण्यांतील बलिष्ठ विकारांचा प्रतिकार करणें किती कठीण आहे, याचा मला आज प्रत्यक्ष अनुभव तरी मिळाला ! हा तरुण भामच्या मोटारीच्या धक्क्यानें बेशुद्ध पडला म्हणून याला घरीं आणला तो याच्या तोंडून यमूचें नांव बाहेर पडलें ! आतां हा सावध होईल तेव्हां खरें काय तें समजेलच ! माझ्या यमूची मला माहिती समजेल काय ? माझी यमू कुठें बरें असेल ? तिची मूर्ति या माझ्या अंतःकरणांत मी या क्षणापर्यंत जिवंत ठेवली आहे, त्याचप्रमाणें तिनेंही माझें स्मरण ठेवलें असेल काय ? आतां ती कितीतरी मोठी झाली असेल ! हो—जवळजवळ हिरे एवढीच ! हिरा—यमू ! यमू—हिरा ! माझी यमू माझी यमू—आणि मी ? मी यमूचा कीं हिरेचा ?

बापूसाहेब मुंबईस परत आल्यापासून त्याच्यांत पुष्कळ बदल झालेला त्याच्या मित्रमंडळीस दिसत होता. त्याच्या सर्व मित्रांना त्याच्याविषयी प्रेम व जिव्हाळा बाटे तसाच आदरहि वाटे. बापूसाहेब आपल्याशीं पूर्वीप्रमाणें मन-मोकळेपणानें वागत नाहीं हें त्यांच्यापैकीं प्रत्येकाच्या लक्षांत येऊनहि त्याचें कारण बापूसाहेबास विचारण्यास कोणीहि धजेना. त्यांपैकीं बहुतेकांना असें वाटलें कीं, बापूसाहेब व त्याचे वडील यांच्यांत कांहीं तरी मतभेद झाला असावा. बापूसाहेबाच्या आईचें दुखणें पुनः उलटलें असावें, असाहि कांहींनीं तर्क केला.

“अग, हें पाहिलंस का, बापूचं मुंबईहून पत्र आलं आहे—”

बाबासाहेबांचे हे शब्द माईसाहेबांच्या कानावर गेले त्याचप्रमाणें वैजयंतीनेंहि ते ऐकले. बापूचें पत्र काय आहे हें समजण्याची माईसाहेबांना आतुरता लागली होती त्याचप्रमाणें आपल्या सूनबाईनाहि तें समजावें अशी त्यांची इच्छा होती. म्हणून त्यांनीं हळूच वैजयंतीला बापूसाहेबांच्या पत्राबद्दल सांगितलें. माईसाहेब बाहेर आल्यावर बाबासाहेब म्हणाले, “त्याचं आजचं पत्र म्हणजे चिट्ठीच आहे म्हणेनास ? तो एवढंच लिहितो कीं, या नाताळांत त्याला इकडे येतां येणार नाहीं; अभ्यास फार करायचा आहे !”

“मग इकडे येऊन नाहीं का अभ्यास करतां येत ?”

हृदयांची ओळख—

“अग, त्याचा अभ्यास नुसत्या पुस्तकांवरून करायचा नसतो. या डॉक्टरी अभ्यासाच्या भानगडीच फार असतात.”

“तरी त्याला पत्र लिहायचं कीं, दोन दिवसांच्या तरी सवडीनं येऊन जा म्हणून ! लोकें आतां मला हंसायला लागलीं ! ज्या त्या गोष्टी वेळच्या वेळेवर झालेल्या बऱ्या !”

“बघितलंस ? एवढ्याचकरितां मी त्याचं लग्न लवकर करायला तयार नव्हतो. आतां तूं आजारीच पडलीस आणि बापूचं लग्न आपल्या डोळ्यादेखत झालं पाहिजे असा पक्का आग्रहच धरलास म्हणून माझा नाइलाज झाला. नाहीतर त्याचं शिक्षण पुरं झाल्याशिवाय मी त्याच्या लग्नाचा विचारमुद्धां केला नसता.”

“हो—मला सारं कांहीं माहीत आहे. हीं हल्लोच निघालेलीं खुळं आहेत ! आपल्या लग्नांत आपण किती वर्षांचं असायचं ?”

“वाः ! म्हणजे हा खासा न्याय आहे ! पूर्वीच्या कांहीं गोष्टी चुकल्या म्हणून आतांही त्याच चुका पुनः करायच्या कीं काय ?”

“कां बरं ? पूर्वीच्या काय चुका झाल्या ? आपलं लग्न इतक्या लहानपणीं झालं, आपलं काय वाईट झालं ?”

“ही तूं नेहेमीं अशी आजारी पडतेस ती ?”

“लहानपणीं लग्न झाल्याचा परिणाम म्हातारपणीं दिसूं लागतो एवढं बरं आहे.”

“म्हातारपणीं ? तुझं झालं का एवढ्यांत म्हातारपणाचं वय ?”

“सांगितलं असतं पण या वेळीं नाही सांगत—” असें म्हणून आपला सारा संवाद वैजयंती आंतून ऐकत आहे अशा अर्थाची माईसाहेबांनीं खूण केली. त्या पुढें म्हणाल्या, “मग काय ? लिहिणार ना बापूला ?”

“अग, त्याला जर इकडे यायला सवड अमती तर तो आपण होऊनच नसता का आला ? आतांपर्यंत, प्रत्येक सुट्टीत नव्हता का येत ? आपण कशाला लिहायला पाहिजे त्याला ? बाकी तुला तो अजून बाळच वाटतो आहे—”

“नाहीच हो त्याला अजून कांहीं समजत. जेव्हां जेव्हां तो इकडे येतो तेव्हां पहातें ना मी ?” असें म्हणून माईसाहेब हळूच हंसल्या.

बाबासाहेब आपल्याकडून अगदीं हळू म्हणून म्हणाले, “तुला आपले पूर्वीचे दिवस आठवले वाटतं ? अग, आपली गोष्ट निराळी होती. मला त्या वेळीं कुठें परीक्षा द्यायच्या होत्या नि डिग्री मिळवायच्या होत्या ?”

माईसाहेबहि हळुहळु बोलूं लागल्या.

“म्हणून काय झालं ? त्यावेळीं आपल्या घरांत किती वडीलधारीं माणसं असायचीं ? पण त्या सर्वोना आपण केव्हांच फसवायचं !”

“हं—आमची सारी अवकल त्यांतच खर्च झाली ! आतां या बिचाऱ्याला अभ्यास करून नांव मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा आहे, त्याच्या अभ्यासांत कशाला आपण अडथळा आणायचा ?”

“पण आतां सूनबाई केवढी दिसायला लागली, पाहिली ना ? आणि तिनं एखादे वेळीं हद्दोग घेतला तर ?”

“अग, हल्लींच्या मुलीसुद्धां फार समजूतदार असतात. आपणहि पुष्कळ शिकावं, नांव करावं, अशीच त्यांची इच्छा असते. आतां बापू लहान नाहीं, ती लहान नाहीं—त्यांच्या कारभारांत आपण कांहींहि ढवळाढवळ न केलेली बरी ! त्यांचीं तीं समर्थ आहेत !”

माईसाहेबांचें कांहीं समाधान झाल्यासारखें दिसलें नाहीं. आणखी चारदेन प्रकारांनीं त्यांची समजूत घातल्यासारखें करून बाबासाहेब निघून गेले.

हृदयांची ओळख—

बापूसाहेबांच्या पत्रांत काय मजकूर आहे हें समजण्याची फारशी उत्सुकता नसतां हि वैजयंती दाराच्या आंतील बाजूम पहिल्यानें उभी राहिली होती. नाताळच्या सुट्टींत तो इकडे येऊं शकत नसल्याचें त्यांनीं लिहिलेलें समजतांच तिला हंसूं येऊं लागलें व ती आपल्या खोलींत निघून गेली. माईसाहेबांची कल्पना अशीच कीं, मूनबाई अजून दाराआडच उभ्या आहेत. पण आंत येऊन पहातात तों वैजयंती आपल्या खोलींत निघून गेलेली ! त्यांना एकदां वाटलें कीं, पोरीची निराशा झाली—ही आतां खोलींत जाऊन रडत बसली असेल ! म्हणून त्यांनीं तिच्या खोलीचें दार किलकिलें करून पाहिलें तों वैजयंती आपल्या टेबलावर कांहीं तरी लिहीत बसलेली ! त्या स्वतःशींच पुट-पुटल्या, “हल्लींच्या पोरी या अशाच ! कसला अभ्यास त्यांना एकसारखा सुचतो त्यांचं त्यांनाच माहीत ! ”

नाताळच्या सुट्टींत घरीं न येण्याला बापूसाहेबानें जें कारण पुढें केलें होतें तें कोणालाहि पटण्यासारखेंच होतें. पण त्यांतील खरी गोम वैजयंतीला माहीत होती. तिला बापूसाहेबांची कीव आली. त्यांना सर्व प्रकार समजणेंच इष्ट असें ठरवून ती त्यांस पत्र लिहूं लागली.

“ श्री. बापूसाहेब यांस—

सा. न. वि. वि. मी आपणांस आजपर्यंत एकदांहि पत्र पाठविलेलें नाहीं. म्हणून आज माझ्याकडून पत्र आलेलें पाहून आपणांस अचंबा वाटेल. तुम्हांला पत्र लिहिण्यांत माझा मुख्य उद्देश असा कीं, तुम्हांस सर्व गोष्टी उघडपणें कळवाव्यात. असें करणें हें तुमच्या व माझ्या—उभयतांच्याहि—दृष्टीनें हिताचें आहे अशी माझी कल्पना आहे.

माझें व तुमचें लग्न झालें—म्हणजे चारचौघांसमक्ष आपण एकमेकांच्या गळ्यांत तासेवाजंत्र्यांच्या आवाजांत माळा घातल्या—हा दैवाचा म्हणजेच दुर्दैवाचा खेळ झाला असेंच म्हटलें पाहिजे. तुम्हांला माहीतच आहे आपल्या

समाजांत बहुतेक लम्मांचा कसा बेंडबाजा वाजतो तो ! लम्मांत मुलांच्या संमतीचा कांहीं तरी विचार होत असतो पण मुलीच्या संमतीचा मात्र प्रश्नहि उद्भवत नाही. अशा रीतीने—म्हणजे मुलीची संमति न घेतां—विवाह झालेलीं जोडप्यांहि गुण्यागोविंदानें नांदतांना दृष्टीस पडत नाहींतच अगें नाहीं. पण याला अनेक कारणें आहेत. कांहीं बाबतींत त्या मुलीला विवाहापूर्वी कोणाचीहि ओढ लागलेली नसते व तिच्या नशिबानें तिला पतिहि चांगला मिळतो. कांहीं बाबतींत मुलीनें आपलें प्रेम आपल्या प्रेमी माणसाला विवाहापूर्वी वाहिलें असतांदि, पित्याच्या व इतर वडीलधाऱ्या माणसांच्या हट्टाग्रहामुळें, ते म्हणतील त्याच्या गळ्यांत तिला माळ घालावी लागते. मी माझें प्रेम ज्याच्या चरणीं वाहिलें होतें व आहे तो माझा माधव कोठें आहे हेंहि मला माहीत नाहीं. मी तुमच्या गळ्यांत माळ घातली ती माझ्या पित्याच्या भीतीमुळें नव्हे. कारण भीतीचा आणि माझा कितीसा संबंध आहे याचा तुम्हांला प्रत्यक्षच अनुभव आला आहे. तुम्हांला खजील करण्यासाठीं मात्र मी हें लिहीत नाहीं. माझ्या पित्याची मला भीति वाटत असे हें खरें आहे. परंतु माझी आई मला सोडून गेली—तिचें अखेरचें दर्शनसुद्धां मला अभागिनीला झालें नाहीं—त्या वेळेपासून मात्र मला एका माधवाशिवाय माझ्या मायेचें असें कोणीच राहिलें नाहीं. त्याची आणि माझी कितीतरी दिवसांत भेटहि झालेली नव्हती. तरी माझें त्याच्यावरील प्रेम मात्र अभंग होतें. माझ्या वडिलांच्या आज्ञेला झुगारून मी माझाच हट्ट चालवूं शकलें नसतें असें नाहीं. पण तसें करण्यांत कांहींच वैशिष्ट्य नव्हतें. असल्या प्रकारच्या गोष्टी समाजांत आपणांस पुष्कळदां पहावयास मिळतात. बळजबरीनें दुसऱ्याच्या गळ्यांत बांधलेल्या मुली समाजाच्या भीतीनें व घराण्याच्या नांवलौकिकासाठीं आपला पति समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तीशीं व्यभिचार—कर्महि करण्यास तयार होतात ! ‘पतीशीं व्यभिचार’ हा शब्दप्रयोग तुम्हांला कसासाच वाटत असेल, नाहीं ? यांत तुमचा कांहींच दोष नाहीं. मारून सुटकून बनविलेला असला तरी तो नवराच व त्याची बनवि-

हृदयांची ओळख—

ण्यांत आलेली बायको—म्हणजे तिचें सर्वस्व—त्याचेंच, हेंच हल्लींच्या समाजाचें सरळ आणि सोपें गणित ! मला तुम्हांला असा प्रश्न विचारावासा वाटतो कीं, ज्या मुलीनें परमेश्वराच्या व आपल्या मनोमय साक्षीनें आपलें प्रेम—आपलें सर्वस्व—ज्या एका विशिष्ट माणसाला अर्पण केलें असेल—त्याच्याशिवाय इतर कोणाहि माणसाला तिनें, समाजाच्या भीतीनें असो किंवा कशामुळेहि असो, आपलें सर्वस्व अर्पण करण्यास तयार होणें हें जारकर्मच नव्हे काय ? माझ्या माधवाला मी माझा स्वामी—माझा राजा मानतें. मग माझ्या हिशेबानें तुम्ही बंडखोरच नाही काय ? मला मान्य आहे कीं, तुमच्यांत पुष्कळ सद्गुण आहेत. माधव तुमच्या इतका सद्गुणी आहे कीं नाही हेहि मला माहीत नाही, कारण आज कितीतरी वर्षांत त्याची कांहींच माहिती मला कळलेली नाही. वरें, तो तुमच्या इतकाच किंवा तुमच्याहूनहि अधिक सद्गुणी असलाच तरी हें मात्र खास कीं, सांपत्तिक दृष्ट्या तुम्ही त्याच्यापेक्षां कितीतरी पटींनीं श्रेष्ठ असणार ! मी तर असेहि धरून चालतें कीं, त्याची पोटाची खळगीसुद्धां मोठ्या मुष्किलीनें भरत असेल ! तरीसुद्धां तो माधव आहे—तो माझा माधव आहे—तो या यमूचा माधव आहे ! भरजरी पातळ नेसून तुमच्याबरोबर मोटारींतून फिरतांना, माझ्या हातून घडत असलेल्या बदफैली पापामुळे, माझ्या डोळ्यांत अश्रू उभे रहातील ! परंतु माझ्या माधवाच्या बरोबर अन्नासाठीं दारोदार भीक मागतांनासुद्धां मला किती आनंद वाटेल म्हणून सांगूं ! कारण तो माझा आहे आणि मीहि त्याची आणि फक्त त्याचीच आहे. प्रेमाची तुम्हाला कल्पनासुद्धां असेल असे वाटत नाही. तुम्ही त्या दिवशीं माझ्याशीं लगट करण्याचा जो प्रयत्न केलात त्याच्याशीं प्रेमाचा कांहींहि संबंध नव्हता हें तुम्हीहि कबूल करा. त्या तुमच्या प्रयत्नाशीं कसला संबंध असलाच तर तो फक्त अधिकाराचा—हक्काचा होता ! चारचौघां-समक्ष आपल्या गळ्यांत माळ घालणारीं बहूली—तिच्यावर आपला राजरोस हक्कच आहे—ती आपल्या अधिकारांतीलच गोष्ट आहे—तो आपल्या मालकीचा माल आहे एवढीच तुमची भावना ! माझ्या भावनांचा विचार तुमच्या मनाला

शिवलेझाहि नाही. मी पुनः एकदां सांगतें कीं, यांत मी तुम्हाला दोष देत नाही. तुमच्याकडे काय दोष ? लग्नाच्या वेळीं मला आतां इतकें समजत असतें तर आपल्या दोषांच्या जीवितांचा नकाशाच बदलला असता. पण दुर्दैव तुमचें नि माझे कीं, त्यावेळीं मला पुढील अडचणींची योग्य कल्पना नव्हती. पुढील प्रसंगाचा नकाशा त्यावेळीं माझ्या मनश्चक्षूंपुढें उभा होता पण तो अगदीं पुसट व पुष्कळच चुकीचा !

मी तुम्हांला अखेरचें सांगतें कीं, तुमचा कांहींहि दोष नसतांना तुम्हांला विनाकारण त्रास होत आहे. तुम्हांला होत असलेल्या त्रासाबद्दल मला अत्यंत वाईट वाटत आहे, असें मी लिहिलें तर तुम्ही त्यावर विश्वास ठेवाल काय ? कठीण आहे. पण वस्तुस्थिति मात्र खरोखरच तशी आहे. मला खरोखरच तुमची फार कीव येते. तारुण्यांतील बलिष्ठ विकार कित्येकदां माणसांतील माणुसकी नष्ट करितात असें मी आजपर्यंत नुसतें ऐकत होतें. परंतु तसें होणें अगदींच अशक्य नाही, असें मला थोडथोडे पटूं लागलें आहे. हीं दोन वाक्यें मी काय लिहिलीं हैं माझे मलाच समजत नाही, मग तुम्हांला काय समजणार ?

मी तुमचा हात झिडकारला त्याबरोबर तुम्ही घरांतहि न येतां तडक मुंबईचा रस्ता सुधारलात यावरून तुम्हांला मन आहे, तुमच्यांत माणुसकी आहे हें मला पटलें व म्हणूनच सर्व खुलासा करण्याचें मी ठरविलें. हें पत्र वाचल्यावर तुमच्या मनांत कसल्या भावना जागृत होतील याची मला कल्पना करतां येत नाही.

शाळेंत जाण्याची वेळ झाल्यामुळें अधिक लिहिण्यास वेळ नाही. कळावें.

माधवाची यमू—

×

×

×

बापूसाहेबांनीं तें पत्र तीनदां वाचलें. त्यांना राग आला, त्यांना कीव आली, त्यांना सहानुभूति वाटली, त्यांना पुनः राग आला ! डोक्यांत विचारांचें काढूर

हृदयांची ओळख—

गजलें. टेबलावर डोकें टेकून त्यांनीं डोळे मिटून घेतले. खोलीच्या दारावर होणीतरी टिचक्या मारीत असल्याचा त्यांना भास झाला. यावेळीं कोणाचीच भेट घेण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. पुनः दरवाजा ठोठावला गेला. त्यांनीं पत्र टेबलाच्या खणांत ठेवलें, आरशांत पाहून केंस सारखे बसविले, चेहेरा शक्य तेतका निर्विकार केला व दाराची कडी काढली.

“बापूसाहेब इनामदार आपणच का ?”

“होय—”

“आपणांला कांहीं त्रास होणार नसेल तर आपणाशीं कांहीं वेळ बोलण्याची माझी इच्छा आहे.”

“या—आंत या—”

तो गृहस्थ आंत येऊन खुर्चीवर बसल्यानंतर बापूसाहेबानें कडी लावून घेतली.

“आपलें नांव काय ? आपणाला कधीं पाहिल्याचं मला काही स्मरत नाही,” बापूसाहेब म्हणाला.

“आपली यापूर्वी कधीं भेटच झालेली नाही.”

“आपण विद्यार्थीच दिसतां !—” बापूसाहेबानें विचारल्यासारखें केलें.

“होय, मी विल्सन कॉलेजांत असलों. यंदां बी. ए. ला बसणार आहे.”

“मला अजून आपलें नांव नाहीं समजलं !”

“हो खरंच. माझं नांव गाडगीळ—एम्. जी. गाडगीळ. मी आज आपल्याला पाहिल्यानंच भेटत असून, अशा कांहीं चमत्कारिक विषयासंबंधानं मला आपणाशीं बोलणं करावं लागणार आहे कीं, आपण तर चकित व्हालच परंतु तें बोलणं सुरू कसं करावं याचा मलाहि विचारच पडला आहे.”

“तुम्ही पुढें काय बोलणार त्याच्यापेक्षां तुम्ही सध्यां बोलतां आहांत याचंच मला फार आश्चर्य वाटतं आहे ! अशा कोणत्या महत्त्वाच्या विषया-संबंधानें तुम्ही बोलणार आहांत माझ्याशीं ? ” बापूसाहेबानें विचारलें.

“मी तुमच्याशीं आतां जें कांहीं बोलणार आहे तें अत्यंत खासगी स्वरूपाचें असल्यामुळें मी आगाऊ तुमची क्षमा मागून ठेवतों—”

“त्यांत कसली क्षमा मागायची ? तुम्हांला जें कांहीं बोलायचें असेल तें खुशाल मनमोकळेपणानें बोला. ”

“माझें नांव मी सांगितलेंच. ज्या गोष्टीसंबंधानें मी तुमच्याशीं आतां बोलणार आहे ती गोष्ट तुमची खासगी आहे तशीच ती माझीहि आहे. तुम्ही विवाहित आहांत ही गोष्ट खरी आहे का ? रागावूं नका—मी तुम्हाला आगाऊच सूचना दिलेली होती कीं, मला आपणाशीं अत्यंत खासगी विषयासंबंधानें बोलायचें आहे म्हणून—” माधव म्हणाला.

“पण मला कल्पना नव्हती कीं, तुम्हांला माझ्याशीं अशा एखाद्या भलत्याच विषयासंबंधानें बोलण्याची इच्छा असेल म्हणून ! ”

“क्षमा करा मला. पण केवळ मला याच एका विषयासंबंधानें तुमच्याशीं बोलण्याची इच्छा आहे. तुम्हांला याबाबत त्रास होण्यासारखा असेल तर हा विषय इथंच संपवून मी आपल्या घरचा रस्ता सुधारायला तयार आहे, ” असें म्हणून आलेल्या गृहस्थानें टोपी घातली व तो दाराकडे निघाला सुद्धां !

“थांबा—मी तुम्हांला एकदां माझा शब्द दिला आहे, तो मोडून खोटेपणाचा धनी होण्याची माझी इच्छा नाहीं. या इकडे, तुम्हांला जें काय बोलायचें असेल नि ज्याविषयीं बोलायचें असेल तें खुशाल बोला. मी तुमचें सर्व बोलणें शांतपणें ऐकून घ्यायला तयार आहे. ”

तो गृहस्थ परतला. कांहीं क्षण विश्रांति घेतल्यासारखें करून तो बोलूं लागला.

हृदयांची ओळख—

“तुमचा विवाह झालेला आहे ना ?”

“होय—”

“आपल्या पत्नीचं नांव—” पुढे त्या गृहस्थाच्याने बोलवेच ना. त्याचा गळा भरून आला.

“आपलं नांव माधव—” बापूसाहेबांचा प्रश्न पुरा होण्यापूर्वीच त्या आलेल्या तरुणाने होकारार्थी मान हालविली. तसें करतांना त्याची मुद्रा अत्यंत खिन्न दिसत होती.

“तुमचं नांव मला पंधरा मिनिटांपूर्वीपर्यंत माहीत नव्हतं,” बापूसाहेब बोलू लागला. “जिच्याशीं माझं लग्न झाल्यामुळं ती मला माझी अशी वाटत होती त्या तुमच्या यमूचं मला आतांच पत्र आलं आहे.”

‘तुमच्या यमूचं’ हे शब्द बापूसाहेबांच्या तोंडून बाहेर पडतांच माधवाची मुद्रा एकदम बदलली. खिन्नतेऐवजी त्याच्या चेहेऱ्यावर विस्मयाची छटा दिसू लागली. आदराचीहि त्यांत झांक होती. ही गोष्ट बापूसाहेबांच्या लक्षांत आल्या-शिवाय राहिली नाही. बापूसाहेब पुढे म्हणाला,

“माधवराव, हें ध्या तुमच्या यमूचं पत्र. असे गोंधळं नका. हें पत्र मी वाचलं त्या वेळीं माझ्या मनाची स्थिति काय झाली तें मला विशद करून सांगतां येणं शक्य नाही. पहिल्यानं हें मी वाचलं त्यावेळीं, झालेल्या अपमानाच्या कल्पनेनं माझ्या मेंदूचा पारा एवढा चढला कीं, त्यावेळीं तुम्ही किंवा तुमची यमू माझ्यासमोर असती तर मला खून करण्याचा सुद्धां मोह झाला असता ! तेंच मी दुसऱ्यांदां वाचलं. दुसरा एखादा मनुष्य माझ्या जागीं असता तर मला वाटत नाही कीं, हें पत्र पुनः वाचण्याची त्याला इच्छा तरी झाली असती असं ! परंतु मला ती झाली. मला भावना आहेत त्याचप्रमाणें त्या इतरांनाहि आहेत या गोष्टीची मला पूर्ण जाणीव आहे. माझ्या विवाहित पत्नीचा—नव्हे—तुमच्या यमूचा पहिल्यानं मला अत्यंत राग आला होता. पण तें

पत्र पुनः वाचल्यानंतर मला तिच्या भावनांविषयी विचार करण्याची इच्छा झाली. हेंच पत्र तिसऱ्यांदा वाचल्यावर मला तिच्याविषयी अनुकंपा वाटू लागली ! कांहीं क्षणांनीं मला तिच्याविषयी आत्यंतिक आदर वाटू लागला ! माधवराव, तुम्हांला वाटत असेल कीं, संतापाच्या अतिरेकामुळे माझी बुद्धि बावचळली आहे व म्हणून मी कांहीं तरी बोलतो आहे ! मी हें पत्र पहिल्यानें वाचल्याबरोबर तुमची नि माझी गांठ पडली असती तर तुमची ही शंका बरोबर ठरली असती ! कारण त्यावेळीं माझा भेंदु भरकटूनच गेला होता. पण आतां— या क्षणाला मात्र—माझी बुद्धि बावचळलेली तर नाहीच पण ती अत्यंत स्थिर नि शांत झालेली आहे. मोजून पहा माझ्या नाडीचे ठोके. माझी नाडी तुमच्या नाडीपेक्षाहि शांत चालली असल्याचं तुमच्या प्रत्ययाला येईल. तुमच्या यमूशीं माझें लग्न लागलं यांत मी काडीमात्र जबाबदार नाहीं. जिच्याबरोबर आपलें लग्न लागलेलें असेल ती एक साडेतीन हात लांबीची चालतीबोलती बाहुली व तीहि संपूर्णपणें आपल्या मालकीची—अशी इतरांप्रमाणें माझीहि विचारसरणी होती हें मी प्रांजलपणें कबूल करतो. तिलाहि कांहीं स्वत्व आहे, तिलाहि कांहीं भावना आहेत, हां गोष्ट मला आतां पूर्णपणें पटूं लागलेली—नव्हे—पटलेली आहे. आपला समाज तिच्याविषयी काय ग्रह करून घेणार असेल तो खुशाल घेवो, मला तर ती पावित्र्याची मूर्तिमंत पुतळी दिसते—खरी आर्यस्त्री वाटते. तिनं आपलं मन एकदां तुम्हांला अर्पण केल्यानंतर लग्नाच्या नकली बंधनांनीं ती माझी होऊंच शकत नाही. एका अस्सल आर्यस्त्रीच्या पवित्र प्रेमाला तुम्ही पात्र झालांत—तुम्हां धन्य आहांत ! ”

बापूसाहेबांचें भाषण. चालूं असतांना माधव त्याच्या प्रत्येक शब्दागणिक अधिकाधिक आश्चर्यचकित होत होता. त्याला कल्पनाहि नव्हती कीं, बापूसाहेबाच्या तोंडून आपल्याला असले शब्द ऐकावयास मिळतील ! सुदाम्याच्या तोंडून त्याला जी इकिकत समजली होती तीवरून त्याचा असा समज झाला होता कीं, आपणांला एका क्रूर जंगली जनावराशीं सामना करावयाचा आहे !

हृदयांची ओळख—

परंतु बापूसाहेबाचें आतांचें भाषण ऐकून त्याला, आपण स्वप्नसृष्टीत तर नाही ना, असें वाटूं लागलें. काय बोलवें हेंच त्याला सुचेना. माधवाच्या मनाचा उडालेला गोंधळ बापूसाहेबाच्या लक्षांत येण्यास फारसा अवधी लागला नाही. बापूसाहेब पुनः बोलूं लागला,

“माधवराव, मी इतका वेळ बोललों तें केवळ उपरोधिकपणें, असं का तुम्हांला वाटतं ? तुम्ही कांहीं बोलतच नाहीं यावरून मी काय समजूं ? माझ्या विचारसरणींत तुम्हांला कांहीं दोष दिसतो का ?”

“बापूसाहेब, मी दिड्मूढ झालों आहे,” माधव म्हणाला. “मला काय बोलावें हेंच सुचत नाही. मी माझ्या कल्पनासृष्टीत तुमच्या संबंधानं जें चित्र उभं केलं होतं तें इतकें भेसूर होतं कीं, तसलं चित्र मनानं चित्रित केल्याबद्दल आता माझी मलाच लाज वाटते. बापूसाहेब, क्षमा करा मला. तुमच्या उच्च विचारसरणीची मला कांहीं कल्पना नसल्यामुळेच माझ्या हातून असा प्रमाद घडला.”

“यांत क्षमा मागण्यासारखी कांहीं चूक तुमच्या हातून घडली असं मला वाटत नाही. ज्या स्त्रीशीं आपण विवाहाच्या संस्कारानं बद्ध झालों आहोंत ती स्त्री सर्वस्वीं आपल्या मालकीची आहे असंच सर्व पुरुष समजतात. त्या स्त्रीचं शरीर, तिचं मन, तिची बुद्धि, तिच्या भावना या सर्व आपल्याच मालकीच्या—त्या सर्व आपल्या ताब्यांत, अशाच विचारसरणीचे बहुतेक पुरुष असल्यामुळे, माझ्यासंबंधानं तुमचा झालेला ग्रह विक्षिपणाचा होता याबद्दल मी तुम्हांला दोष लावूं शकत नाही.”

“परंतु दुसरा एखादा उदारमतवादी असता तर त्यानं फार तर आपल्या विवाहित पत्नीला, तिच्या लग्नापूर्वीच्या भावनांबद्दल व त्यांचा आविष्कार करून दाखविण्याचें धैर्य दाखविल्याबद्दल, क्षमा केली असती; परंतु अखेरीस झालेल्या तिला आपलं म्हणणं ऐकायला लावलंच असतं !” माधव म्हणाला.

“अशा माणसांनी स्वतःला उदारमतवादी म्हणविणं म्हणजे त्या शब्दाचा अपमान करण्यासारखं आहे. स्वातंत्र्याचे गोडवे गाणारे पुष्कळ असतात. पण त्यांपैकी बहुतेकांची दृष्टि स्वार्थावरच खिललेली असते. ते स्वातंत्र्याचे भोक्ते असतात, पण केवळ स्वतः स्वतंत्र रहाण्यापुरतेच ! त्यांच्या गुलामगिरीत वर्षानुवर्ष खितपत पडणारे दुर्बल स्वतंत्रतादेवीचा नुसता नामोच्चार करू यात की, हेच ढोंगी स्वातंत्र्यवादी त्यांच्या जिभा मुळासकट हांसडून काढतात की नाहीं पहा ! प्रत्यक्ष तत्त्वपालनापेक्षां स्वार्थसंरक्षणाकडेच त्यांची दृष्टि अधिक असते. पण अशांना जगांत फुकटचा मोठेपणा मिळतो व चार दूधखुळे लोक त्यांचा उदो उदो करायला तयार होतात. ”

“परंतु बापूसाहेब, यमूला जो अन्याय झालासा वाटतो, त्याला तुम्ही किंचित् तरी जबाबदार आहांत का ? ”

“मी जबाबदार आहे की नाही याचा विचार करण्याची मला आवश्यकताच वाटत नाही. जबाबदार कोणीहि असलं—इतकंच कशाला—प्रत्यक्ष तीच जबाबदार असली तरीसुद्धां तिला भोगाव्या लागणार असल्याच्या अन्यायापासून तिचा बचाव करण्यास मी तयार आहे—नव्हे तें मला माझं पवित्र कर्तव्य वाटतं ! ”

“मग बापूसाहेब, यांतून आतां मार्ग निघणार कसा ? ”

“कां बरं ? मी इतका वेळ बोललों त्यांत तुमच्या प्रश्नाचं उत्तर नाही काय ? ”

“म्हणजे काय ? तुम्ही यमूला विवाहाच्या बंधनांतून—लग्नाच्या फांसांतून—”

“मुक्त करण्यास तयार आहे—” बापूसाहेब म्हणाला. “माधवराव, गोंधळं नका. तुमच्या यमूला विवाहबंधनाच्या कृत्रिम शृंखलांपासून—लग्नाच्या फांसांतून—मुक्त करण्याला मी खरोखरच तयार आहे. इतकं कशाला ? मी याच क्षणाला तिची स्वतंत्रता तिला देऊनहि टाकिली आहे. ”

“जनापवाद” —माधव बोलू लागला. पण बापूसाहेबानें त्याला पुढें बोलूंच दिलें नाही. तो म्हणाला,

हृदयांची ओळख—

“ मला कोणत्याच गोष्टीची चर्चा वाटत नाही. जग मला कांहीहि म्हणा ! एका निरपराध व पवित्र आत्म्याचा खून करण्याइतका मी अजून नीच बनलो नाही. तुमच्या यमूविषयी जग कांहीतरी वेडेवाकडे बरळू लागेल याची कल्पना मला आहे; व तसें होऊं नये म्हणून ही सर्व हकिकत वर्तमानपत्रांच्या द्वारे मी आपल्या सहीनिशीं प्रसिद्ध करण्यासहि तयार आहे. ”

माधवाची मान आपोआप लवली. तो भावनाप्रधान असल्यामुळे त्याचा कंठ भरून आला, त्याच्या डोळ्यांत अश्रू तरंगू लागले. बापूसाहेबाचा चेहेराहि अत्यंत गंभीर दिसू लागला. माधवानें आपले विचार कमेबसे आंवरले व तो म्हणाला,

“ बापूसाहेब, मी इथं येण्यापूर्वी मला एका महात्म्याचें दर्शन घडणार आहे असं कोणी सांगितलं असतं तर मी त्याची मूर्खांतच गणना केली असती. आजचा हा दिवस माझ्या आयुष्याच्या रोजनिशींत सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्याच्या योग्यतेचा आहे. स्वतःच्या चुकीचें परिमार्जन करतांनाहि मरणप्राय दुःख वाटणारे इरीचे लाल जगांत अनेक आहेत. परंतु आपण किंचितहि जबाबदार नसतांना दुसऱ्याच्या बाबतींत झालेल्या अन्यायाचें परिमार्जन करण्यास स्वतः तयार होणारा महात्मा मात्र एखादाच सांपडतो ! ”

“ माधवराव, इतका वेळ मी एक गोष्ट तुमच्यापासून लपवून ठेविली होती, पण ती आतां उघड केल्यावांचून माझ्यान्यानें रहावतच नाही. माझ्या तोंडून इतका वेळ अशा तऱ्हेचे उद्गार बाहेर पडले ते स्फूर्तीनेंच पडले हें उघड आहे. त्या स्फूर्तीचें उगमस्थान मी तुम्हांला सांगितलं तर तुमचा माझ्या सांगण्यावर विश्वास बसेल का ? ”

“ बापूसाहेब, तुमच्याविषयी ज्या भावना माझ्या मनांत उत्पन्न झाल्या आहेत त्यांचें योग्य आविष्कारण करायचें म्हटलं तर भाषेत शब्दच सांपडणार नाहीत. तुम्ही सांगाल तें खरंच सांगाल ! ”

“ तर मग त्या स्फूर्तीचं उगमस्थान—एका निरपराध—परम पवित्र तरुणीविषयीं वाटणारं पवित्र प्रेम ! ”

“ म्हणजे ? ” माधवानें विचारलें. “ विवाहापूर्वीं तुम्हींहि आपलें मन कोणाला तरी अर्पण केलं होतं ? ”

“ नाही—विवाहापूर्वीं नाही—विवाहानंतर ! ”

“ काय ? विवाहानंतर ? ”

“ होय. भलताच गैरसमज करून घेऊं नका. मी उभ्या आयुष्यांत एकाच देवतेची मनोभावानं भक्ति केली—एकाच देवतेची मानसपूजा केली—आणि ती देवता म्हणजे दुसरी तिसरी कोणी नसून तुमची यमूच ! ”

माधवाचा चेहेरा एकदम बदलून गेला. बापूसाहेब पुढें बोलूं लागला, “ तुम्हांला माझा राग आला असेल. परंतु खरी वस्तुस्थिति तुम्हांला सांगणं मला भाग होतं ! ”

“ बापूसाहेब, मला आणि तुमचा राग ? बापूसाहेब—बापू—भित्रा, या तुझ्या भित्राला भित्रत्वाच्या भावनेनं अशी कडकडून मिठी मार की, प्रत्यक्ष काळ आपली कराल शस्त्रं सरसावून आला तरी आपली जबरदस्त मिठी त्याच्या बापालाहि सोडवितां येऊं नये ! ”

बापूसाहेबानें माधवाला मिठी मारली. दोघांनीं आपल्या अश्रूंना मनसोक्त वाव दिला. ते अश्रू कसले होते हें कोणाला कसें सांगतां येणार ?

माधव बापूसाहेबाच्या खोलींतून बाहेर पडल्या तेव्हां त्याची मनःस्थिति फारच विलक्षण झाली होती. आपण आता अनुभविंलं ते स्वप्न तर नव्हे ना, अशी त्याला वारंवार शंका येत होती. पक्षपाती व कट्टु वृत्तीच्या हिंदु समाजांत बापूसाहेबासारख्या उदारमतवादी म्हणजेच खरा मर्द असं शकतो तर ? बापूसाहेबाची लोकोत्तर वृत्ति पाहून माधवाला खरोखरच अत्यानंद झाला होता, पण तो फार वेळ टिकला मात्र नाही. बापूसाहेब म्हणजे सर्वसाधारण नियमाप्रमाणे भावनाशून्य व पशुवृत्तीचा असला पाहिजे हीच माधवाची मूळ कल्पना परंतु ती सपशेल खोटी ठरली. आपली कल्पना खोटी ठरली याचा माधवाला अत्यानंद होणे सहाजिकच होते. परंतु तो आनंद तसाच टिकवून धरणे मात्र माधवाला कांहीं वेळाने कठीण वाटू लागलं—नव्हे—तसा त्याला अनुभवच येऊ लागला. सात्विक आनंदाची जागा हळुहळु ईर्ष्या, द्वेष इत्यादि हीन विकार पटकावू लागले. त्याची त्यालाच लाज वाटू लागली. तो गोंधळून गेला. तो स्वतःशी विचार करू लागला.

मला बापूसाहेबाचा हेवा कां वाटतो ? बापूसाहेबाची थोर वृत्ति पाहून माझी मान भादराने आपोआपच खाली बांकली आणि आतांच माझ्या मनांत कसले क्षुद्र विचार घैमान घालू लागले ? आपल्याहून गुणांनी श्रेष्ठ असा मनुष्य आपल्या पहाण्यांत आला तर आपणाला त्याचा हेवा वाटावा की आपल्या गुणांचे संवर्धन

करण्याची शक्ति ईश्वरानें आपणाला द्यावी म्हणून आपण त्याची प्रार्थना करावी ? छे, मला या घटकेपर्यंत कल्पनाहि नव्हती कीं, माझें मन इतकें क्षुद्र असेल ! खरोखरच का मी इतका क्षुद्र आहे ? असेन तर धिःकार—मला त्रिवार धिःकार असो !

मजलें—इतके हीन विकार माझ्या मनांत हलकल्लोळ कां माजवीत आहेत हें आतां माझ्या लक्षांत आलें ! बापूसाहेबाच्या थोर वृत्तीचा प्रत्यक्ष अनुभव आल्यामुळे माझी खात्री होऊन चुकली कीं, यमूचें पाणिग्रहण करण्याची पात्रता माझ्याहून त्याच्यांतच अधिक आहे. हेंच—अगदीं हेंच—माझ्या द्वेषाचें कारण !

अहा रे माझें यमूवरील निर्व्याज व निरपेक्ष प्रेम ! माझें यमूवरील प्रेम जर खरोखरच इतक्या उच्च दर्जाचें असतें तर आपणाहून थोर योग्यतेचा संव-गडी तिला मिळाला म्हणून मला हर्षाच्या उकळ्या फुटायला हव्या होत्या. त्याऐवजीं मला बापूसाहेबाचा मत्सर वाटूं लागला आहे ! यावरून यमूवरील माझें प्रेम कोणत्या जातीचें आहे याचा आपोआपच नाहीं का उलगडा होत ?

निर्व्याज—निरपेक्ष प्रेम ! काय हा शब्दच्छल ! काय हें शब्दावडंबर ! स्त्री आणि पुरुष—विशेषतः तरुणी व तरुण यांचें परस्परांवर निर्व्याज—निरपेक्ष प्रेम असूं शकतें काय ? निदान यमूवरील माझें प्रेम तरी इतक्या थोर दर्जाचें आहे काय !

आपण हेरून ठेवलेल्या मादीवर दुसऱ्या एखाद्या नराचें लक्ष्य असल्याचा नुसता संशय आला तरी पहिला नर आपल्या जिवावर उदार होऊन त्या दुसऱ्या नराला ठारहि मारण्यास प्रवृत्त होतो. त्या पशूंत आणि माझ्यांत—मी स्वतःला मनुष्य म्हणवितों—काय फरक आहे ? माझें यमूरील प्रेम जर निर्व्याज व निरपेक्ष म्हणायचें तर त्या नराचें त्याच्या मादीवरील प्रेम निर्व्याज व निरपेक्ष कां म्हणायचें नाहीं !

हिरेंची स्फोटोक्ति—

पशुकोटींतील नरमादींचें एकमेकांवरील प्रेम म्हणजे निव्वळ कामशांतीसाठीं असतें असें म्हणून आम्ही माणसें त्या बिचार्यांना दोष देतो आणि आम्ही माणसें काय दिवे लावतो ? शुद्ध प्रेम, सात्विक प्रेम, असले काल्पनिक शब्दप्रयोग आम्हांला निर्माण करतां येतात हाच जर आमच्या श्रेष्ठपणाचा पुरावा असेल तर असो ! असल्या शुद्ध प्रेमाचा डोलारा उभारणाऱ्या तरुणतरुणींना लग्न करण्याचे प्रसंग कां येतात ? त्यांनीं सारा जन्म भावाबहिणीचें नातें कां ठेवूं नये ?

विचार करीतकरीत माधव एकदांचा सुधाकराच्या घरीं येऊन पोहोचला. सुधाकर घरीं नव्हता. माधवाच्या चेहेऱ्यांत पडलेला बदल हिरेंच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहिला नाहीं.

“ भेटले का तुला बापूसाहेब ? ”

“ हो—हा आतां त्यांच्याकडूनच येतो आहे. ”

“ त्यांची तुझी बरीच झडलेली दिसते ! ”

“ त्यांची माझी झडली नाहीं आणि झडणारहि नाहीं ! ”

“ कां ? तुझा चेहेरा पहातांच ते वरमले वाटत ? ”

“ ते वरमले नाहींत पण त्यांची थोर वृत्ति पाहून मी मात्र शरमलों ! ”

“ कोणाची वृत्ति ? बापूसाहेबांची ? ”

“ होय—इतकी थोर कीं त्याच्या नखाचीहि सर मला नाहीं. तो थोर व अति-पवित्र आहे तर मी पापी आहे—दुरात्मा आहे ! ”

“ तुझ्या यमूला तुझ्यापासून हिरावून नेणारा तो महात्मा आणि यमूवरील शुद्ध प्रेमांमुळे आपल्या सोन्यासारख्या आयुष्याची होळी करून घेण्यास तयार झालेला तूं पापात्मा होय ? ”

“ हें नुसतं शब्दजाल आहे, हिरा ! मी कसली होळी केली ? मी असे काय कष्ट सहन केले ? मी कसलाहि स्वार्थत्याग केलेला नाहीं ! यमूसाठीं—जिळा मी

माझी यमू असं अभिमानानं म्हणतों—तिच्यासाठी मी कांहींहि केलेलं नाही ! उलट माझं शरीर नसलं तरी माझं मन मात्र खात्रीनं चळलं आहे. प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून मी माझं शरीर अजून भ्रष्ट होऊं दिलेलं नाही—पण माझं मन—त्यानं आपली उच्च पायरी केव्हांच सोडली आहे. कांहीं दिवसांपूर्वीपर्यंत तेथें एका यमूचीच मूर्ति दिसत होती—पण त्या दिवशांच्या प्रकारानंतर यमूची मूर्ति अंधुक होऊं लागली. सुदाम्याला त्या दिवशीं अपघात झाला नसता व त्याच्याकडून मला यमूची सर्व इकिकत समजली नसती तर काळांतरानं त्या मूर्तीचा मागमूसहि उरला नसता ! असलं माझं दुर्बल मन—इतकं माझं पापी मन ! ”

“ माधव, तो सर्व दोष माझा आहे व त्याबद्दल मी तुझी क्षमाहि मागितली आहे. मला काय बरं माहीत कीं, प्रेमाच्या बाबतींत तुझा तूं स्वतंत्र नाहीस ? मला तसं माहीत असतं तर माझ्या हातून तसा अतिप्रसंग झाला असता का ? ”

“ मी तुला सुळींच दोष देत नाहीं. सर्व दोषांचा धनी मीच आहे ! यमू व बापूसाहेब लग्नविधीनं बद्ध झाल्यानंतरहि शरिरानंच नव्हे तर मनानंहि पवित्र राहूं शकतात आणि मी तुझ्यासारख्या युवतीचा स्पर्श झाल्याबरोबर विरघळूं लागतों, यावरून त्या दोषांच्या मानानं मी किती तरी कनिष्ठ, कितीतरी पापी, हें सरळच नाही का सिद्ध होत ? ”

“ याचा उलट बाजूनं कां विचार करू नये ? सोनं अर्भीत होरपळत असतांना पिवळ्याचं लाल झाल्यासारखं भासतं, त्यानं आपल्या जन्मजात पिवळेपणाचा त्याग केल्याचा आभास उत्पन्न होतो, परंतु अर्भीतून बाहेर पडतांच तेंच सोनं पूर्वीपेक्षांहि अधिक उजळ्यानं पिवळं दिसूं नाही का लागत ? माझ्या आततायी वर्तनामुळे तुझ्यांत झालेला क्षणिक बदल असल्याच प्रकारचा नव्हे का ? सोनंच कसाला लावण्यांत येत असतं, कथलाचा किंवा लोखंडाचा कांहीं कोणी कस घेत नाही. यमू किंवा बापूसाहेब यांच्यावर तूंच विश्वास ठेवायला

हिरेंची स्पश्टोक्ति—

तयार झाला आहेस म्हणून मीहि ठेवतें पाहिजे तर ! पण त्या दोघांची अनुभवानं परीक्षा झाल्याशिवाय त्यांची उगाच भरमसाट स्तुति करण्यांत मला तरी फारसा अर्थ दिसत नाही. ”

“ कोणाची परीक्षा कोणी घ्यायची ? आपली काय लायकी आहे त्यांची परीक्षा घेण्याची ? त्यांना तूं अजून प्रत्यक्ष पाहिलं नाहीस म्हणून तुला असली भाषा वापरणं सुचत आहे. ”

“ तुझ्या मेंदूर कमला तरी भयंकर परिणाम झाला असल्याचा माझा अंदाज अस्थानीं नव्हता म्हणायचा ! त्या बापूसाहेबांची तारीफ आणि तीहि तुझ्या तोंडून ? ”

“ हिरा, तुला आश्चर्य वाटणं सहाजिकच आहे. बापूसाहेबांची उदार वृत्ति पाहून मला सुद्धां पहिल्यानं आश्चर्यच वाटलं ! किती उदार—किती थोर गृहस्थ आहे तो ! ”

“ मला तर त्या बापूसाहेबांचीं स्तुतिस्तोत्रं ऐकण्याचा अगदीं कंटाळा आला. असला कसला एवढा थोरपणा त्यानं दाखविला ? ”

माधवानें हिरेला सर्व सांगितलें. तिलाहि बापूसाहेबांचें कौतुक वाटलें.

“ मग हिरा, आतां सांग बरं, माझ्या म्हणण्याप्रमाणं बापूसाहेब खरोखरच फार उच्च मनोवृत्तीचे सदगृहस्थ आहेत कीं नाहींत ? ”

“ एकदम एकाद्या माणसाविषयीं वाईट मत करून घेणं हें जसं दूषणास्पद आहे तसंच एखाद्याच्या एखाद्या चांगल्या भाषेवरून अगर कृतीवरून त्याच्या-विषयीं एकदम चांगलं मत बनविणंहि दूषणास्पद नसलं तरी भूषणास्पद मात्र खास नाहीं. ”

“ असं कसं म्हणतेस तूं, हिरा ? बापूसाहेब यमूला विवाहाच्या कृत्रिम बंधनांतून सर्वथैव मुक्त करायला तयार झाला, यावरून त्याचं यमूवरील प्रेम

निर्व्याजच असलं पाहिजे हें नाही का सिद्ध होत ? ज्यामुळे यमू सुखी होईल तें करणं हेंच त्याला आपलं कर्तव्य वाटतं. त्याच्या यमूवरील प्रेमांत स्वार्थाचा लेशहि असता तर त्यानं आपल्या मगरमिठींतून तिची मुक्तता करण्याचा उदारपणा खात्रीनं दाखविलाच नसता ! ”

“ हें तुझं म्हणणं मला मान्य आहे आणि म्हणूनच मला बापूसाहेबांचं फारसं कौतुक वाटत नाही. त्यांचं यमूवरील प्रेम जर सहेतुक असतं आणि तरीहि त्यांनीं तिला बंधनांतून मुक्त केलं असतं तर मात्र त्यांचा थोरपणा मला पटला असता. यमूवरील त्यांच्या प्रेमांत जर कोणताहि हेतूच नाही तर ती त्यांना मिळाली काय किंवा दुसऱ्या कोणाला मिळाली काय, त्यांना त्याचं काय सुखदुःख ? ”

“ म्हणजे ? हिरा, तुझ्या हिशेबाप्रमाणें निहंतुक प्रेमाला कांहीं किंमतच नाही तर ? ”

“ तरुणतरुणीचं निहंतुक प्रेम म्हणजे कसं असतं हें मला समजतच नाही म्हणून कदाचित् मला त्याची किंमत कळत नसेल ! तूं निहंतुक प्रेम करूं शकतोस—तुला त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे—म्हणून निहंतुक प्रेमाची होळी करणं म्हणजे अलौकिक स्वार्थत्याग होय, असं तुला वाटतं. मला तरुण—तरुणीचं फक्त सहेतुक प्रेमच माहीत आहे—मला त्याचा अनुभवहि आहे—म्हणून सहेतुक प्रेमाला तिलांजली देणं कठीण म्हणूनच मोठेपणाचं असं मला वाटतं. त्या बापूसाहेबांचंहि यमूवर निरपेक्ष प्रेम—तुझंहि तिच्यावर निःस्वार्थ प्रेम—”

“ हिरा, उपरोधिक बोलून मला लाजवूं नकोस. माझी व माझ्या प्रेमाची लायकी मला आतां पूर्णपणें कळून चुकली आहे. मला निरपेक्ष—सात्त्विक—असं प्रेम करतां येतं असं मला आजपर्यंत वाटत होतं. पण तुझ्याजवळ मन मोकळं करून बोलायला मला संकोच बाळगण्याचं कांहींच कारण नाही—”

हिरेची स्फोटोक्ति—

हिरेचा चेहेरा थोड्याशा लजेने व बऱ्याचशा आनंदाने खुल्ले लागला. माधव पुढे कांहीं न बोलेल तर बरे असे तिला वाटू लागले.

“ माझ्या बोलण्याकडे तुझं लक्ष नाही का ? ”

“ असं रे काय करतोस माधव ? तुझा स्वभावच आततायी ! तुझं बोलण ऐकत असतांना माझ्या मनांत एखादा विचार आला या नुमत्या शंकेनंसुद्धां तुला माझा राग आला ! ”

“ माझ्या स्वभावांत हा दोष आहे खरा, हिरा ! मला वाटतं माझ्या हातांत जर चुकूनमाकून थोडी सत्ता असती तर तिचा मी इतका दुरुपयोग केला असता की, लोकांच्या असंतोषाच्या कुंडांत माझी आहुतीच पडली असती. हिरा, क्षमा कर मला. मी इतके दिवस स्वतःला सर्व सद्गुणांचा पुतळा समजत होतो; पण आज माझी खात्री झाली की, मीहि इतरांप्रमाणेच एक दुर्बल मनुष्यप्राणी आहे. माझ्यांत सद्गुणांपेक्षां दुर्गुणच अधिक आहेत. ज्या सात्त्विक प्रेमाची—ज्या निरपेक्ष प्रेमाची—मी आजपर्यंत शेखी भिरवीत होतो, त्याचा लेशहि माझ्या ठायीं नाही. अरेरे ! मी पुरुष तरी आहे का ? ”

माधवाने आपले तोंड आपल्या हातांनी झांकून घेतले. एखाद्या मुलासारखा तो स्फुंदून स्फुंदून रडू लागला. त्याला रडतांना पाहून हिरेला गर्हिवरून आले. त्याचे दोन्ही हात दूर सारून त्याचे अश्रू तिने पुसून काढले. तिच्या नेत्रांतून अश्रू वहातच होते.

“ असं काय बरं माधव करतोस एखाद्या वेढ्यासारखं ? चार माणसांप्रमाणं असणं वाईट का ? त्यांत स्वतःला बाटेल ते अपशब्द बोलून घेण्यासारखं काय आहे ? ”

“ हिरा, चार माणसांप्रमाणं असणं बरं का वाईट हें निराळं. परंतु इतके दिवस इतर चार लोकांपेक्षां आपण कांहींतरी निराळे आहोत, इतरांत नाही असं

विशेष कांहीतरी आपल्यांत आहे असं मी ढोंगच करीत नव्हतो का ? खरा मर्द कधी ढोंगी असतो का ? अर्थात् ढोंगी हा नामर्दच नव्हे का ? ”

“ मला नाही माधव हे तुझ्या तोंडचे कांहीतरी शब्द ऐकवत ! ” हिरेला अधिकच रडू येऊं लागलें. माधव तिची समजूत करूं लागला.

“ हिरा, तूं कां माझ्याकरतां रडतेस ? माझी खरी किंमत मला कळून चुकली—मी समजत होतो त्याहून ती फार कमी असल्यामुळे मला वाईट वाटलं व त्यामुळे मला रडायला आलं—पण तुला असं काय झालं ? ”

“ तूं आपली किंमत फार मोठी असतांहि स्वतःला कांहीतरी दूषणें लावायला लागलास म्हणून मला रडायला येऊं लागलं. तुझ्यांत खरोखरच कांही तरी दोष आहेत असं गृहीत धरून चाललं तरी त्या दोषांमुळे तुला कांही कमीपणा येतो असं मला नाही वाटत. कोणत्याहि माणसांत कांही गूण व कांही दोष हे असा-यचेच. त्यांच्यांत कांहीच गुणदोष नसतील तर चालताबोलता दगडच तो ! दोष असणं हा गुन्हा मुळीच नव्हे. परंतु आपले दोष आपल्याला समजल्यानंतर हळुहळु ते नाहीसे करण्याचा प्रयत्न न करणं हा मात्र गुन्हा आहे. बापूसाहेबांची तुझ्या मनावर सध्यां एवढी छाप पडली आहे म्हणून तुला असं का वाटतं कीं, त्यांच्यांत कांही दोषच नसेल ? यमू तर तुला प्रत्यक्ष देवताच वाटते. तुझी अशी का समजूत आहे कीं, मनुष्यांत असणारा कोणताहि दोष तिच्या अर्गी असणं शक्य नाही ? ”

“ तुझ्या म्हणण्याप्रमाणं मी असं धरून चालतो कीं, त्या दोषांतहि कांही दोष असतील ! पण तसे ते असले म्हणून माझे दोष मला भूषणावह थोडेच आहेत ? ”

“ तुझे दोष भूषणावह नसले तरी तुला वाटताच तितके ते भयंकरहि नाहीत. ”

हिरेंची स्पष्टोक्ति—

“तुझी दृष्टीच मुळीं विलक्षण आहे. माझ्यांत मुळीं तुला दोषच दिसत नाहीत—”

“असं मुळींच नाही. तूं मला आवडतोस तो तुझ्या नुसत्या सद्गुणांमुळे नव्हे—मला तूं हवास तो तुझ्या दोषांसकट हवास. तुझ्या अंगीं दोषांपेक्षां गूणच अधिक आहेत. तुझ्याएवढं संयमन करणारा मनुष्य सहसा आढळायचा नाही. ”

“अस्सं ? तो दिवस तुझ्या डोळ्यांपुढं एकसारखा उभा आहे म्हणायचा ? त्या दिवशीं तरी मला कुठं संयमन करतां आलं ? माझं मन तरी चळलंच कीं नाही ? ”

“म्हणूनच मला तुझं जास्त कौतुक वाटलं. तुझं मन चळलं, सर्व परिस्थिति अनुकूल होती, तरीसुद्धां तूं आपले मनोविकार आंवरलेस—किती तरी कष्टां आंवरलेस ! तुझं मनच चळलं नसतं तर तुला कांहीं कष्टच पडले नसते. तुला फार फार कष्ट पडले म्हणूनच तुझ्याबद्दल मला साभिमान कौतुक वाटूं लागलं. तुला कांहीं कष्टच पडले नसते तर मात्र माझा तुझ्याविषयीं फारच विपरीत ग्रह झाला असता. आपलं ज्याच्यावर प्रेम आहे तो पुरुष निग्रही आहे असं अनुभवाला आलं म्हणजे त्या स्त्रीला किती धन्यता वाटते हें तुझ्यासारख्या पुरुषाला कधींच कळणं शक्य नाही ! त्या वेळच्या अनुकूलतेचा तूं फायदा घेतला असतास तर मी तुला दोष तर दिला नसताच पण उळट मला अतिशय आनंदच झाला असता. परंतु अत्यंत कष्टां तूं आपलं मन आंवरलंस—अजून तुझं तें चित्र माझ्या मनश्चक्षूंना दिसत आहे—त्यामुळे तर मला इतका आनंद झाला कीं—आतां काय सांगूं पुढं ? ”

“कांहींच सांगूं नकोस तूं, हिरा. तूं मला कांहीहि सांगण्याची आवश्यकता नाही. तूं बोलून दाखविल्याशिवायच तुझ्या मनांतील विचार मला समजतात. मी प्रांजलपर्णेच कबूल करतो कीं, तूं मला जिकलं आहेस—आज नव्हे तर त्या

दिवशींच जिंकलं आहेस. माझ्या यमूवरील सात्विक प्रेमाच्या ढोंगाप्रमाणेच माझं त्या दिवशींचं मन आंवरणंही ढोंगीपणाचंच होतं असं मला आतां वाटं लागलं आहे. एकदां मन चळल्यावर शरीर चळलं किंवा नाही याची मला फारशी मातब्बरी वाटत नाही. ”

“ मन व शरीर दोन्ही चळण्यापेक्षां तुमतं मनच चळलेलं अधिक वाईट तर नाही ना ! पण एक गोष्ट तरी तुझ्या लक्षांत आली की नाही ? ”

“ ती कोणती ? ”

“ माझ्याविषयींचा मोह झुगारून देण्याचे पायीं तुला किती त्रास होतो हे माझ्या एकदां अनुभवास आल्यानंतर तसल्या संकटांत मी अजूनपर्यंत तुला कधींहि घातलेलं नाही. ”

“ मग हे तुझे उपकार मी कसे फेडावे अशी तुझी इच्छा आहे ? ”

“ उपकारांची फेड करून घेण्याची मला मुळीं इच्छाच नाही ! ”

“ कां बरं ? ”

“ फेड केल्यानंतर का तूं मला विचारणार आहेस ? उपकारांत असतांना सुद्धां तूं माझी फारशी पर्वा करीत नाहीस, तर त्याची फेड केल्यावर तर तूं माझं तोंडहि पंहीणार नाहीस ! ”

“ असं कां बरं म्हणतेस तूं हिरा ? तूं मला इतका का कृतघ्न समजतेस ? मी तुझी पर्वा करीत नाही, अंसा तूं माझ्यावर आरोप करतेस; याला तुझ्याजवळ कांहीं पुरावा आहे का ? ”

“ पुरावेच घ्यावेच म्हटले तर ते इतके आहेत कीं, त्यांची गणतीच करतां यायची नाही ! परंतु ते दाखल करण्याची मात्र माझी इच्छा नाही. तुला त्रास झाला असता, यापेक्षां तुला होणारा त्रास पाहून मला जें दुःख झालें असतें त्या दुःखाला भिळूनच मी तशी वागलें. म्हणजे माझ्या वाग-

हिरेंची स्फोटोक्ति—

पुकीच्या मुळाशीं माझा स्वार्थच होता असं म्हटलं तरी चालेल. ”

“ तूं काय म्हणशील तें खरं. पण आतां पुढं काय करायचं ? यापुढं बापू-साहेबाचं, यमूचं, तुझं आणि माझं परस्परांशीं नातं तरी काय रहायचं ? ”

“ कोणी कोणाशीं कोणत्या प्रकारचं नातं ठेवायचं हा ज्याचा त्याचा व्यक्तिगत प्रश्न आहे. तुम्हां तिघांचं मला कांहीं माहीत नाही. तुम्हां तिघांपैकीं एकाशीं म्हणजे तुझ्याशीं मात्र माझं नातं मी ठरवून टाकलेलं आहे. माझ्या निश्चयांत कल्पांतीहि बदल होणार नाही. ”

“ इतक्या दिवसांच्या स्तब्धतेचं आज उट्टं काढायचा बेत केला आहेस वाटतं ? ”

“ माझा बेत आजचा थोडाच आहे ? माझा बेत पूर्वी होता तोच आतां आहे व आतां आहे तोच जगाच्या धंतापर्यंत कायम रहाणार ! बेत करणं एवढंच माणसाच्या हातांत—ते सफल होणं न होणं या योगायोगाच्या गोष्टी ! ”

“ कांहींतरी करून मला एकदां यमूची भेट घेतलीच पाहिजे. तिची व माझी एकदां प्रत्यक्ष भेट होईपर्यंत मला इतर कोणत्याहि गोष्टीकडे लक्ष पुरविणं शक्य होणार नाही. ”

“ तेंच मी तुला आतां सांगणार होतें ! जी तुला या घटकेपर्यंत देवता अशी वाटत आहे ती तुझी यमू देवता नसून मनुष्यप्राणीच आहे, ही तूं एकदां खात्री करून घेतलीस म्हणजे तुझं गोंधळलेलं मन जरा ताळयावर येईल. बरं, पण या भानगडीत मी तुला चहा घ्यायला विसरूनच गेलें. तुला चहा दिला नाही असं दादाला समजलं तर तो आकाशपाताळ एक करून सोडील ! ”

“ आतां ~~या~~ दादाचं बुजगावणं दाखविण्याची कांहीं फारशी जरूरी उरलेली नाही ! ”

हिरेंने जातांजातां माधवाकडे तिरप्या नजरेने पाहिलें आणि अशी कांही खुमासदार हंसली कीं, माधव सर्दच झाला !

इतक्यांत सुधाकरहि आला.

“झालं बाबा. सुटला तो सुदामा एकदांचा हॉस्पिटलमधून. गंडांतरच आलं होतं त्याच्यावर—” कोट काढीत काढीत सुधाकर म्हणाला.

“मग आतां कुठं गेला तो ? ”

“त्याची आपली साधारण सोय लावून टाकली आहे तूर्त !—”

“कुठं नोकरी लावून दिलीस कीं काय त्याला ? ”

“नाहीं. त्याला विचारलं, आतां पुढं काय करायचा तुझा विचार आढे म्हणून ! तो म्हणाला थोडेफार पैसे असते तर स्वतःच कसला तरी धंदा केला असता. मी विचारलं, असे कितीसे पैसे पाहिजेत ? दोनचारशें असले म्हणजे पुरे असं त्याचं म्हणणं पडलं. त्याला पांचशेंचा चेक देऊन टाकला. आतां तो आणि त्याचं नशीब ! ”

“बरं केलंस. बिचाऱ्यानं कांहीं अकल चालविली तर उपाशी तरी मरणार नाही. ”

माधवाच्या तोंडून सर्व हकीकत ऐकून सुधाकराला फार गंमत वाटली.

“मग देवानं तुझं गाऱ्हाणं ऐकलं म्हणायचं ? तुझी यम तुला मिळणार तर आतां ? ”

“म्हणजे ? हें तूं काय म्हणतो आहेस, सुधाकर ? बापूसाहेब तिला स्वतंत्र करायला तयार असले म्हणून काय झालं ? ”

“मग ! तीच तर मुख्य अडचण होती. ती अनायासें दूर झाल्यावर मोडता कोण घालणार ? आजकालचं जग बंधनाच्या पलीकडे जाऊं पहात आहे. बंधनाच्या पलीकडे जाण्याची हिंमत नसणारेहि बंधनाच्या पलीकडे जाणारांची फारशी निंदा करीत नाहीत. जग दिवसेंदिवस अधिकाधिक स्वातंत्र्याचा पल्ला

हिरेंची स्पश्रोक्ति—

गांठीत आहे. तुमचं मीलन सुखकर होवो, असा भिन्न या नात्यानं माझा तुला मनःपूर्वक आशीर्वाद आहे. ”

इतक्यांत हिरा चहा घेऊन आली.

“ अरे वा ! हिरू, आज जातीनंच चहा केलास वाटतं ? मग आजचा चहा स्पेशलच असणार ! ” सुधाकर म्हणाला.

चहा वगैरे झाल्यावर माधव बाहेर पडला. आपण काय करावें, यापुढें कसे वागावें याचा त्याला निश्चय करतां येईना. आपण विचारांच्या चक्रांत कशामुळें सांपडलों, आपणाला एकच स्पष्ट असा मार्ग कां दिसत नाही, बापूसाहेबाविषयी आपणाला द्वेष कां वाटूं लागला, यमूच्या भेटीची आपणांस आतुरता कां लागली, या सर्व प्रश्नांचें उत्तर माधवाला एकच दिसूं लागलें आणि तें म्हणजे विषयवासना ! यमूचें आणि त्याचें बालपण त्याला आठवलें. त्यावेळीं आपण एकमेकांना इतकीं आवडत होतों, त्याचें कारणहि विषयवासनाच होतें काय ? नाही, मुळींच नाही. लहानपणीं आमचें एकमेकांवरील प्रेम खरोखरच फार शुद्ध होतें. लहानपणींचीच मैत्री निर्व्याज असूं शकते. व्यवहाराची जाणीव झाल्या-नंतर होणारी मैत्री तितकी निर्व्याज कशी असूं शकेल ? कमीअधिक प्रमाणांत-पण स्वार्थ हा असायचाच ! बालपणीं मी करूं शकत होतों तसें शुद्ध प्रेम मला या वयांतहि कां करतां येऊं नये ? हें खरें आहे कीं, हें माझे सध्यांचें वयच मोठें घातुक आहे. तें मला पदोपदीं खालीं ओढण्याचाच प्रयत्न करीत रहाणार. माझे इष्ट ध्येय साध्य होणें अतिशयच कठीण आहे हें खरें असलें तरी मला तसा प्रयत्न केलाच पाहिजे. जगांत मला स्वार्थाशिवाय कांहींच दिसूं नये काय ? आपल्या स्वतःच्या वासना पूर्ण करून घेण्याच्या मार्गे सर्व जग लागलेलेंच आहे. जगाच्या चालू ओघाच्या उलट मला माझ्या शिकस्तीच्या प्रयत्नानें कां जातां येऊं नये ? व्यक्तीपेक्षां कुटुंब, कुटुंबापेक्षां समाज आणि समाजाहूनहि राष्ट्राचा दर्जा अधिक थोर आहे. मी स्वतःला माझ्या समाजाच्या कार्याला, माझ्या राष्ट्राच्या

कार्याला वाढून कां घेऊं नये ? माझ्यांत सामर्थ्य कमी असेल, लोकोत्तर कार्य मला करून दाखवितां येणार नाहीं, माझें नांव ज्याच्यात्याच्या जिव्हाशीं कदाचित् नाचणार नाहीं ! परंतु ज्या समाजाचे आपण एक घटक आहोंत, ज्या भूमातेच्या कोट्यवधि अर्भकांपैकीं आपण एक अर्भक आहोंत, त्या समाजाचे, त्या भूमातेचे पांग आपण आपल्या सामर्थ्यानुसार फेडले एवढें तरी सात्विक समाधान मला लाभेल कीं नाहीं ? चार लोकांची सेवा करून त्यांना सुखी करणें हें, आपल्या स्वतःच्या लालसा तृप्त करून मिळणाऱ्या सुखापेक्षां अधिक श्रेष्ठ नाही काय ? यापुढें, फक्त स्वतःच्या सुखदुःखाचीच पर्वा करायची, अशी कोणत्याहि तरुणाची मनोवृत्ति असतां कामा नये. स्वतःच्या सुखाकडे सर्व जग पहातेंच आहे. सध्यां माझ्या समाजाला, माझ्या राष्ट्राला स्वार्थां माणसें नको असून स्वार्थत्यागी माणसें हवीं आहेत—अमीर नको असून फकीर हवे आहेत—विषयाचे सुखोपभोग घेत त्यांतच दिवसाची रात्र व रात्रीचे दिवस करण्यांत तारुण्याची सार्थकता समजणारे कामकीटक नको असून विषयसुखावर लाथ मारून समाजाला व राष्ट्राला स्वतःस अर्पण करणारे तेजस्वी तरुण पाहिजे आहेत. मला यापुढें यमू नको—हिरा नको—कोणीहि नको ! माझा समाज हाच माझा देव—माझें राष्ट्र हाच माझा परमेश्वर ! जगेन तर माझ्या समाजाची सेवा करण्याकरितांच जगेन—मरेन तर या माझ्या राष्ट्रमातेचे पांग फेडण्यामाठींच मरेन ! परमेश्वरा, माझें मन यापुढें तरी माझ्या ध्येयापासून च्युत होऊं देऊं नकोय, अशी माझी तुला प्रार्थना आहे.

माधवाचा निश्चय झाला खरा परंतु तो कायम टिकवून अंमलांत आणणे त्याला फारच कठीण वाटू लागले. शेवटी त्याने असे ठरविले की, निदान समाजसेवा नि राष्ट्रसेवा हे आपले ध्येय असावे. सर्वस्वी नाही तर नाही पण निदान आपला कोणताहि विचार व आचार त्या ध्येयाच्या जवळ आपणास नेईल असाच असावा. अशी तपश्चर्या करीत असतांनाच आपल्या मनाची जरूर ती तयारी होईल !

आतां सर्वोच्या परीक्षा आटोपल्या होत्या. बरेच दिवस सुट्टी असल्यामुळे सर्वोनीच बापूसाहेबाकडे जावे असे ठरले. परंतु सुधाकर जाण्यास कबूल होईना. अखेर माधव आणि हिरा या दोघांनीच बापूसाहेबाबरोबर जावे असे ठरले.

“अग, ऐकलंस का ? त्या आपल्या बाबुरावाचं पत्र आलं आहे—” बाबासाहेब म्हणाले.

“असं का ? कशी आहेत सर्व मंडळी ?” माईसाहेबांनी पृच्छा केली.

“सर्व कांहीं आनंदरूप आहे. परंतु त्याचं पत्र कांहीं नुसत्या खुशालीचं नाही आहे ! त्यानं आपणां दोघांना अगदीं तांतडीनं नाशकाम बोलवलं आहे. कोणतीहि सबब ऐकणार नाहीं म्हणतो—”

“मग काय ठरवायचं झालं इकडून ?”

“ ठरवायचं काय आणखी निराळं ? त्या बाबुरावाशीं का कांहीं ,सहाणपण चालणार आहे ? आपण तिकडे आजच्या आज गेलों नाहीं तर उद्यां तो स्वतःच आपली उचलबांगडी करायला इथं यायचा—” बाबासाहेब म्हणाले.

“ हो, पण मुलगी इकडे एकटीच कशी रहाणार ? तिला चुकल्याचुकल्या-सारखं नाहीं का होणार ? ”

“ नाहीं तरी तिला थोडीच आपली करमणूक आहे ? तिचीं पुस्तकं बरीं कीं ती बरी ! आणि शिवाय उद्यांच नाहीं का बापू मुंबईहून येणार आहे ? म्हणजे मग असे कितीसे तास तिला एकटीला काढावे लागणार आहेत ? ”

“ बापू उद्यां येणार म्हणून तर मला इथंच रहावंसं मनापासून वाटतं आहे, ” माईसाहेब म्हणाल्या.

“ तुम्ही बायका म्हणजे अशाच. तुम्हांला निदान मुलांच्या गंमती तरी पहाव्याशा वाटायच्याच ! आमचं नाहीं बुवा असं. आपल्या वयाला शोभेल असं ज्यानं त्यानं वागावं ! दुसऱ्यांच्या गंमती—आपण काय पहायच्या त्या ? ”

माईसाहेबांना बाबासाहेबांची नाडी बरोबर माहीत होती. इतकें वय झालें असलें तरी माईसाहेबांना बारीकसारीक गोष्टींतसुद्धां बाबासाहेबांची मर्जी मोडण्याची छाती होत नसे. त्या म्हणाल्या, “ बरं बाई राहिलं ! केव्हां जायला निघायचं ? ”

“ बांधाबांधीलाच लागलं पाहिजे आतां. दोनच तास उरले गाडीला. चटकन एकदां चहाचं उरकून टाक पाहूं ! ”

“ आतांची वेळ बाईनाच करायला सांगितला तर चालेल ना ? नाहीं तर बांधाबांधी व्हायची नाहीं—गाडी चुकेल—बाबुराव रागावतील—मग आपण रागवायचं होईल नि सगळा घोंटाळा होऊन रडत बसण्याची वेळ माझ्यावर येईल ! ”

“ हं—हं—चल—बाईना सांग, ” बाबासाहेब घाई करूं लागले. “ आटोपा आतां एकेक चट्चट—”

तोतया ? ?—

“ पण अजून दोन तास आहेत ना ? मग इतकी काय गर्दी ?

“ दोन तासांतले किती तरी सेकंद निघून गेले सुद्धा ! बाकीचे तसेच जायचे—हंसतेस काय ? सेकंदांचीच मिनिटे होतात नि मिनिटांचेच ताम होतात ! हंस तूं आपली—”

“ रागवायला नको—जातें मी ! ”

इकडे बाबासाहेब आपल्या परीने आपली तयारी करूं लागले, तिकडे माई-साहेब आपल्या परीने दोघांचीहि तयारी करूं लागल्या. चढा बगैरे होतो तों गाडी तयार होतीच. गाडीत बसतांना माईसाहेबांना बैजयंतीची आठवण झाली. र्था पुनः घरांत चालल्या. बाबासाहेब म्हणाले, “ आतां आणखी काय राहिलं ? तुम्हां बायकांना बरोबर न्यायचं म्हणजे चोवीस तास अगोदर तयारी करायला पाहिजे. ”

“ बाईना सांगून ठेवतें बैजयंती शाळेतून आल्यावर तिला काय सांगायचं तें ! नाही तर तिला काय वाटेल ? ”

“ काय वाटायचं आहे ? हं—जा—जा, आणखी इथंच वेळ मोडूं नकोस ! ”

बाईना काय सांगायचं तें सांगून माईसाहेब दोनचार मिनिटांतच परत आल्या. गाडी सुरू झाली.

“ तरी एकंदरीत इतर बायकांच्या मानानं तूं बरीच चलाख आहेस म्हणायची ! ”

“ इतर बायकांच्या चलाखपणाचा आपण कधी अनुभव घेतला ? ”

“ चल ! पुरे कर ना आतां हा तुझा फाजीलपणा ! आतां आपलीं वयं किती ? आपली वागणूक आतां किती गंभीर पाहिजे ? ”

“ याच वयाची गोष्ट कशाला ? मी मुळीं पहिल्यापासूनच गंभीर आहे. पण मी आपल्यासमोर एकदोन मिनिटेहि एकटी असलें तरी आपली लगेच कालवा-

कालव सुरू होते म्हणून बरं आहे—नि म्हणे आपली वागणूक किती गंभीर पाहिजे ! ”

“ अग, म्हणजे तसा आपला प्रयत्न करायचा ! शरीर म्हातारं झालं म्हणून मन कां कधीं म्हातारं होत असतं ? केलीं संवरलेलीं माणसं आपण—”

“ मला कशाळा आणखी त्यांत गोवायचं ? ”

“ दुसर गोवायला मला कोणी नाहीं म्हणून ! ”

“ बाकी आपल्या मानान हल्लींचीं मुलं कितीतरी संयमी ! ”

“ संयमी कसलीं आलीं आहेत कपाळाचीं ? जाऊं या झालं—बोललों म्हणजे उगाच माझं तोंड दिसेल ! कोळसा उगाळावा तितका काळाच ! संयमन करतात आपल्या बोडक्याचं ! जाऊं दे—तो विषयच नको ! माझ्या जिभेला नाहीं हाड—मी काय बोलेल नि काय नाहीं—माझं मलाच भान रहायचं नाहीं ! हीं झाडं बघ किती छान दिसताहेत तीं—”

“ छान विषय बदलायचा झाला ! त्या बाबुराबांनी तरी मी म्हणतं एकदोन दिवस अगोदर कां नाहीं कळविलं ? ”

“ अग, तो पहिल्यापासूनच तसा ! त्याचं कोणताहि काम नि कधीं वेळेवर झालं आहे ? पण एक मात्र. मनुष्य अतिशय प्रेमळ. स्नेही म्हटला म्हणजे त्याच्यासाठी जळत्या घरांत सुद्धा उडी टाकायला मागं पुढं पहायचा नाहीं ! ”

“ लागलोंच आपण स्टेशनच्या रस्त्याला—” माईसाहेब म्हणाल्या.

“ होय कीं—” बाबासाहेबांनीं होकार दिला.

शाळा सुटल्यावर वैजयंती घरी आली. बाबासाहेब व माईसाहेब नाशीकला गेल्याची हकिकत तिला बाईकडून समजली. तीं दोघे इतक्या तांतडीने निघून गेलीं याचें वैजयंतीला आश्चर्य वाटलें. फराळ वगैरे करून ती नेहेमीं प्रमाणें फिरावयास गेली.

तोतया ? ? —

वैजयंती फिरून परत येते तोंच दाराशीं एक मोटार येऊन उभी राहिली. वैजयंती तशीच घरांत निघून गेली व कोण पाहुणे आले आहेत म्हणून खिडकीतून पाहू लागली. त्या वेळीं काळोख पडला असल्याने व म्युनिसिपालिटीच्या दिव्याचा उजेडहि इतक्या लांबून मनुष्याची ओळख पटण्याइतका झगझगात नसल्याने वैजयंतीला, कोणी तरी दोघे पुरुष व एक स्त्री इतकी मंडळी मोटारीतून उतरली, इतकेंच समजलें. कोणी कां असेनात, आतां आपल्याला अगदीं एकटें एकटें तरी वाटणार नाहीं याचेंच तिला बरें वाटलें.

आलेली मंडळी उतरली ती तडक दिवाणखान्यांत गेली. पैकीं बापूसाहेबांना तर वैजयंतीनें लगेच ओळखलेंच. तीं दुसरीं दोन माणसें मात्र तिला अपरिचयाचीं वाटलीं.

“ हं हिराताई, आतां चहा होईपर्यंत घ्या जरा विश्रांति—” बापूसाहेब म्हणाला. “ प्रवासाचा त्रास झाला आहे—चहा घेईपर्यंत बरं नाहीं वाटणार ! तुम्हांला तर काय माधवराव, चहा मुळां चालतच नाहीं ! मला वाटतं गाडीत कमीत कमी चार वेळां—चारच वेळां ना ? ” तिघेहि मनापासून हंमलीं.

‘ माधवराव ’ हे शब्द कानीं पडतांच वैजयंती त्या दुसऱ्या गृहस्थाकडे अगदीं निरखून पाहू लागली. त्या गृहस्थाचा चेहेरा तिला समोरून दिसत नव्हता. त्याची कांहीं हालचाल झाली म्हणजे मात्र कांहीं क्षण तो नीट दिसत असे. असें एकदोनदां झाल्यावर तिची पक्की खात्री झाली कीं, तो गृहस्थ म्हणजे दुसरातिसरा कोणी नसून माधवच आहे—आपलाच माधव आहे ! या बिचान्याला कल्पना तरी असेल का कीं, त्याची यमू याच घरांत त्याच्यासाठीं तळमळत पडलेली आहे ? कशी असणार ? बापूसाहेबांची नि त्याची मुंबईला ओळख झाली असेल, बापूसाहेब त्याला सहज आपल्याबरोबर घेऊन आले असतील ! बापूसाहेबांना तरी काय कल्पना असणार कीं, माझा माधव तो हाच म्हणून ? पण ती मुलगी कोण असावी ? तीहि बापूसाहेबांची कोणी मैत्रीण का माझ्या

माधवाची...? माधवाचं लग्न तर झालं नसेल ना ? अरेरे ! देवा, माझ्या माधवाचं लग्न झालं असेल तर आटोपलाच सारा कारभार ! आपल्या यमूचा माधवाला शेवटीं विसर पडलाच ना ? माधव-माधव-काय केलंस हें ? विवाहाच्या कृत्रिम बंधनानं मी जखडून गेलें असतांनाहि तुला मी विसरलें नाहीं—आणि तूं—तुझ्यावर असला कोणताहि प्रसंग आलेला नसतांना—या तुझ्या यमूचा तुला विसर पडला ? तुझी नि माझी शेवटची भेट बोरीबंदर स्टेशनवर झाली—त्यानंतर तूं मला आज दिसतो आहेस ! गाडीच्या खिडकीबाहेर पडलेलीं माझीं बोटं तूं आपल्या हातांत धरलींस, त्याच क्षणीं तूं माझा झालास नि मी तुझी झालें ! या सर्व सुखकर अनुभवाचं तुला विस्मरण झालं ना ? तुझी मुद्रा तर पूर्ण आनंदी दिसते आहे. तूं अगदीं सुखी आहेस तर ? अस-माधव, तूं सुखी असणं—तुला सुखांत पहाणं यादून अधिक आनंदाची अशी मला गोष्टच नाहीं ! कारण तूं माझा माधव आहेस व मी तुझी यमू आहे. कोठेहि अस-कसाहि अस-तुला इतर कोणीहि आपला असं समजो—मी मरेपर्यंत असंच समजणार कीं, तूं माझा आहेस व मी तुझी आहे. या वेळचा तुझा आनंदी चेहेरा पाहून मी माझं इतक्या वर्षांचं दुःख पार विसरून गेलें आहे.

“वैजयंती—”

वैजयंती आपल्याच विचारांत गर्क असल्यामुळें तिला बापूमाहेबाची हांक ऐकू गेली नाहीं.

“वैजयंती—वैजयंती—या पाहुण्यांना तूं ओळखलंस का ? ”

वैजयंती स्तब्धच होती.

“पण हा काय प्रश्न मी वेळ्यासारखा विचारतो आहे ? सारा जन्म ज्याची मूर्ति हृदयांत वास करित असते, त्या देवाचं प्रत्यक्ष दर्शन घडल्यानंतर भक्ताला त्याची ओळख पटल्याशिवाय कशी राहिल ? ”

“म्हणजे तुम्हांला माहीत आहे हा कोण तें ? ”

तोतया ? ? —

“ होय. हा तुझा माधव आहे—हा यमूचा माधव आहे—एवढेच नव्हे तर हा वैजयंतीचा माधव आहे. अशी आश्चर्याने माझ्याकडे पाहू नकोस. तुला वाटतों तितक्या क्रूर वृत्तीचा पशु नाही मी ! मला सुद्धा हृदय आहे आणि मोठ्या अभिमानाची गोष्ट आहे की, तें माणसाचें हृदय आहे—माणुसकीला पारखा न झालेल्या एका माणसाचें हृदय आहे. ”

“ मला तुमच्या बोलण्यांतील गूढ अर्थ समजत नाही. तुमचें काय म्हणणें असेल तें स्पष्ट शब्दांत सांगूं शकाल काय ? ”

“ मला तुला सर्व कांहीं स्पष्ट शब्दांत—असंदिग्ध भाषेत—कांहींहि आड-पडदा न ठेवतां—सांगण्याची इच्छा असल्यामुळेच मी तुला तुझ्या पत्राचें उत्तर पाठविलें नाही. तुला खरें वाटो की न वाटो, पण परमेश्वरसाक्ष मी तुला सांगतों की, तुला ज्यामुळे आनंद होणार आहे अशी कोणतीहि गोष्ट करण्यांत मला माझ्या जीविताची सार्थकताच वाटेल. बरं, पण तिकडे तीं एकटीच वमलीं आहेत; आपण इकडेच बोलत बसलों तर त्यांना चमत्कारिक नाही का वाटणार ? ”

“ माधवच्या बरोबर आलेली तरुण मुलगी कोण, मला समजेल का ? ”

“ तिचें नांव हिरा. माधव आणि ती एकमेकांशीं विवाहाच्या वचनानें बद्ध झाली आहेत, असं मला माधवराव सांगत होते. ”

“ विवाहाच्या वचनानें बद्ध झालीं आहेत ? खास—कोणा तरी दुष्ट माणसानें माझ्यासंबंधीची कांहीं तरी खोटी अनिष्ट वार्ता माधवाच्या कानावर घातली असली पाहिजे ! नाहीतर त्याच्या हातून असला अधमपणा होणंच शक्य नव्हतं ! तुम्हीच नाही ना हें पुण्य संपादन केलंत ? ”

“ मला वाटतें असले प्रश्न मला विचारून माझ्या काळजाला घरे पाडण्यापेक्षां प्रत्यक्ष माधवरावांनाच त्यांच्या कृत्याचा जाब विचारणें अधिक श्रेयस्कर ठरणार आहे. तें तूर्त राहूं दे ! चहा घ्यायला येणार ना आमच्या बरोबर ? ”

“हो येणार—नव्हे—मला आलंच पाहिजे ! मी माझ्या मूर्खपणामुळे या घटके-पर्यंत दगडालाच देव मानित होतें कीं काय याची शहानिशा मला करून घेतलीच पाहिजे. ”

“मग चहा तूंच घेऊन ये म्हणजे झालं—” असें म्हणून बापूसाहेब पुनः बाहेर येऊन बसला.

यमूच्या डोक्यांत विचारांचें काहूर उसळलें. माधवाची आणि बापूसाहेबांची गांठ पडण्यापूर्वीच तो हिरेशीं प्रीतिनिं बद्ध झाला असेल तर त्यांत यांचा कांहींच दोष नाही. इतक्या दिवसांत माधवाची नि सुदाम्याची भेटच झाली नसेल का ? का सुदाम्याच्या तोंडून सर्व हकिकत समजल्यावर माधवाला माझा राग आला व माझ्या नाकावर टिचविण्यासाठीं ही चटकचांदणी त्यानें मला दाखविण्यास आणिली ? हा माधव हाच यमूचा माधव हें कळूनसंवरून बापूसाहेब त्याला इकडे घेऊन करो आले ? मी ज्याला राजा मानला तो राजा नसून गळेकापू दरवडेखोर आहे हें यांना मला दाखवा-वयाचें होतें कीं काय ? बापूसाहेबांनीं मामंजीची व सासूबाईची चौकशी कशी केली नाही ? त्या दोघांना इतक्या तांतडीनें आजच बाहेरगांवीं जावें लागलें व तीं गेल्यानंतर थोड्याच तासांत या दोघांना घेऊन बापूसाहेब येथें दाखल झाले—या दोन घटनांचा कांहीं अन्योन्य संबंध तर नाही ना ? तिला कोठल्याच गोष्टीचा आपल्या मनाशीं उलगाडा होईना. एक गोष्ट मात्र तिला स्पष्टपणें कळून चुकली. ती ही कीं, सवतीची खरी किंवा खोटी कल्पनासुद्धां स्त्रीला अत्यंत कष्टदायक होते. माधवावर आपलें निर्व्याज व निरपेक्ष प्रेम आहे ना ? म्हणजे त्याच्याकडून आपणाला कसलीहि अपेक्षा नाही ना ? मग आपण पाहिजे तर त्याच्यावर प्रेम करित बसावें, तो का आपल्यावरच प्रेम करायला बांधलेला आहे ? पण मी त्याची व फक्त मीच त्याची, हे त्याचेच शब्द होते ना ? मग त्याला आपल्या वचनाचें विस्मरण कसें झालें ? खात्रीनें कोणी तरी आपल्या

तोतया ? ? —

विषारी दांतांनी त्याच्या कानाला कडकडून दंश केला असला पाहिजे. होईलच आतां सर्व उलगडा हळुहळू ! आपल्या मेंदूला कितीहि शांण दिला तरी वस्तु-स्थितीचें यथार्थ ज्ञान आपणाला थोडेंच होणार आहे ? ती हिरी माधवाबरोबर नसती तर त्याच्या नुसत्या दर्शनानें प्रत्यक्ष स्वर्ग आपल्या हातीं आल्याइतका मला आनंद झाला असता. परंतु या विषारी हिरकर्णानें माझें काळीज चरचरां चिरून टाकलें ! !

तिनें कसा तरी टेबलावर चहा नेऊन ठेवला ! तिचें बापूमाहेबांकडे तर लक्ष नव्हतेंच पण माधवाकडेहि नव्हतें ! तिचें लक्ष फक्त हिरेकडे होतें. वैजयंतीच्या नजरेशीं नजर भिडतांच एखादी संतापलेली नागीण आपल्याकडे रोंखून पहात असल्याचा हिरेला भास झाला. माधवानें वैजयंतीकडे पाहिल्याबरोबर आपल्या रोमरोमांतून वीज संचारल्याचा त्याला भास झाला. त्यानें पूर्वी पाहिलेल्या यमूंत आणि या वेळीं त्याला दिसत असलेल्या वैजयंतींत जमीनअस्मानाचा फरक होता ! कुठें ती त्या वेळची मुग्ध कलिका आणि कुठें हें आतांचें टवटवीत फूल ? पांकळ्याच्या पकडीनें सुप्तावस्थेंत असलेले कळिकेचे सर्व देहधर्म पाकळ्यांच्या परिस्फोटाबरोबर फुलांत प्रगट झालेले ! वैजयंतीकडे त्याला स्थिर नजरेनें पहावेना. आपल्या मनाचा तो आंतल्याआंत सारखा धिःकार करूं लागला. सुंदर पुष्प पाहिल्यावर त्याच्या नुसत्या दर्शनानें आपणांला आपल्या मनाचें समाधान करतां येऊं नये ना ? आपणांस त्या फुलाच्या सुवासाचा आस्वाद घेतां यावा या इच्छेचें संयमन करणें आपल्या शक्तीच्या बाहेरचें असावें ना ?

सर्वांनीं चहा घेण्यास सुरुवात केली. त्या चौघापैकीं एकाचेंहि लक्ष चहाकडे नव्हतें. त्यांपैकीं एकालाहि एखादा शब्द बोलण्याची स्फूर्ति होईना. त्यांपैकीं एकहि व्यक्ति आनंदी नव्हती. सर्वांचे आपापल्या परीनें विचार चालू होते. एकाच्याहि मनांत आशादायक व सुखकर असा विचार येत नव्हता. त्या चौघापैकीं सर्वांत बिकट परिस्थिति कोणाची झाली असेल तर ती माधवाची. कारण

त्याच्या मेंदूला सर्वोपेक्षा अधिक ताण बसत होता. बापूसाहेब माधव व वैजयंती या दोघांसंबंधाने विचार करीत होता, वैजयंती माधव आणि हिरा यांच्याबद्दल आपल्या मनाशीं मेळ बसवीत होती, हिरा माधव नि यमू यांचे परस्पर संबंध न्याहाळून त्यावरून आपले कयास बांधीत होती पण माधव मात्र बापूसाहेब, यमू आणि हिरा या तिघांबद्दलहि विचार करीत होता.

कोणीच बोलेना त्यामुळे सर्वांनाच चुकल्याचुकल्यासारखे होऊन गेले. बोला-यला सुरुवात कोणी व कशी करायची हाहि एक प्रश्नच होता. अखेर हिरेने सुरुवात केली.

“ बापूसाहेब, किती सुंदर आहे तुमची बाग ? तुम्हांला स्वतःलाच इतकी आवड आहे का फुलांची ? ”

“ म्हणजे ? हा काय प्रश्न विचारलात तुम्ही ? ” बापूसाहेबाने विचारले.
“ फुलांची आवड नसते कोणाला ? ”

“ आवड सर्वांना असते. पण कमीअधिक प्रमाण असतंच की नाही ? तुम्हां डॉक्टर लोकांचीं मनं चीरफाड करून झालेली असतात कितीतरी—”

“ एक तर मी अजून डॉक्टर झालेली नाही ! आणि निदान माझं मन प्रेतांच्या चीरफाडीनं अजून तरी मेलेलं नाही ! मला अजूनहि पूर्वीइतकीच फुलं आवडतात. कां माधवराव, एवढ्याशा प्रवासाचा तुम्हांला बराच त्रास झाल्या-सारखा दिसतो, मोठं आश्चर्य आहे—”

बोलाचालीला एकदांची सुरुवात झाली यामुळे माधवाला जरा बरें वाटलें. आपल्या हृदयावरील भार बराच कमी झाल्यासारखे त्याला वाटूं लागले.

“ कोण म्हणतं मला प्रवासाचा त्रास झाला म्हणून ? ”

“ मग तुम्ही एक शब्दहि बोलत नाही ते ? ” बापूसाहेब म्हणाला.

तोतया ? ? —

“ मघांशीं चहा घेत होतों म्हणून बोलायला सवड नव्हती. चहा सपल्यावर तुम्हां दोघांचं बोलणं चाललं होतं. दोघांच्या संभाषणांत तिसऱ्यानं तोंड खुप-सणं बाजवी नाहीं म्हणून स्वस्थं बसणं भाग पडलं. संधि मिळाल्याबरोबर हा बोलतोंच आहे—” माधव म्हणाला.

त्यांच्या संभाषणांत भाग घेण्याची वैजयंतीला संधि येईना आणि तिची तशी इच्छाहि नव्हती. कपबऱ्या आंत नेऊन ठेवण्याच्या निमित्तानें ती आंत गेली ती गेलीच. ती बाहेर येण्याचें चिन्ह दिसेना. तेव्हां हिरेनें चलाखी करून वैजयंतीची खोली गांठली. वैजयंती खिडकीशीं डोकें धरून उभी होती. हिरेला आयताच बोलायला विषय मिळाला.

“ कां ? वैजयंतीताई, कपाळ दुखतं आहे वाटतं ? कांहीं सुंठ वगैरे उगाळून देऊं का ? का बाम चोळूं ? ”

हिरेला अनपेक्षितपणें आलेली पाहून वैजयंती थोडीशी गोंधळली. तिला हिरेचा रागहि आला. परंतु हिरेच्या भाषेत व आवाजांत अशीच कांहीं माधुरी होती कीं, तिचे दोन शब्द कानीं पडल्यावर कोणाचाहि तिच्याबद्दल अनुकूल प्रहच होत असे.

“ नाही—कपाळ दुखत नाहीं आहे कांहीं माझं—उगीच आपली खिडकीशीं बाहेरची गंमत पहात उभी होतें—”

“ मग बाहेरच कां नाहीं येऊन बसलांत ? घरांत कोणी वडीलधारीं माणसंहि दिसत नाहीत संकोच वाटतो म्हणावं तर ! ”

“ वडीलधारीं माणसं असतीं तरीसुद्धां संकोच बाळगण्याचं कांहीं कारण पडलं नसतं. परंतु मला तिथल्यापेक्षां इथंच अधिक मोकळं वाटत असल्यामुळं मी इकडे आलों. बसा ना—उभ्या किती वेळ रहाल ? ”

“ बसा म्हणतांच तर बसतें बापडी. पण मला आपलं नेहेमीं चार माणसांत बसायला आवडतं, ” असं म्हणून हिरा जाजमावर बसली. वैजयंतीहि बसली.

“ वैजयंतीताई, मी तुम्हांला साता जन्मींची वैरीण वाटत असेन, नाहीं ? ”

एकदम असा स्पष्ट प्रश्न विचारलेला पाहून वैजयंतीला आश्चर्य वाटलें. या प्रश्नाला उत्तर काय द्यावें हेंच तिला सुचेना.

“ परमेश्वरी योगायोगाचा कोणालाहि अंत लागत नाहीं म्हणतात तें असं ! ” हिरा पुढें बोलूं लागली. “ ही तुमची सर्व हकिकत जर माधवरावांना समजली त्याच्यापूर्वी कांहीं दिवस समजली असती तर सर्वांचाच त्यांत फायदा झाला असता. पण तसं झालं असतं तर देवाला आणि दैवाला आपली करमणूक कशी करून घेतां आली असती ? ”

“ कशाला उगाच ते पूर्वीचे विषय आतां उगाळून काढायचे ? झाल्या गोष्टी होऊन गेल्या. माझ्या नशिबांतच जर देवानं सुख लिहिलं नसेल तर मला तें मिळणार तरी कसं ? ”

“ असं तर खरंच— ” हिरा म्हणाली. “ पण वैजयंतीताई, मला तुम्हाला एक असा प्रश्न विचारावासा वाटतो की, तुम्ही आपल्या दैवाला दूषण लावतां, तें आम्ही सारीं माणसं अत्यंत भाग्यवान आहोंत अशा समजुतीनंच ना ? या तुमच्या गैरसमजुतीचं मी आतांच निराकरण करतें. बापूसाहेब सुखी नाहींत हें तर तुम्हांला माहीतच आहे. तुमची प्राप्ति झाली नाहीं म्हणून माधव सुखी नाहीं—मला माधवाची प्राप्ति झाल्यासारखी असली तरी मी सुखाच्या शिखरावर विराजमान झालें असेन अशी तुमची कल्पना असेल तर तीहि चुकीचीच आहे. कारण मला माधव प्रिय वाटत असला तरी माधवाला मात्र तुम्हीच प्रिय वाटतां हें जर मी प्रत्यक्ष पहातें आहे तर मला तरी सुख लागणं शक्य आहे का ?

तांतया ? ?—

तुमचा बापूसाहेबांशीं विवाह झाल्यानंतर सुद्धां माधवावर मी किंवा माझ्यावर माधवानं प्रेम केलेलं तुम्हाला खपत नाही, मग तुमच्यासारख्या विवाहित स्त्रीवर आपल्या प्रियकराचं प्रेम असलेलं पाहून मला काय बरं वाटत असेल ? ”

“ काय म्हणतां हिराताई तुम्ही ? माधवाचं—माझ्या माधवाचं—या यमूच्या माधवाचं—माझ्यावर अजूनहि पूर्वीइतकंच प्रेम आहे ? अहाहा ! परमेश्वरा, उगाच मी इतका वेळ तुला दूषण दिलं ! माझ्यासारखी भाग्यवती मीच. माझा माधव माझ्यावर पूर्वीइतकंच प्रेम करतो हे अमृतासारखे गोड शब्द तुम्ही मला ऐकवलेत—जा—हिराताई, तुमची प्रत्येक इच्छा परमेश्वर पूर्ण करील ! हिराताई, माझा आशीर्वाद विफल होणार नाही. किती—किती आनंद होतो आहे मला ! माझा माधव—या यमूचा माधव—या वैजयंतीचा माधव—माझ्यावर अजून प्रेम करतो ? माधव—माधव—छे ! मला वेड तर नाही ना लागणार ? माधव—माधव—”

“ कशाला हांक मारलीस मला, यमू ? हा पहा तुझा माधवच तुझ्यासमोर उभा आहे. यमू, अशी काय नजर झाली तुझी ? या तुझ्या माधवाला तूं ओळखलं नाहीस का ? यमू, बघ ना नीट माझ्याकडे ! ”

“ कोण रे तूं ? तूं माझा माधव ? तूं या यमूचा माधव ? छे, मुळीच नाही ! तूं मला फसवतो आहेस—तूं मला खोटी भुरळ घालतो आहेस ! तूं माधव असशील कदाचित्—पण तूं माझा माधव नाहीस—तूं यमूचा माधव नाहीस ! तूं माधव असलासच तर या हिराताईचा माधव असशील ! माझा माधव होता—त्याला मी अखेरचा बोरीबंदरवर पाहिला—त्यानंतर तो मला पुनः दिसला नाही—त्यानेंहि मला पाहिलं नाही ! ”

“ असं काय एखाद्या भ्रम झालेल्या माणसासारखं तूं बोलते आहेस, यमू ? तूंच माझी यमू आणि मीच तुझा माधव ! बोरीबंदरवर तुला अखेरचा म्हणून भेटला तो माधव मीच ! ”

“ खोटं बोलतोस तूं ! तूं तोतया माधव आहेस. तूं माझा माधव नाहीस.
तो पहा माझा माधव—तो पहा माझा माधव—”

वैजयंती धाडकन् खाली पडली. हिरा घाबरली. बापूसाहेबांना बोलावण्या-
करितां ती धांवतच बाहेर आली. माधवानें वैजयंतीचें डोकें आपल्या मांडीवर
घेतलें व तिला हल्लुहल्लूं वारा घालून शुद्धीवर आणण्याचा तो प्रयत्न करूं लागला.

तें दृश्यच इतकें भयंकर व केंविलवाणें होतें कीं, बापूसाहेबांना काय सांगावें हेंच हिरेला सुचेना. वैजयंतीच्या तोंडचे—‘ तूं माधव असशील कदाचित् पण माझा—या यमूचा—माधव मात्र खास नाहीस, तूं माधव असलासच तर या हिराताईचा आहेस, ’ हे माधवाला उद्देशून बोललेले शब्द हिरेच्या काळजाचें पाणी करीत होते. वैजयंती हे शब्द बोलत असतांना तिची अशी कांहीं चमत्कारिक भावना दिसत होती कीं, त्या भावनेमुळें माधवावरील तिचें गाढ प्रेम स्पष्टपणें व्यक्त होत होतें. घडलेली हकिकत हिरेनें कशीबशी बापूसाहेबांना कळविली. बापूसाहेबाच्या डोळ्यांत पाणी आलें.

“ हिराताई, या प्रसंगाची मला थोडीशी कल्पना होतीच. झालं हें एका दृष्टीनं बरं झालं. वैजयंतीची आणि माधवाची प्रत्यक्ष भेट झाल्यामुळें दोघांनाहि आपापलं हृदय आतां उघड करून दाखवितां येईल. आपण या वेळीं तिकडे न जाणंच श्रेयस्कर ठरणार आहे. चला—आपण जरा वेळ बागेंतच जाऊन बसूं— ” असें म्हणून बापूसाहेब उठला सुद्धां.

वैजयंतीचें डोकें मांडीवर घेतल्यापासून माधवाच्या मनाची पुनः चलबिचल होऊं लागली. जिचें आपल्यावर इतकें प्रेम, ती समाजाच्या दृष्टीनें दुसऱ्याची झालेली ! बापूसाहेबांची श्रुति दिलदार म्हणूनच आम्हांला एकमेकांची भेट तरी घेतां आली. त्यांच्या ठिकाणीं दुसरा एखादा अंतःकरणशून्य मनुष्य असता तर

आमची अशी भेट होणें तर दूरच, पण त्यानें यमूला छळून छळून ठारहि मारलें असतें ! हे विचार मनांत चालू असतांना यमूला शुद्धीवर आणण्याचें त्याचे उपाय सुरू होतेच. कांहीं वेळानें तिनें डोळे उघडले. माधवाचा चेहेरा दिसल्या-बरोबर ती झटकन् उठली. तिला पुनः वाताचा झटका आला असावा अशी माधवाला भीति वाटली व तो तिला सांवरण्यासाठीं तिच्याजवळ गेला.

“ यमू, मन जरा स्थिर कर. त्या कोंटवर पडून जरा विश्रांति घे पाहूं. इतक्या वर्षांनीं कां होईना, पण तुझा माधव तुला पुनः भेटला ना ? ”

“ भेटला-भेटला-खरोखरच माझा माधव मला पुनः भेटला ! ये, माधव-ये, अगदीं माझ्याजवळ ये. मला आपल्या बाहुपाशांत अशी प्रेमानं कवटाळून धर कीं, प्रत्यक्ष यमालाहि आपल्या कालपाशांनीं तुझी मिठी सोडवितां येऊं नये ! ये, माधव, ये ! माझ्यापासून असा दूर कां उभा रहातोस ? मी बापूसाहेबांच्या गळ्यांत माळ घातली म्हणून ? वेडा रे वेडा ! माधव, अजून तूं पूर्वी-सारखाच वेडा कसा रे राहिलास ? लहानपणीं मी तुझ्यावर रागावले म्हणजे नव्हतें का मी तुझी गट्टी फू करीत ? अगदीं त्यांतलाच हा माझ्या लग्नाचा प्रकार ! काकांनीं मला बापूसाहेबांच्या गळ्यांत माळ घालायला लावलं ! बापूसाहेबांच्याच काय, पण एखाद्या प्रेताच्या गळ्यांत सुद्धां मी माळ घातली असती ! कारण माळ घातल्यानंतर पुढं कसं वागायचं हें मी अगोदरच ठरवून टाकलं होतं ! समाजाच्या कोत्या दृष्टीला माझं लग्न बापूसाहेबांशीं झाल्यासारखं वाटत अमलं तरी माझं लग्न परमेश्वराच्या साक्षीनं तुझ्याशींच लागलेलं आहे. परमेश्वरापेक्षां का समाज मोठा आहे ! माधव, मी पूर्वी तुझी होतें, बापूसाहेबांना माळ घातली असली तरी आतां हि तुझीच आहे आणि पुढेंहि फक्त तुझी आणि तुझीच रहाणार ! मी लग्न झालेली सौभाग्यवती नसून लग्न झालेली कुमारिका आहे. बापूसाहेब माझे पति नाहींत व ही यमू त्यांची पत्नी नाहीं. ही यमू अजूनहि परमेश्वरसाक्ष कुमारिकाच आहे-तिच्या माधवासाठीं ती अजून कुमा-

पंचप्रसंग—

रिकाच राहिली आहे. तेव्हां माधव, कसलीहि शंका मनांत आणूं नकोस. ये, अगदीं माझ्याजवळ ये—”

“ आलों—आलोंच— यमू, हा पहा तुझा माधव तुला आपल्या बाहुपाशांत—”

“ हां—थांब—माझ्या शरिराला स्पर्श करूं नकोस. मी माझ्या माधवाला हांक मारली—मी यमूच्या माधवाचा धांवा केला—मी बोललें ती यमूच्या परमेश्वराला उद्देशून बोललें. मला माझा माधव पाहिजे—मला यमूचा माधव पाहिजे—”

“ म्हणजे ? मग मी कोण आहे यमू ? ”

“ तूं ? तूं विषयाच्या कर्दमांतला एक किळसवाणा किडा ! ”

“ कसाहि असलों तरी यमू, मी माधवच आहे, यमूचाच माधव आहे. तुझं बापूसाहेबांशीं लग्न झाल्यानंतरहि तूं ज्याप्रमाणं पूर्वोक्तकीच पवित्र आहेस त्याचप्रमाणं मी सुद्धा, माझं मन कांहीं प्रसंगीं चळलं असलं तरी या घटकेपर्यंत माझं पावित्र्य—माझं शारीरिक पावित्र्य—मी बिघडविलेलं नाही ! यमू तिच्या माधवासाठीं अजूनपर्यंत पवित्र राहिली आहे ही गोष्ट जितकी सत्य आहे, तितकीच, हा माधव त्याच्या यमूसाठीं आतांपर्यंत पवित्र राहिला आहे ही गोष्टहि सत्य आहे. लहानपणीं तूं माझ्यावर एवढ्यातेवढ्याशा कारणावरून फुरगटत असस, पण मी मात्र तुझ्यावर कधीहि रागावलेलों नाही. आतांहि तूं मला ‘ विषयाच्या कर्दमांतला किळसवाणा किडा ’ ठरवलंस तरी तुझा मला राग आलेला नाही. मला तुझ्यावर आजपर्यंत कधी रागावतां आलं नाही व पुढेहि कधी येणार नाही. कारण तूं यमू आहेस—माझी यमू आहेस ! ”

“ खोटं बोलतोस तूं ! ही यमू माधवाची आहे पण तुझी नाही. ही यमू यमूच्या माधवाची आहे हिरेच्या माधवाची नाही ! ”

“ यमू, तुला संशयपिशाच्चानं झपाटल्यामुळं तुला सरळ गोष्टीहि दिसेनाशा झाल्या आहेत. कोणी सांगितलं तुला मी हिरेचा माधव आहे म्हणून ? माझ्या

स्वतःच्या सांगण्यापेक्षां इतरांच्या सांगण्यावर तुझा जास्त विश्वास बसतो याचं कारण एवढंच की, तुझी विवेकशक्ति तुला सोडून गेली आहे. हिरा आणि मी प्रीतिविवाहाच्या वचनानं बद्ध झालों असल्याचं तुला खोटंच सांगण्याचं आम्ही ठरवूनच आलों होतो. या सर्व प्रकारांत शेवटीं माझीच फजिती झाली. बापूसाहेब व हिरा यांचाच तर्क शेवटीं खरा ठरला ! स्त्रियांच्या स्वभावधर्माप्रमाणं तुझ्या मत्सरानं पेट घेतलाच ! ”

“ माधव, वेड्या, मग मला असं पहिल्यानंच कां सांगितलं नाहीस ? मी अजूनहि अलडच आहे हो ! मला काय बरं माहीत की, तुम्ही सगळीं जण माझी गंमत करीत आहां म्हणून ? माधव, तूं मला माझ्या मूर्खपणाबद्दल क्षमा नाही का करणार ? किती वेडी मी ? माझा माधव एकदां माझा असा झाल्यावर त्याला निराळं अस्तित्त्वच रहात नाही, मग तो दुसऱ्याचा होणार कसा ? एवढं साधं सत्यहि मी कशी विसरलं ? किती आततायी आणि विचारशून्य मी ! पण माधव, या माझ्या गोंधळाला कारण मात्र माझं तुझ्यावरील प्रेमच हो ! माधव, आतां मात्र माझ्यानं धीर निघत नाही. माझं चिरवांछित आलिंगन मला दे आणि प्रत्यक्ष कृतीनंच माझी खात्री करून दे की, तूं माझाच आहेस आणि मीच तुझी आहे ! ”

“ नाही. यमू, तूं माझी आहेस नि मी तुझा आहे ही गोष्ट खरी असली तरी मी तुला स्पर्शहि करणार नाही. आपण स्पर्शसुखाचा अनुभव घेणं म्हणजे आपलं एकमेकांवरील प्रेम पवित्र नसून कामुक आहे असा त्याचा अर्थ होईल. पवित्र प्रेमाचा आत्मा त्याग हा आहे—भोग हा नाही ! प्रत्यक्ष भोग तर दूरच परंतु भोगाची अभिलाषासुद्धां पवित्र प्रेमाला वावडी आहे. ज्या प्रेमाचं पर्यवसान भोगांत होतं त्या प्रेमाला पवित्र मानण्यास मी तयार नाही. मी प्रेमाची किंमत त्यागावरून ठरवितों ! ”

पेंचप्रसंग—

“ म्हणजे सर्व जग मूर्ख आणि तूंच तेवढा एक शहाणा असं का तुला वाटतं ? स्त्री आणि पुरुष यांच्या परस्परांवरील प्रेमाचं पर्यवसान जर त्यागांत होऊं लागलं तर थोड्याच काळांत पृथ्वी निर्मनुष्य झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.”

“ त्याची इतकी काळजी करण्याचं कारण नाही. खऱ्या प्रेमाचं पर्यवसान त्यागांत झालं पाहिजे हा माझा सिद्धान्त जग मान्य करील अशी शंकासुद्धां मनांत आणूं नकोस. उलट जग मला मूर्खांतच काढील. इतकंच नव्हे तर एखादा बहादुर माझ्यांत कांहीं तरी न्यून असलं पाहिजे असं म्हणायला देखील कमी करणार नाहीं. पण मला त्याची पर्वा नाही. कोणाला भोगांत समाधान वाटेल तर कोणाला त्यागांत पराक्रम दिसेल ! शारीरिक भोगांचे गुलाम होऊन रहाण्यापेक्षां भोगांचा त्याग करून आपलं आयुष्य लोककल्याणासाठीं वेंचणं मला अधिक श्रेयस्कर वाटतं. आतां सर्वच गोष्टी मी तुला स्पष्ट सांगतों. कामविकार हा विकारच इतका बलिष्ठ आहे कीं, मी मी म्हणणाऱ्या योग्यांनाहि त्यानं फजित केलेलं आहे, मग आपण तर बोलूनचालून सामान्य माणसं ! हिरेनं माझ्या शरिराला कामुक भावनेनं स्पर्श करतांच माझी काय तारांबळ उडाली ती माझ्या पूर्ण स्मरणांत आहे. अशी दचकूं नकोस. त्यांत माझा कांहीं अपराध नव्हता— हिरेलाहि दोष लावायला मी तयार नाहीं. तिचं माझ्यावर खरोखरच फार प्रेम आहे. तिला त्या वेळीं माहीत नव्हतं कीं, मी माझं मन पूर्वीच तुला वाहिलेलं होतं ! तिला माझी हकिकत कळल्यानंतर तिनं आपली वागणूक या क्षणापर्यंत अत्यंत पवित्र ठेवली आहे. तुझं पत्र बापूसाहेबांना ज्या दिवशीं आलं त्याच दिवशीं त्यांची नि माझी पहिली भेट झाली व त्या भेटींत बापूसाहेबांच्या थोर व दिलदार अंतःकरणाचा मला पूर्ण अनुभव आला. ‘तुमच्या यमूला मी तुमच्या स्वाधीन करण्यास तयार आहे’ हे त्यांचे शब्द ऐकतांच माझ्या मनाची विलक्षण चलाचल झाली व माझं मन किती विक्षिप्त आहे याच मला चांगलाच अनुभव आला. त्याच दिवशीं शांतपणें विचार करून मी माझ्या मनाशीं पक्का

निश्चय केला कीं, आपलं सारं आयुष्य लोककल्याणासाठींच खर्च करायचं ! आपल्या शरिराचं कोडकौतुक सारं जग पुरवीतच आहे. त्यांत काय मोठासा पुरुषार्थ ? मनुष्याच्या समोर आपल्या स्वतःच्या सुखाव्यतिरिक्त कोणताहि विषय नसला म्हणजेच तो अधोगतीला जातो. अशी माणसं बोकाळलीं म्हणजे त्या समाजाला कीड लागते, तें राष्ट्र गुलामगिरीच्या जात्यांत भरडलं जातं ! ज्याची दृष्टि एकदां स्वार्थावर खिलली त्याला त्याच्या समाजाचा किंवा त्याच्या राष्ट्राचा विसर पडलाच म्हणून समजावं ! इतकंच नव्हे तर त्याच्या समाजाचं अगर राष्ट्राचं कितीहि नुकसान होत असलं तरी तो स्वतःपुरतंच पहाणार ! मला माझी दृष्टि इतकी संकुचित ठेवायची नाही. मला माझ्या समाजाचं ऋण आहे—मला माझ्या राष्ट्राचं ऋण आहे—तें मला फेडतां आलं नाही तरी तें फेडण्याचा प्रयत्न करण्यांत सर्व आयुष्य घालविणं हेंच माझं पवित्र कर्तव्य आहे. माझ्या या विचारसरणीला अव्यवहार्य म्हणून समजणारचे बहुतेक इरीचे लाल भेटतील ! पण मला मुळीं जगानं चांगलं म्हणावं म्हणून कांहीं करायचंच नाही. परमेश्वरानं मला जन्माला घातलं आणि तेंहि परम पवित्र अशा या पुण्य-भूमीत जन्माला घातलं तें कांहीं केवळ विषयाच्या खातेऱ्यांत डुकरासारखं लोळण्यासाठीं खास नव्हे. स्वार्थ साधून परमार्थहि साधणारे कांहीं थोर लोक जगांत असतील, नाही असं नाही—पण तेवढं थोर भाग्य मला लाभलेलं नाही आणि त्याबद्दल मला इळइळहि वाटत नाही. ”

“ बोलतांबोलतां तूं कुठं वहावत चाललास, माधव ! समाजकार्य काय—राष्ट्रकार्य काय ! कितीतरी लोक आपापल्या परीनें तीं कार्ये करीतच आहेत. त्यांत तूं आणखी एक शिरलास तर त्या कार्यांत फारशी मोठी भर पडणार आहे असं थोडंच आहे ? ”

“ मग काय ? खातेऱ्यांतल्या डुकरांत माझी आणखी भर घालूं ? माझ्या हातून फारसं मोठं कार्य होण्याखे नसलं म्हणून काय झालं ! मी माझं कर्तव्य

पंचप्रसंग—

केल्याचं समाधान तरी मला मिळेल की नाही ? नाटकांत सर्वांच्याच वांट्याला शिवाजीचं किंवा प्रतापसिंहाचं काम कसं येणार ? या जगाच्या रंगभूमीवर एखाद्या हिरडस मावळ्याचं किंवा साध्या रजपूत शिपायाचंच काम जर विश्वाच्या सूत्रधारानं माझ्याकरितां नेमलं असेल तर तेंच मला माझ्या शक्तीप्रमाणें आणि प्रामाणिकपणें केलं पाहिजे. पायांत खचल्या जाणाऱ्या दगडांच्या जिवावरच मोठमोठ्या हवेल्यांचं जीवित अवलंबून असतं ना ? आतां हें खरं कीं, हवेलीच्या सौंदर्याचा उपभोग घेत असतांना तिच्या खालीं दडपल्या गेलेल्या दगडांचा बहुतेक माणसांना विसर पडत असतो. परंतु त्यामुळे त्या दगडांच्या स्वार्थत्यागाचं महत्त्व कमी ठरतं असां थोडंच आहे ? ”

“ हें सर्व तत्त्वज्ञान झालं. प्रत्यक्ष व्यवहार काय आहे हें पाहिलं पाहिजे. त्यागांत कर्तव्यपूर्तीचं समाधान असेल कदाचित् पण त्यांत उपभोगाचं सुख नाही हें तर सत्यच आहे ना ? ”

“ तें प्रत्येक व्यक्तीच्या मनोरचनेवर अवलंबून आहे. कोणाला उपभोगांत सुख वाटे तर कोणाला त्यागांत समाधान लाभेल. आपली प्रत्येक बारीकसारीक हौस भागविण्यांत आपलं आयुष्य घालविणं हें कोणी आपल्या जीविताचं सारसर्वस्व समजत असतील तर कित्येक, आपल्या ऐहिक सुखाची राखरांगोळी करून, आपण ज्या समाजाचे घटक आहोंत, ज्या देशांत आपण जन्म घेतला आहे, त्या समाजाच्या हितासाठीं किंवा त्या देशाच्या दुःखविमोचनासाठीं पेटविण्यांत येणाऱ्या होमकुंडांत आपल्या सुखाची आहुति देणं हेंच मोक्षाचं परमोच्च साधन मानीत असतील ! असं करतांना आपण कांहीं तरी विशेष करीत आहोंत अशा अहंकारानं इतरांस तुच्छ किंवा अधम लेखणं हें मात्र दूषणास्पद आहे ! ”

“ मग मघाशी— ”

“तें माझ्या लक्षांत आहे. अजून मी व्यवहारी मार्गानं जाणाऱ्या माणसांच्या भावना निष्कारण दुखविल्या जातील अशा प्रकारची भाषा मघाशीं माझ्या तोंडून उतावळेपणानं निघून गेली ! यमू, त्याबद्दल तूं मला क्षमा कर. कोणालाच दुखविण्याचा माझा हेतु नाही. जो तो आपापल्या बुद्धीप्रमाणें व शक्तीप्रमाणें शक्य तितक्या चांगल्या प्रकारें वागण्याचा प्रयत्न करीतच असतो. मला जो मार्ग पसंत पडला त्या मार्गानें मी जावं. सर्वांनीं आपल्याच मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे असा आग्रह धरण्याचा मला अधिकार काय ? ”

“हा सगळा तुझ्या परीनें विचार झाला. मी आतां माझं पुढील आयुष्य कसं घालवावं ? ”

“हा तुझा प्रश्न आहे. या प्रश्नाचं उत्तर मला कसं देतां येणार ? तुझं कल्याण कशांत आहे हें समजण्याइतकं ज्ञान तुला खास आहे. ”

“माझा मार्ग मी ठरवला होता. पण आतां त्याचा काय उपयोग ? ज्या मार्गानं जाण्याचा माझा संकल्प होता तो मार्गच बंद झाला आणि इतर मार्गांचा मी मुळीं कधीं विचारच केलेला नाहीं. कारण माझ्या मार्गांत विघ्न उपस्थित होईल अशी मला कधीं शंकाच आलेली नव्हती. ”

“खरं सांगायचं म्हणजे कांहीं दिवसांपूर्वीपर्यंत तुझा नि माझा मार्ग एकच होता. परंतु विचारपूर्वक व मोठ्या कष्टानें तो माझा मीच बदलून टाकला. ”

“मला एक शंका येते आहे ती उघड विचारूं का ? शंका जराशी चमत्कारिक आहे म्हणून—”

“विचार, खुशाल विचार. मी तुझ्यापासून कांहींहि चोरून ठेवणार नाहीं. ”

“विवाहबंधनानं मी दुसऱ्याची पत्नी झालें म्हणून तर तुझा आतांचा बोलून दाखविलेला निश्चय झाला नाहीं ना ? विवाहित स्त्रीचा आपण स्वीकार कसा करावा, तसं केलं तर समाज आपणाला काय म्हणेल, अशी तर तुला भीति

पंचप्रसंग—

वाटत नाही ना ? या घटकेपर्यंत मी अविवाहित असतं तरीहि तूं आपला मार्ग असाच ठरविला असतास का ? ”

“ माझं तुझ्यावर लहानपणीं प्रेम होतं तसं प्रेम मी या वयांतहि तुझ्यावर करूं शकलों असतो तर कदाचित् तुझा विवाह झालेला असतांहि मी तुझ्या प्रेमाचा स्वीकार केला असता. पण माझ्या आत्तांच्या प्रेमाची जात पूर्वीप्रमाणे सात्विक नाही. ”

“ त्याचप्रमाणे माझ्या तुझ्यावरील आत्तांच्या प्रेमाची जातहि सात्विक नाही. पण मला वाटतं यांत तुझा किंवा माझा कोणाचाच दोष नाही. हा निसर्गाचा दोष आहे. आपण लहानपणीं होतो तशीच जन्मभर कशी रहाणार ? आपल्यांत इतर बदल झाले त्याचप्रमाणे आपल्या प्रेमांतल्या जातींतहि बदल झाला, त्यांत दोषास्पद असं काय आहे ? ”

“ त्यांत कांहीं दोषास्पद असेल किंवा नसेल परंतु त्यांत कांहीं वैशिष्ट्य नाही हें मात्र खास. निसर्गासंबंधानंच बोलायचं तर पुष्कळच बोलतां येईल. तुझ्या-संबंधानं मला कांहीं बोलतां येत नसलं तरी माझ्या संबंधानं मी बोलूं शकतो. साधारणपणे रूपानं बरी दिसणारी प्रत्येक तरुणी मला आवडते—नव्हे—हवीशी वाटते, हाहि एक निसर्गाचाच खेळ नव्हे का ? याचा अर्थ असा का करायचा कीं, निसर्गाच्या आहारीं जाऊन मी प्रत्येक सुंदर तरुणीची अभिलाषा धरावी ? निसर्गाचा प्रतिकार करायचाच नाही असं प्रत्येकानं ठरविलं तर जगांत अनवस्थाप्रसंग ओढवल्याशिवाय रहाणार नाही. तुझा मी स्वीकार केला तर जग मला दूषण देईल अशी मला भीति वाटते कीं काय, असा प्रश्न तूं मला केलास. मी तुला उघडच सांगतो. निसर्गाच्याच आहारीं जाण्याचं माझ्या नशिबीं आलं असतं तर तुझ्याशिवाय इतर कोणत्याहि स्त्रीचा मी स्वीकार केला नसता. त्या प्रसंगीं मी जगाचीं पर्वा केली नसती. परंतु निसर्गाच्या तडाख्यांतून आपली सुटका करून घेण्याचं सामर्थ्य माझ्या अंगीं आहे. एखाद्या तरुणीनं आपल्या प्रेमाचा धिक्कार

केला तर आत्महत्या करण्यापर्यंत ज्यांची मजल जाते असेहि कित्येक तरुण आपणांला पहायला सांपडतात. जणू काय, त्या तरुणीच्या प्रेमसंपादनापलीकडे त्याच्या जीविताचं कांहीं कार्यच नसतं ! ”

“ पण तुझ्यावर तर तसा प्रसंग नसतांहि— ”

“ तेंहि सांगतों. माझ्या नैसर्गिक भावनांना परिस्थितीचीहि अनुकूलता आहे. परंतु माझी विचारसरणी मी तुला मघांशीं सांगितल्याप्रमाणें असल्यामुळें त्या अनुकूलतेचा फायदा घेण्याची माझी इच्छा नाहीं. निसर्गाचा गुलाम होऊन प्रेमाचं सार्थक उपभोगानं करावं असं मला वाटत नाहीं. मला माझं जीवित त्यागानं भूषित करावं असं वाटतं. मी पद्धित्यानं तुझ्याशीं कामुक वृत्तीनं बोलत होतों तो केवळ तुझं मन पहाण्याकरितां. मला खरोखरच असं वाटत होतं कीं, तुलाहि उपभोगापेक्षां त्यागांतच सुख वाटत असेल ! ”

“ म्हणजे ? आतांपर्यंत मी कांहीं त्यागच केलेला नाहीं, असं तुझं म्हणणं आहे काय ? ”

“ केलास—मला मान्य आहे. परंतु तीच तुझी त्यागवृत्ति मी तुला दिसल्यानंतरहि कायम राहिली असती तर मला अत्यानंद झाला असता. मी तुला दिसल्यावर तुझी त्यागवृत्ति मावळली ब उपभोगाच्या तुझ्या लालसेनं उसळी मारली ! तूं बापूसाहेबाशीं लग्न केलंस तें तुझ्यामध्ये त्यागवृत्ति असल्याशिवाय कां केलंस ? त्याच वृत्तीनं तुला तुझं सर्व आयुष्य घालविलं पाहिजे. बापूसाहेब मात्र खरा दुर्दैवी ! बिचाऱ्याचा कांहींहि दोष नसतांना त्याला मात्र निष्कारण दुःख भोगण्याची वेळ आली ! मला विशेष वाईट वाटण्याचं कारण असं कीं, त्याचं तुझ्यावर प्रेम असून तो तुला माझ्या स्वाधीन करायलाहि जो तयार झाला तो केवळ तुला सुख व्हावं म्हणून ! माझ्या दृष्टीनं हें खरं प्रेम—तुझ्या सुखापुढं त्यानं आपला स्वार्थ तुच्छ लेखला ! ”

पंचप्रसंग—

“ बापूसाहेबांचं माझ्यावर प्रेम आहे म्हणून ते मला तुझ्या स्वाधीन करायला तयार झाले ? ”

“ होय. ज्यांना या जगांत स्वार्थाव्यतिरिक्त कांहीं दिसतच नाहीं असे व्यवहारपंडित बापूसाहेबाला मूर्ख म्हणतील पण मी तर त्याला अत्यंत दिल-दारच म्हणेन ! ”

“ असं असेल तर ते खरोखर अत्यंत दुर्दैवीच समजले पाहिजेत. खरंच, माझ्या लग्नाच्या वेळींच मी थोडा धाटपणा दाखविला असता तर ही सर्व अनर्थ-परंपरा आपोआप टळली असती. त्या वेळीं मी जाणूनबुजूनच धाटपणा दाखविला नाहीं. मला असं वाटत होतं कीं, आपण आपल्या बंडखोर वृत्तीनं समाजाला जागृत करूं ! माझी ही कल्पना किंवा अटकळ खरी ठरायची म्हणजे अर्थात् तुझी साथ मला भिळाली असती तरच ! त्या वेळीं मला कल्पना नव्हती कीं, तूं आयत्या वेळीं माघार घेशील ! ”

“ झाल्या गेल्या गोष्टींबद्दल वाईट वाटून घेण्यांत काय अर्थ ? आल्या परिस्थितींत योग्य प्रकारं वागणं एवढंच आपल्या हातीं आहे व तेंच आपलं कर्तव्य आहे. ”

“ मग आतां अशा बिकट प्रसंगीं मी कसं वागावं तें सांग ना मला—”

“ मी सांगेन त्याप्रमाणं वागण्याचं तूं मला वचन द्यायला तयार आहेस का ? ”

“ माझ्याबद्दल तुला शंका वाटते ? तूं माझी निराशा केली असलीस तरी तुझ्या संबंधींच्या माझ्या भावना नष्ट झालेल्या नाहीत व कधीं नष्ट होणारहि नाहीत. तूं माझं ऐक किंवा ऐकूं नकोस. पण मला मात्र तुझा शब्द किंवा तुझी इच्छा केव्हांहि प्रमाणच आहे. ”

“ तर मग तुझ्याकरितां—तुझ्या सुखाकरितां—आपल्या स्वार्थावर पाणी सोडून आपलं उच्च दर्जाचं प्रेम सिद्ध करणाऱ्या बापूसाहेबाच्या प्रेमाचं चीज करून त्याच्या ऋणांतून तूं मुक्त हो ! ”

“म्हणजे ? काय सांगतो आहेस हें तूं मला ?”

“अगदी योग्य तेंच सांगतो आहे. तुझ्यावर इतकं निःस्वार्थ प्रेम करणाऱ्या प्रेमी माणसाचं ऋण फेडणं हें तुझं कर्तव्यच आहे. हें माझं म्हणणं तूं माझ्या-साठीं—या तुझ्या माधवासाठीं—तूं मान्य करावंस अशी माझी इच्छा आहे—अशी माझी तुला विनंति आहे.”

“माधव, तुझा कोणताहि शब्द पाळण्याचं मी तुला वचन दिलं त्या वेळीं तूं मला असलं दिव्य करायला सांगशील अशी माझी कल्पना नव्हती. माधवाची यमू बापूसाहेबांची कशी होऊं शकेल ? यमूचा माधव हिरेचा होऊं शकला का ?”

“यमूचा माधव हिरेचा होऊं शकला नाही याला एक सवळ कारण आहे. हिरा माधवाकडे कामुकतेनें पहात होती, परंतु बापूसाहेबांची यमूमंबंधाची दृष्टि कामुक नाही. तुझ्यावरील त्यांचं उच्च दर्जाचं प्रेम त्यांनीं आपल्या त्यागी वृत्तीनं सिद्ध करून दाखविलं आहे आणि तुझं या तुझ्या माधवावर खरोखरच प्रेम असेल तर त्याच्याकरितां तूं बापूसाहेबांचा स्वीकार केलाच पाहिजेस.”

इतक्यांत बापूसाहेब व हिरा त्या खोलींत आलीं. माधवाचे शेवटचे शब्द त्या दोघांनीं ऐकले होते.

“वाः ! माधवराव, हें तुम्ही काय चालविलं आहे ?” बापूसाहेबांनीं विचारलें.

“मी माझ्या एका ऋणांतून मुक्त होण्याचा प्रयत्न करतो आहे. बापूसाहेब, तुम्ही माझे मित्र आहांत. मी माझं मित्रऋण फेडीत आहे.”

“मित्रऋण फेडण्याची ही तुमची तज्हा जगावेगळीच दिसते. शिवाय मित्रऋण फेडण्याच्या नादांत तुम्ही एका निरपराध जीवावर जुलूम करीत आहांत हें तुमच्या लक्षांत आलं नाहीसं दिसतं !”

पेंचप्रसंग—

“मी हा जुलूम करतो आहे असें, यमू, तुलाहि वाटतं का ? बापूसाहेबांना त्यांच्या प्रेमाचं पारितोषक देणं यांत तुझ्यावर जुलूम झाल्यारखं तुला वाटेल् काय ? ” माधवानें विचारलें.

“तिचं तुमच्यावर प्रेम होतं व आहेहि. त्या प्रेमागाठीं ती कदाचित् तुमच्या म्हणण्याप्रमाणं वागायला तयारहि होईल. परंतु तिचं निष्पाप व निरपराध मन दुखवायला मी कल्पांतीहि तयार होणार नाही, ” बापूसाहेब म्हणाला.

“मग या एकंदर भानगडीचा निकाल आतां लागणार तरी कसा ? ” हिरेनें विचारलें.

“खरोखरच मोठा बिकट प्रश्न आहे, ” माधव म्हणाला. “परंतु प्रश्न कितीहि बिकट असला तरी तो आपला आपणच सोडविला पाहिजे. या नाही त्या नात्यानं एकमेकांशीं मनानं नि प्रेमानं बद्ध असणारीं आपण चारी माणसं एकत्र जमलों आहोंत. ज्यामुळं आपणां चौघांचंहि कल्याण होईल असाच मार्ग यांतून काढला पाहिजे. सध्यां आपली चौघांचीहि स्थिति भांबावल्यासारखी झाली आहे. तेव्हां या वेळीं हा विषय इथंच थांबविणं बरं असं मला वाटतं. या विषयाचा उहापोह करायला आपल्याला सर्व रात्र पडलेलीच आहे— ”

“बाईहि मघांपासून दोनतीनदां डोकावून गेल्या, ” वैजयंती म्हणाली. “जेवणं झाल्यावर यांतून कांहीं तरी मार्ग काढलाच पाहिजे. मी सांगतेंच बाईना पानं मांडायला— ”

हा विचार सर्वानाच पटला व सर्वजण जेवायला गेलीं.

जेवणें आटोपल्यावर सर्वानाच झोंपावेंसैं वाटूं लागलें. थोड्याच वेळांत सर्वांची निजानीज झाली. सकाळीं हिरा सर्वांच्या पूर्वी उठली. पहाते तों यमू आपल्या कोंटवर नाहीं. त्या कोंटवर माधवाच्या नांवानें लिहिलेलें एक पत्र मात्र होतें. हिरेच्या मनांत एकदम वाईट शंका आली. ती धांवतच बाहेर आली व तिनें माधवाला मोठयानें हांक मारली. माधव दचकून जागा झाला. हिरेची भेदरलेली मुद्रा पहातांच त्याच्या काळजांत धस्स् झालें. हिरेच्या हांकेमुळें बापूसाहेबहि जागा झाला होता. माधवानें कांपण्या हातांनीं तें पाकीट फोडलें व आंतील मजकूर वाचला.

“ प्रिय माधव,

काल आपलें अखेरचें बोलणें झालें. तुझ्या थोड्याशाच सहवासानें मला स्वर्गसुखाचा आनंद वाटला. जगावयाचें तर मला तुझ्या सांगण्याप्रमाणें वागणें भाग होतें. तूं मला तसें वागावयास सांगितलेंस याचें कारण तूं पुरुष आहेस. स्त्रीच्या अंतःकरणाची परीक्षा तुझ्यासारख्या पुरुषी अंतःकरणाच्या पुरुषाला होणें कठीणच ! तेव्हां या पेंचप्रसंगांतून आपणां सर्वांची एकदम मुफ्ता करण्याचा एकच मार्ग म्हणून मी आत्महत्या करित आहे. भेंकड असतात तींच माणसें आत्महत्या करितात असें मी अनेक ठिकाणीं वाचलें आहे. तेव्हां या माझ्या आत्महत्येमुळें मी भेंकड ठरणार हें उघडच

शिवट—

आहे. मी जिवंत होतें तोंपर्यंत तूं माझ्याशीं निदान शरिरानें तरी इमानानें वागलास, तूं खराच पुरुष आहेस ! माझी मरतेवेळची एकच इच्छा तूं पूर्ण कर. हिराताईचें तुझ्यावर अत्यंत प्रेम आहे. त्यांच्या प्रेमाचा स्वीकार करून त्यांना तूं सुखी कर. परमेश्वरसाक्ष सांगतें कीं, हें मी अत्यंत प्रांजल बुद्धीनें लिहीत आहे. तूं असें न करशील तर माझ्या आत्म्याला अत्यंत दारुण अशा यातना होतील.

बापूसाहेबांना माझा अखेरचा निरोप कळव कीं, त्यांच्या माझ्यावरील प्रेमाचा मोबदला मला त्यांस देतां आला नाही याबद्दल मला फारच वाईट वाटलें. दुर्दैवी बिचारे ! त्यांचें माझ्यावर खरोखरच प्रेम होतें—कारण तूंच मला तसें सांगितलेंस व तूं मला खोटें सांगणें शक्यच नाही ! त्यांना माझी एवढीच विनंति आहे कीं, त्यांनीं आपलें उरलेलें आयुष्य समाजसेवेंत व राष्ट्रासेवेंत घालवावें.

हिराताईच्या बाबतींत मी लिहिलेलें करण्यास मात्र चुकूं नकोस एवढीच तुला—माझ्या माधवाला—माझी—माधवाच्या यमूची—शेवटची प्रार्थना आहे. ”

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

